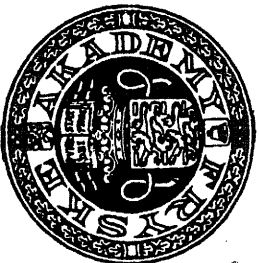

PHILOGOGIA FRISICA

ANNO 2005

Lêzingen fan it santjinde Frysk filologekongres
14, 15 en 16 desimber 2005

Fryske Akademy – Ljouwert/Leeuwarden – 2007

IT SANTJINDE FRYSK FILOLOGEKONGRES

ORGANISEARRE TROCH DE FRYSKE AKADEMY
14, 15 EN 16 DESIMBER 2005

KONGRESKOMISJE/REDAKSJE:

P. Boersma
P. Hemminga
G.Th. Jensma

KONGRESFOARSITTER:

D. Gorter

DEI- EN SEKSJEFOARSITTERS:

A. Dykstra
K.F. Gildemacher
P. Hemminga
G.Th. Jensma
J. Popkema
W. Visser

Fryske Akademy, Coulonhûs, Doelestrjitte 8, Ljouwert

nû. 996

ISBN: 978-90-6171-998-4

ISSN: 1381 - 4311

© Fryske Akademy – Ljouwert/Leeuwarden – 2007
Typografy: Trudy Childs – Fryske Akademy

Fan dit boek mei neat fermannichfâldige en./of iepenbier makke wurde troch printisjen, fotokopiearjen, it meitsjen fan mikrofilm of op hokker oare wize dan ek, sûnder dat de Fryske Akademy yn 't foar skriftlik tastimming jûn hat.

Ut dizze útjefte mei neat fermannichfâldige wurde op hokfoar wize ek, sûnder dat dêr skriftlike tastimming fan de Fryske Akademy oan foarôfgiet. Foarsafer 't it meitsjen fan kopyen út dizze útjefte tastien is op grûn fan artikel 16B Auteurswet 1912°, it Beslút fan 20 juny 1974, Stbl. 351, lykas wizige by it Beslút fan 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, moatte de dêrfoar wetlik ferskuldige fergoedingen foldien wurde oan de Stichting Reprorrecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen).

Ynhâld

Foarôf 7

TAALKUNDE

Charlotte Goozens / Renée van Bezooijen
*Hoe goed begrjpen Nederlândstaligen en Afrikanstaligen
geschreven Fries?* 11

Ben Hermans
Friese stiggende dijfongen vormen een complex segment 33

Jarich Hoekstra
*Wa is wa yn it Noardfrysk? Ta de ûntjouwing fan it
frieggend foarnamwurd yn 'e Noardfryske tongslagen* 63

Eric Hoekstra
De direkte rede en it wurdsje 'fan' yn sprutsen Frysk 83

Pyt Kramer
D(e)-delesje yn it Sealersk 99

LETTERKUNDE

Ernst Bruinsma
Tsjêbbe Hettinga en de canon in Friesland 117

Joke Corporaal
*'Right or wrong, my country'? Anne Wadman en
Frieslânds dichters* 131

Henk Nijkeuter
Naoberpraot of Drentse literatuur? 141

LEKSIKOGRAFY

Frits van der Kuip
In fantastyske samling Frysk taaleigen fan Paulus Schelte 155

Nils Árhammar
*Phraseologie: ein in der Frisistik umbestelltes,
aber vielversprechendes Forschungsfeld* 167

Fons Moerdijk
Een nieuwe generatie elektronische woordenboeken 195

Tanneke Schoonheim
*Het verborgen Oudnederlands, de reconstructie
van een oude taalfase* 219

UNDERWIJS

Kees de Bot
Meertaligheid en vroeg vreemde-talenonderwijs 239

Tjeerd de Graaf
*The Use of Sound Archives and Fieldwork. Data
for the Study and Teaching of Minority
Languages and Language Revitalisation* 255

Foarôf

Mei omtinken foar de literatuer, leksikografy, taalkunde en it ûnderwiis, sawat fyftich ynlieders en goed 150 diehimmers út mei-elkoar fiff fer-skillende Europeeske lannen, like it 17de Frysk Filologekongres yn desimber 2005 in boppeslach te wurden. Like, want it op 9 desimber 2005 hommels fersjierren fan plenêr sprekker en FA-kollega dr. Jehannes Ytsma hat in skaad oer it kongres lein.

Lokkich slagge it om mei meiwurking fan alle belanghawwenden de organisasje sadanich oan te passen dat it 17de Frysk Filologekongres dochs sa goed mooglik stal krije koe. Prof. dr. Kees de Bot, heechlearaar tapaste taalwittenskip oan de Ryksuniversiteit Grins, wie dalik ree, doe't de kongreskommisje him dat op it allertêste stuit frege, om yn it plak fan Jehannes Ytsma ien fan de trije plenêre lêzings te hâlden. Oare sprekkers wienen ree om har foardracht op in oare dei te hâlden as earst plend wie. En it literêre part waard sels hielendal ferskood. Dat waard op tongersdei 9 febrewaris 2006 holden.

Philologia Frisica anno 2005 bringt tretjin fan de lêzings, dy't op it kongres holden binne, yn printe foarm nei bûten ta. Fjouwer fan de tretjin artikels hearre ta it fakgebiet fan de taalkunde, de trije letterkundige bydragen hâlde har dwaande mei literêre kanonfoarming yn minderheidsalen, fjouwer artikels geane oer in leksikografysk ûnderwerp en de beide lêste stikken hawwe te krijen mei meartaligens en ûnderwiis.

Lykas wenst wurdt besocht om mei it újjaan fan dizze bondel fierder ynhold te jaan oan it doel fan it Frysk Filologekongres: in bydrage te leverjen oan it wittenskiplik debat yn de Frisistyk.

De redaksje:

P. Boersma

P. Hemminga

G. Jensma

TAALKUNDE

Hoe goed begrijpen Nederlandstaligen en Afrikaanstaligen geschreven Fries?!

*Charlotte Gooikens (Rijksuniversiteit Groningen) en
Renee van Bezooijen (Radboud Universiteit Nijmegen)*

1 Inleiding

Het klinkt aannemelijk dat talen die nauw verwant zijn, en dus veel overeenkomsten vertonen op het gebied van de fonologie, het lexicon en de grammatica, tot op zekere hoogte onderling te verstaan zijn, ook zonder enige voorkennis. De geldigheid van deze aanname is bijvoorbeeld aangetoond voor de drie Noord-Germaanse talen Noors, Zweeds en Deens (Haugen 1966, Maurud 1976, Børestam Uhlmann 1994, Zeevaert 2004), voor de Romaanse talen Spaans en Portugees (Jensen 1989) en voor de Slavische talen Slowaaks en Tsjechisch (Budovičová 1987). In deze bijdrage zullen we ons richten op de onderlinge verstaanbaarheid van de drie West-Germaanse talen Fries, Nederlands en Afrikaans, met de nadruk op de schriftelijke communicatie. Concreet betekent dit dat we de resultaten zullen presenteren van een experimentele studie waarin we Nederlandstaligen en Afrikaanstaligen die geen kennis hadden van het Fries, Friese teksten hebben voorgelegd waaruit we bepaalde woorden hadden verwijderd. Als maat voor het tekstbegrip hebben we geteld hoeveel woorden de proefpersonen op de correcte plaats in de tekst wisten terug te plaatsen. Daarnaast hebben we de Friese teksten linguïstisch geanalyseerd en gerelateerd aan de talen van de lezers. Op deze manier hebben we een antwoord gezocht op de volgende twee vragen:

1. Hoe goed begrijpen Nederlandstaligen en Afrikaanstaligen geschreven Fries?
2. Kunnen eventuele verschillen in tekstbegrip worden verklaard uit verschillen in linguïstische relaties tussen het Nederlands en het Fries en tussen het Afrikaans en het Fries?

Voor zover wij weten, is dit de eerste keer dat de begrijpelijkheid van het Fries is onderzocht voor sprekers van het Afrikaans. De begrijpelijkheid van het Fries voor sprekers van het Nederlands is eerder bestudeerd in een serie experimenten door Van Bezooijen & Van den Berg (1999a, 1999b, 1999c, 2000). Hierbij ging het echter om gesproken communicatie en niet om schriftelijke communicatie. Daarnaast is er één onderzoek uitgevoerd naar de begrijpelijkheid van het geschreven

Fries voor Nederlandstaligen (Van Bezooijen & Gooskens 2005). In paragraaf 2 zullen we dit eerdere onderzoek naar de verstaanbaarheid van het Fries voor Nederlandstaligen samenvatten. In paragraaf 3 zullen we kort ingaan op de historische verwantschap tussen het Fries, Nederlands en Afrikaans. In paragraaf 4 beschrijven we de methode en resultaten voor tekstbegrip en in paragraaf 5 de methode en resultaten voor de linguïstische analyse. In paragraaf 6, ten slotte, wordt het artikel afgesloten met een conclusie.

2 Eerder onderzoek naar de verstaanbaarheid van het Fries voor Nederlandstaligen

In het eerste experimentele onderzoek naar de verstaanbaarheid van het Fries voor Nederlandstaligen (Van Bezooijen & Van den Berg 1999a, 1999b) is een vergelijking getrokken tussen de verstaanbaarheid van het gesproken Fries en drie dialecten van het Nederlands, namelijk het Bedums (Groningen), het Valkenburgs (Limburg) en het Tielts (West-Vlaanderen) in een informatie-rijke context. Het spraakmateriaal bestond uit beschrijvingen van vijf plaatjes waarop alledaagse situaties (interieur van een keuken, winkelstraat, etc.) waren afgebeeld. De beschrijvingen, die afkomstig waren van telkens drie ter plekke geboren en opgegroeide vrouwen, werden ten behoeve van het onderzoek opgebroken in korte fragmenten. Deze werden in hun oorspronkelijke volgorde auditief aan luisteraars (mensen zonder kennis van het Fries of dialecten van het Nederlands) aangeboden. Ze kregen tevens een uitgeschreven versie van de fragmenten, waarin alle woorden in het Nederlands waren voorvertaald behalve de zelfstandige naamwoorden. Deze dienden de luisteraars zelf op de daarvoor in de tekst opengelaten plaatsen in het Nederlands in te vullen. De percentages correct vertaalde zelfstandige naamwoorden waren 86% voor het Fries, 94% voor het Gronings, 86% voor het Limburgs en 64% voor het West-Vlaams. In dit onderzoek nam het Fries dus een middenpositie in, samen met het Limburgs.

In een vervolgonderzoek (Van Bezooijen & Van den Berg 1999c) werd de relatieve verstaanbaarheid van dezelfde vier variëteiten onderzocht, maar nu in een informatie-arme context. Dat wil zeggen dat de hoeveelheid informatie die de luisteraars bij het vertalen van de zelfstandige naamwoorden ter beschikking stond op verschillende manieren was ingeperkt. Ten eerste bevatten de fragmenten in het eerdere onderzoek vaak meerdere zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden,

bijwoorden of werkwoorden. Als de luisteraar een van die woorden correct verstond, hielp dat bij het verstaan van de andere woorden. In het tweede onderzoek zijn alleen fragmenten aangeboden met een enkel zelfstandig naamwoord. Ten tweede werden in het eerdere onderzoek de fragmenten aangeboden in dezelfde volgorde waarin ze door een bepaalde sprekerster bij het beschrijven van een bepaald plaatje waren uitgesproken. Bij het vertalen van een zelfstandig naamwoord konden de luisteraars dus gebruik maken van alles wat ze in de voorafgaande fragmenten hadden gehoord. In het tweede onderzoek werden de fragmenten weliswaar nog steeds bloksgewijs per variëteit aangeboden (dus bijvoorbeeld eerst alle Friese fragmenten, dan alle Limburgse fragmenten, etc.), maar binnen elk blok in een willekeurige volgorde, met de plaatjes en sprekers door elkaar. In het tweede onderzoek waren de luisteraars dus vrijwel geheel aangewezen op een correcte interpretatie van de akoestische informatie vervat in het bevraagde zelfstandige naamwoord zelf, zonder hulp uit de context. Het Fries bleek nu veel meer problemen op te leveren voor de verstaanbaarheid (58% correct) dan het Gronings (94% correct) en het Limburgs (80% correct) en evenveel als het West-Vlaams (58% correct).

Het spraakmateriaal dat in het eerste en tweede onderzoek werd gebruikt, bestond uit eenvoudige, korte, beschrijvende zinnepjes met betrekking tot een enkel semantisch domein (huis-, tuin- en keukentermen). Het deed hiermee geen recht aan de grammaticale en lexicale rijkdom van het Fries. Dit was de reden om nog een derde verstaanbaarheidsonderzoek op te zetten, met complexer spraakmateriaal (Van Bezooijen & Van den Berg 2000). Hierbij werd gebruikgemaakt van een luistervardigheidstoets van de Afk, het opleidingsinstituut voor het Fries. Deze toets maakte in 1995 deel uit van het examen Fries voor niet-Friestaligen. Verstaanbaarheid werd vastgesteld door middel van 22 meerkeuzevragen bij een vrij lange, voorgelezen tekst. In ons onderzoek heeft een groep Friestaligen als referentie gedient voor de prestaties van een groep Nederlandstaligen. De verstaanbaarheid van samenhangende, voorgelezen teksten bleek significant lager voor Nederlandstaligen dan voor Friestaligen, maar het verschil was klein (gemiddelde aantallen correcte antwoorden van respectievelijk 17,4 en 20,5). Wij wijten de goede prestaties van de Nederlandstalige luisteraars aan aspecten van de gebruikte methode: de zorgvuldigheid van de uitspraak van de aangeboden tekst, de informatie over de inhoud van de tekst die kon worden afgeleid uit de (in het Nederlands gestelde) meerkeuzevragen en het feit dat alle Nederlandstalige luisteraars een taalkundige achtergrond hadden.

De drie beschreven onderzoeken hadden alle betrekking op de verstaanbaarheid van gesproken Fries. Het enige onderzoek dat is uitgevoerd naar de begripelijkheid van het geschreven Fries voor Nederlandstaligen zonder kennis van het Fries, is uitgevoerd door Van Bezooijen & Gooskens (2005). In dit onderzoek is een vergelijking getrokken tussen de begripelijkheid van geschreven Fries en geschreven Afrikaans. Er werd gebruikgemaakt van een variant van de cloze-test, waarbij woorden uit de tekst waren gehaald en door de proefpersonen correct dienden te worden teruggeplaatst. Nederlandstalige taalstudenten bleken relatief weinig moeite te hebben om deze taak uit te voeren voor het Afrikaans (gemiddeld 82% correct). Het Fries leverde aanzienlijk meer problemen op (gemiddeld 50% correct). Attitudes leken geen rol te spelen. Er waren wel een aantal linguïstische maten die een verklaring zouden kunnen vormen voor het verschil in moeilijkheidsgraad. Zo bevatten de Friese teksten meer woorden die niet verwant waren met de corresponderende woorden in het Nederlands dan de Afrikaanse teksten.

Het hier gepresenteerde onderzoek is qua opzet te vergelijken met Van Bezooijen & Gooskens (2005), er is gebruikgemaakt van dezelfde cloze-test. Er zijn echter drie verschillpunten.

1. In het huidige onderzoek is geen gebruikgemaakt van taalstudenten maar van middelbare scholieren in het voorlaatste jaar van hun opleiding. We hoopten zo de generaliseerbaarheid van de resultaten te vergroten.
2. In tegenstelling tot het eerdere onderzoek bevat het huidige onderzoek een referentieconditie, zodat de prestaties voor het Fries konden worden vergeleken met de prestaties voor de eigen taal.
3. In het huidige onderzoek is geen vergelijking getrokken tussen de prestaties van Nederlandstaligen voor het Fries vergeleken met het Afrikaans, maar tussen de prestaties van Nederlandstaligen vergeleken met Afrikaanstaligen voor het Fries.

Het huidige onderzoek bevatte net zoals Van Bezooijen & Gooskens (2005) zowel een attitudecomponent als een linguïstische component ter verklaring van het tekstbegrip. We beperken ons hier echter tot de resultaten voor de linguïstische maten. Voor we hierop ingaan, geven we eerst wat achtergrondinformatie over de verhoudingen tussen de drie betrokken talen.

3 Historische verwantschap tussen Fries, Nederlands en Afrikaans

Het Fries en Afrikaans zijn beide nauw verwant aan het Nederlands,

maar de historische achtergronden van deze relaties zijn vershillend. Grofweg kan men stellen dat het Fries en het Nederlands op een bepaald moment twee talen waren die steeds meer naar elkaar toe zijn gegroeid, terwijl het Afrikaans uit het Nederlands is ontstaan en zich daar steeds verder van heeft verwijderd.

Het Fries behoort tot de West-Germaanse tak van de Germaanse talen. Historisch gezien is het Fries nauwer verwant met het Engels dan met het Nederlands. In de loop van de tijd zijn het Fries en het Engels echter meer en meer uit elkaar gegroeid en het Fries en het Nederlands steeds meer naar elkaar toe gegroeid. Het Fries werd eeuwenlang vrijwel alleen gesproken en niet geschreven, het had een lage status als 'boerentaal'. In 1844 werd het *Frysk Selskip foar Taal- en Skriftkennisse* opgericht, het begin van een Friese beweging die zich vooral ten doel stelde om het Fries tot volwaardige cultuurtaal uit te bouwen. Hoewel het Fries nu een geschreven en, iets minder duidelijk, een gesproken standaard heeft, wordt het nog steeds sterk door het Nederlands beïnvloed (Ytsma 1995).

Het Afrikaans is oorspronkelijk een dialect dat zich ontwikkelde onder uit Nederland afkomstige kolonisten die zich op de Kaap hadden gevestigd. Daarom lijkt het Afrikaans veel op het Nederlands van de 17e eeuw. In de loop van de tijd veranderde het Afrikaans steeds meer onder invloed van onder andere het Standaardnederlands en het taalgebruik van anderstaligen die het Nederlands onvoldoende beheersten. In het begin schreef men vooral in het Nederlands. In de 19e eeuw begonnen men voor het eerst de Afrikaanse taal op te schrijven. In 1875 werd het *Genootschap van de Regte Afrikaners* opgericht. Zij streden voor de erkenning van het Afrikaans als cultuurtaal. Tot in de 20e eeuw werd het Afrikaans als een Nederlands dialect beschouwd, maar sinds 1921 heeft het de officiële status van een zelfstandige taal.

4 Tekstbegrip

Het eerste deel van het onderzoek betrof een test waarmee de begripelijkheid van het geschreven Fries werd vastgesteld voor Nederlandstalige en Afrikaanstalige lezers die het Fries niet kenden.

4.1 Methode

Proefpersonen

De Nederlandstalige proefpersonen waren vwo-leerlingen in hun voor-

laatste jaar van middelbare scholen uit Zuid-Drente en Overijssel in de buurt van Zwolle en Coevorden. Vooraf moesten ze op een vragenformulier aangeven hoe vaak ze Fries spraken en schreven (actieve kennis) en lezen en hoorden (passieve kennis). We hebben alleen de gegevens gebruikt van proefpersonen die verklaarden nooit Fries te spreken of te schrijven. Verder werden ook proefpersonen uitgesloten van deelname die verklaarden vaker dan één keer per jaar het Fries te lezen of te horen. Zo werden 34 leerlingen (16 jongens en 18 meisjes) geselecteerd die geen actieve en zo goed als geen passieve kennis hadden van het Fries. Zij hadden een gemiddelde leeftijd van 16,6 jaar. Ze hadden allen het Nederlands als moedertaal. Twee proefpersonen spraken thuis naast Nederlands ook Duits.

De Afrikaanstalige proefpersonen waren leerlingen van scholen waar het Afrikaans als voertaal wordt gebruikt. Ze kwamen uit Henne-man in de provincie Vrystaat en uit Douglas in de provincie Noord-Kaap. Het Zuid-Afrikaanse schoolsysteem verschilt van het Nederlandse systeem. Alle Zuid-Afrikaanse kinderen gaan naar dezelfde soort middelbare school, maar de verschillende vakken worden op twee niveaus aangeboden. We gebruikten slechts gegevens van proefpersonen die minstens vier vakken op het hoogste niveau volgden, hetgeen toegang geeft tot de universiteit. Op deze manier konden we ervan uitgaan dat het opleidingsniveau van de Zuid-Afrikaanse proefpersonen vergelijkbaar was met dat van de Nederlandse proefpersonen. Geen van de Zuid-Afrikaanse proefpersonen had actieve of passieve kennis van het Fries. In totaal voldeden 37 Zuid-Afrikaanse leerlingen (16 jongens en 21 meisjes) aan de criteria. Hun gemiddelde leeftijd was 17,2 jaar. Hun moedertaal was Afrikaans en daarnaast spraken drie leerlingen thuis ook Engels.

Begripstest

Als basis voor de begripstest gebruikten we twee Nederlandse krantenartikelen van gemiddelde moeilijkheidsgraad.² De ene tekst ('feministen-tekst') gaat over het beeld van de vrouw dat jongeren via de moderne muziekscenariërs krijgen voorgespiegeld en bevat 317 woorden. De andere tekst ('relatie-tekst') gaat over datingbureaus op Internet en bevat 329 woorden. Het tekstbegrip van de proefpersonen is getoetst door middel van een variant van de cloze-test.³ Hiertoe zijn in beide teksten vijf bijvoeglijke naamwoorden, vijf bijwoorden, vijf zelfstandige naamwoorden en vijf zelfstandige werkwoorden geselecteerd. In principe was dit ieder tiende woord in de tekst, behalve als dit woord niet in een van de vier woordcategorieën viel. Dan namen we het volgende woord in de tekst. De teksten moesten twee keer volgens deze procedure worden doorgewerkt om voor iedere catego-

nie voldoende items te krijgen. De twintig woorden werden in alfabetische volgorde boven de tekst gezet en in de tekst vervangen door strepen. De twee Nederlandse teksten werden vervolgens in het Afrikaans en het Fries vertaald.⁴ Daarna werden dezelfde woorden als in de Nederlandse teksten uit de teksten verwijderd. In Appendix A wordt als voorbeeld de Friese relatie-test gegeven. Het was de taak van de proefpersonen de twintig woorden in de originele context terug te plaatsen. De proefpersonen kregen hiervoor precies 10 minuten de tijd. Uit vooronderzoek was gebleken dat vrijwel iedereen de taak binnen deze tijd kon volbrengen. Het aantal correct teruggeplaatste woorden is als maat genomen voor het tekstbegrip.

Design

Eerst kregen de proefpersonen een lijst met persoonlijke vragen, met betrekking tot herkomst, thuistaal, leeftijd en geslacht. Vervolgens moesten ze een aantal vragen beantwoorden over het contact met de betreffende taal. Deze informatie is gebruikt om de proefpersonen te selecteren (zie boven). Daarna volgden de begripstesten. Alle proefpersonen kregen eerst een Friese tekst (L2) en daarna een tekst in hun eigen taal (L1, Nederlands of Afrikaans). De ene helft van de proefpersonen kreeg de feministen-tekst in L2 en de relatie-tekst in L1. De andere helft van de proefpersonen kreeg de relatie-tekst in L2 en de feministen-tekst in L1. Zo werd een systematisch leereffect tegengegaan.

4.2 Resultaten

Om de eerste onderzoeksvraag “Hoe goed begrijpen Nederlandstaligen en Afrikaanstaligen geschreven Fries?” te kunnen beantwoorden,

Tabel 1. Links: gemiddeld percentage correcte responsies en range van de absolute aantallen correct (maximum = 20) van de twee groepen proefpersonen. Rechts: bijbehorende resultaten van een t-test voor onafhankelijke steekproeven

Tekst	Proefpersonen				t-test	
	Nederlands	Zuid-Afrikaans	t	df	p	
	Gemid.%	Range N	Gemid.%	Range N		
Fries	31,9	1-16	6,7	0-4	8,172	69 .000
Eigen taal	97,1	12-20	68,0	6-20	7,114	69 .000

hebben we het aantal woorden geteld dat correct in de originele zinscontext is teruggeplaatst. Ten behoeve van een grotere stabiliteit hebben we de gegevens voor de twee teksten bij elkaar opgeteld. De resultaten worden gepresenteerd in Tabel 1.

We richten onze aandacht eerst op de eigen taal. We zien in Tabel 1 dat de Nederlandse proefpersonen hier geen problemen mee hadden; zij wisten de cloze-test voor het Nederlands vrijwel foutloos uit te voeren (97,1% correcte responsies). Voor de Zuid-Afrikaanse proefpersonen was de taak echter moeilijker dan we hadden verwacht (68,0% correct). Het matige resultaat voor de Zuid-Afrikaanse leerlingen kan niet worden verklaard uit het feit dat hun Afrikaanse taalvaardigheid laag is. Het Afrikaans is hun moedertaal, ze leven in een overwegend Afrikaanstalige omgeving en ze gaan naar Afrikaanstalige scholen. Drie Zuid-Afrikaanse proefpersonen waren wel degelijk in staat het maximum aantal punten (20) te halen in de test en vijf anderen haalden bijna het maximum met 18 punten. Het is onduidelijk waarom niet ook de andere leerlingen de taak naar behoren hebben kunnen volbrengen. De Nederlandse en Zuid-Afrikaanse proefpersonen waren zorgvuldig gematcht wat betreft hun opleiding en leeftijd (zie paragraaf 4.1). Misschien waren de onderwerpen van de teksten minder interessant of vertrouwd voor de Zuid-Afrikaanse leerlingen dan voor de Nederlandse leerlingen. Of misschien hadden de Zuid-Afrikaanse leerlingen minder ervaring met (dit soort) testen dan de Nederlandse leerlingen. Deze verklaringen zijn echter niet aannemelijk, aangezien er geen verband was tussen de prestaties voor L1 en L2. Als testervaring of belangstelling een rol hadden gespeeld, had men een vergelijkbaar effect verwacht voor de twee talen.

Als we de moeilijk te interpreteren prestaties van de Zuid-Afrikaanse leerlingen voor hun eigen taal even terzijde schuiven, zijn er in onze ogen twee indicaties dat het Fries moeilijker was voor de Zuid-Afrikaanse leerlingen dan voor de Nederlandse leerlingen. Ten eerste kan dit worden afgeleid uit het absolute percentage correcte responsies. Het gemiddelde percentage correcte responsies voor de Nederlandse proefpersonen was 31,9. Dit betekent dat ze erin slaagden om gemiddeld meer dan 6 van de 20 items correct te lokaliseren. Voor de Zuid-Afrikaanse proefpersonen bedroeg het gemiddelde percentage correct 6,7%. Dit betekent dat ze gemiddeld nog geen twee items correct in de tekst wisten te plaatsen. Gemiddeld over de twee teksten is er een verschil van 25,2% tussen de prestaties van de Nederlandse en de Zuid-Afrikaanse leerlingen. Een tweede indicatie dat de Zuid-Afrikaanse leerlingen meer moeite hadden met het Fries dan de Nederlandse leerlingen zijn de prestaties van de leerlingen van wie het zeker is dat ze geen enkele moeite hadden met de taak op zich. De acht Zuid-Afrikaanse leerlingen die hoog scoorden op de L1-test (minstens 18 van de 20 items correct) hadden allemaal lage scores (niet meer dan vier items correct) op de L2-

test. Dus hoewel deze leerlingen in principe prima in staat waren om de taak uit te voeren, lukte hun dit niet voor het Fries. Geen enkele Zuid-Afrikaanse leerling had meer dan vier items correct. Bij de Nederlandse leerlingen lag dit geheel anders. Er waren vier Nederlandse leerlingen die zowel voor hun eigen taal als het Fries vrijwel alle (minstens 18 van de 20) items correct in de tekst konden plaatsen.

5 Linguïstische maten

5.1 Methode

Om zicht te krijgen op de problemen waarmee de proefpersonen in de cloze-test geconfronteerd werden, hebben we zeven linguïstische maten berekend. Als eerste stap in de linguïstische analyse hebben we de complete Nederlandse en Afrikaanse teksten opgelijnd met de Friese teksten. Oplijnen houdt in dat we zo goed mogelijk de corresponderende woorden in de twee talen hebben gepaard, met soms een kleine aanpassing in de woordvolgorde. Zo zijn de elementen van de dubbele ontkenning in het Afrikaans – *nie* na de persoonsvorm en *niet* aan het eind van de zin – samengevoegd om aan te sluiten bij het Friese *net* ‘niet’. Nadat de woorden waren opgelijnd, hebben we voor ieder Fries-Nederlands en Fries-Afrikaans woordpaar de aard van de relatie tussen de corresponderende leden vastgesteld. De maten A, B en C hebben te maken met hun onderlinge verwantschap. Maat D bestaat uit de Levenshtein-afstand, die de mate van gelijkens tussen de woordvormen uitdrukt. De maten E, F en G, ten slotte, drukken de transpartheid van de relatie van de Friese woorden met de corresponderende woorden in de eigen taal uit. Bij het berekenen van de verschillende maten hebben we persoonsnamen, die per definitie identiek zijn in de verschillende talen, buiten beschouwing gelaten. In de verdere tekst verwijst de term ‘bronwoord’ naar het woord in de oorspronkelijke tekst in de talen van de lezer (Nederlands en Afrikaans). De term ‘doelwoord’ verwijst naar het corresponderende woord in het Fries dat de lezer moet proberen te begrijpen.

Maat A — Percentage verwante woorden, direct of indirect via een synoniem

In zijn algemeenheid kan worden aangenomen dat talen die veel verwante woorden (‘cognates’) bevatten, onderling makkelijker te begrijpen zijn dan talen die veel niet-verwante woorden (‘non-cognates’) bevatten. In onze teksten is directe verwantschap tussen doelwoord

en bronwoord in principe wel bevorderend, maar niet essentieel voor de afleidbaarheid van de betekenis van het doelwoord. De betekenis van het Friese doelwoord kan soms even goed worden afgeleid aan de hand van de gelijkenis met een synoniem van het bronwoord in de taal van de lezer. Bijvoorbeeld: in de Friese tekst staat *maatskippij* terwyl het bronwoord in de oorspronkelijke Nederlandse tekst *samenleving* is. Hoewel *maatskippij* en *samenleving* historisch niet verwant zijn, kan de betekenis van het Friese *maatskippij* toch correct door de Nederlandse lezer worden afgeleid via het Nederlandse woord *maatschappij*, dat een synoniem is van *samenleving*. De Nederlandse lezer heeft geen weet van de oorspronkelijke Nederlandse tekst, dus voor hem is het verschil tussen bronwoord en synoniem van bronwoord niet relevant.

De eerste linguïstische maat die we hebben berekend, is het percentage direct of via een synoniem verwante woorden. Omdat we aannamen dat verwante inhoudswoorden (zelfstandige naamwoorden, zelfstandige werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, telwoorden) meer bijdragen tot tekstbegrip dan verwante functiewoorden (lidwoorden, voegwoorden, voorzetsels, voornaamwoorden, koppelwerkwoorden, hulpwerkwoorden, partikels, bijwoorden), hebben we de percentages ook apart voor deze twee woordcategorieën berekend.

Maat B — Percentage via een paradigma verwante woorden

Er is nog een tweede manier waarop de betekenis van het doelwoord kan worden afgeleid zonder dat er sprake hoeft te zijn van een directe verwantschap met het bronwoord, namelijk via een paradigma. Dit is een verzamelterm voor alle gevallen waarin het Friese doelwoord gelijk is via de grammatica gerelateerd is aan het Nederlands of het Afrikaans dat bronwoord. Bijvoorbeeld: in de Friese tekst staat *binne* corresponderend met het Nederlandse *zijn* (derde persoon meervoud). De vormen *binne* en *zijn* zijn niet direct verwant aan elkaar en zijn evenmin via een synoniem aan elkaar gerelateerd, tenminste niet in de standaardtaal. Toch is er een relatie via de Nederlandse woorden *ben* of *bent*, twee enkelvoudsvormen uit het paradigma van het werkwoord *zijn*. Het is mogelijk dat de Nederlandse lezers deze relatie tussen het Friese *binne* en het Nederlandse *ben(t)* doorzien. De lexicale betekenis van het woord komen zij daarmee wel op het spoor, alleen raken ze wellicht in de war over de grammaticale betekenis van het woord, denken ze dat het om een enkelvoudsvorm gaat in plaats van om een meervoudsvorm. De paradigmatische relatie hoeft niet via het Nederlandse bronwoord zelf te

gaan, het kan even goed via een synoniem van dit woord. Zoals gezegd, voor de lezer maakt het niet uit, die ziet de oorspronkelijke en vertaalde tekst niet naast elkaar.

Het Percentage via een paradigma verwante woorden (direct of via een synoniem) vormt de tweede linguïstische maat. Het gaat in vrijwel alle gevallen om functiewoorden.

Maat C — Percentage niet-verwante woorden

Naast de direct of indirect (via synoniem of paradigma) verwante woorden zijn er ook gevallen waarin er geen enkele relatie is tussen doelwoord en bronwoord. Het betreft dan gevallen waarin het Friese woord geen enkele gelijkenis vertoont met een woord met een vergelijkbare betekenis in het Nederlands of het Afrikaans. Voorbeelden: Fr. *gleonens* vs. Ned. *welust* en Fr. *jonge jongen* vs. Afr. *ou*. We laten hierbij een eventuele verwantschap van het Friese woord met een derde taal, zoals het Engels of Duits, buiten beschouwing. Ten eerste weten we niet hoe goed de talentennis van de proefpersonen is en ten tweede weten we niet in hoeverre de strategie om ook nog andere talen in het interpretatieproces te gebruiken wordt toegepast. Het percentage niet-verwante woorden is het complement van maat 1 en 2 (de drie maten tellen op tot 100%), maar voor de volledigheid hebben we de non-cognates hier toch als een aparte maat opgenomen, ook weer opgesplitst naar functiewoorden en inhoudswoorden.

Maat D — Levenshrein-afstand

Het is onmogelijk de betekenis af te leiden van een Fries doelwoord dat geen enkele vormelijke relatie vertoont met een Nederlands of Afrikaans woord met een gerelateerde betekenis (maat C). In principe is dit wel mogelijk bij verwante woorden (maat A en B). De mate waarin de lezer kan profiteren van het feit dat doelwoord en bronwoord direct dan wel via een synoniem of een paradigma aan elkaar verwant zijn, kan echter variëren. Woorden kunnen in de loop van de tijd zo veranderd zijn, dat de woordvormen nog maar weinig gemeenschappelijke kenmerken hebben. Met de Levenshreinmaat kan de mate van gelijkenis tussen woordvormen automatisch en dus objectief worden bepaald. De Levenshrein-afstand is hier eenvoudig gedefinieerd als het minimum aantal *letters* dat vervangen, ingevoegd of verwijderd moet worden om het ene woord om te zetten in het andere woord.⁵ Elke operatie kost 1 punt. Er wordt rekening gehouden met de woordlengte door de totale kosten te delen door het aantal oprijningen binnen het woord. De methode wordt uitgebreid besproken in Heeringa (2004). Hier volgt een voorbeeld van het berekenen van de

Levenshtein-afstand tussen het Nederlandse woord *zoeken* en het corresponderende Friese woord *sykje*:

	Oplijningen						
	1	2	3	4	5	6	7
Nederlands	z	o	e	k		e	n
Fries	s	y	-	k	j	e	-
Kosten	1	1	1	1	1	1	1

De totale kosten $(1+1+1+1+1=5)$ worden gedeeld door het aantal oplijningen (7). Dit levert een afstand op van 0,71 of 71%. De totale afstand tussen de twee teksten is dan de gemiddelde afstand over de afstanden tussen alle woordparen. De Levenshtein-afstanden zijn bepaald op basis van de teksten waarin in voorkomende gevallen het oorspronkelijke bronwoord is vervangen door een synoniem (zie de uitleg bij maat A). Met andere woorden: de Levenshtein-afstand is niet bepaald tussen het Friese *maatskippij* en het oorspronkelijke Nederlandse *samenleving*, maar tussen het Friese *maatskippij* en het Nederlandse *maatschappij*, een synoniem voor *samenleving*. Als er voor een niet-verwant woord geen synoniem voorhanden was, is de Levenshtein-afstand bepaald tussen het originele bronwoord en het doelwoord.

Maat E — Doorzichtigheid van de lexicale betekenis

Met de Levenshtein-afstanden wordt slechts vastgesteld in hoeverre letters gelijk zijn of verschillend. De maat houdt geen rekening met de communicatieve consequenties van de verschillen. Het is bijvoorbeeld gebleken dat verschillen aan het begin van een woord een grotere belemmering vormen bij woordherkenning dan verschillen aan het einde (Broerse en Zwaan 1966). Op dit moment is het nog niet mogelijk met het effect van deze en andere factoren, zoals de relatieve bijdrage van klinkers en medeklinkers, rekening te houden bij het berekenen van de Levenshtein-afstanden. Om deze reden hebben we zelf de doorzichtigheid van de betekenis ingeschat, waarbij we onze oordelen baseerden op onze eigen intuïties als taalgebruikers. We hebben vier gradaties van doorzichtigheid van de lexicale relatie onderscheiden. Deze gradaties worden hieronder nader uitgewerkt.

- Lexicale relatie geheel doorzichtig (0 punt)

De twee verwante woorden hebben synchroon dezelfde vorm, wat betekent dat het doorzien van de lexicale relatie tussen bronwoord en

doelwoord voor de lezer geen enkel probleem vormt. Het Friese woord is identiek, qua vorm én betekenis, aan het Nederlandse of Afrikaanse woord. Het woord *sterk* is een voorbeeld voor het Fries en het Nederlands en het woord *geweld* voor het Fries en Afrikaans. Soms hebben we ook woorden met een klein spellingsverschil een score van 0 punten gegeven. Voorwaarde was dat het spellingsverschil niet mag leiden tot een uitspraakverschil bij het hardop lezen van het woord. Voorbeelden: Fr. *buwo's* vs. Ned. *bureaus*, Fr. *eksplosyf* vs. Afr. *eksplosief*.

- Lexicale relatie redelijk doorzichtig (1 punt)

De twee verwante woordvormen vertonen synchroon een grote gelijkenis, waardoor de relatie van het Friese woord met het Nederlandse of Afrikaanse woord redelijk makkelijk te doorzien is. Meestal verschillen doelwoord en bronwoord slechts in één enkele letter. Voorbeelden: Fries *strang* vs. Ned. *streng*, Fr. *frou* vs. Afr. *vrou* 'vrouw'.

- Lexicale relatie behoorlijk ondoorzichtig (2 punt)

De twee verwante woordvormen vertonen synchroon maar een beperkte gelijkenis, waardoor de relatie tussen doelwoord en bronwoord moeilijk te doorzien is. Vrijwel altijd is er sprake van meerdere letters verschil. Voorbeelden: Fr. *jierren* vs. Ned. *jaren*, Fr. *ieuwenâide* vs. Afr. *eu-one* 'eeuwenoude'.

- Lexicale relatie geheel ondoorzichtig (3 punt)

De twee verwante woordvormen vertonen synchroon zo weinig gelijkenis dat het voor de Nederlandse of Zuid-Afrikaanse lezer vrijwel onmogelijk is de betekenis van het Friese woord af te leiden uit de overeenkomst met het corresponderende Nederlandse of Afrikaanse woord. Meestal is er sprake van een verschil in het merendeel van de letters. Voorbeelden: Fr. *deis* vs. Ned. *dagelijks*, Fr. *jierren* vs. Afr. *jare* 'jaren'.

De scoring van de doorzichtigheid van de lexicale relatie van de Friese woorden met de Nederlandse woorden is uitgevoerd door de tweede auteur. Aangezien het subjectieve element hier groter is dan bij de andere maten, is de scoring in dit geval ook nog een keer, onafhankelijk van de eerste, uitgevoerd door een tweede persoon. Het percentage identieke scores was 82,2%. De correlatie tussen de scores was hoog (Pearson's $r = .92$). Op grond van deze uitkomsten hebben we besloten dat de scores zoals gegeven door de eerste persoon voldoende betrouwbaar waren om ongewijzigd te worden gehandhaafd. Om de doorzichtigheidsscores voor Zuid-Afrikaanse lezers te bepalen, werkte de tweede auteur samen met een moedertaalspreker van het Afrikaans.

Maat E wordt berekend door per taal alle punten op te tellen en te

middelen over het totale aantal woordparen. De scores kunnen variëren tussen 0 en 3 en zijn genormeerd tot percentages door ze te delen door 3 en ze dan te vermenigvuldigen met 100.

Maat F — Doorzichtigheid van de grammaticale relatie

Naast een correcte interpretatie van de lexicale betekenis is ook een correcte interpretatie van de grammaticale betekenis van een woord noodzakelijk voor een goed tekstbegrip: (a) Is het duidelijk om wat voor woordsoort het gaat? (b) Is het duidelijk om welke tijd, getal, geslacht, persoon, etc. het gaat? Een voorbeeld van het eerste type probleem is het Friese net 'niet' dat door zowel Zuid-Afrikaanse als Nederlandse lezers als 'net' kan worden geïnterpreteerd met een geheel andere betekenis ('zoiest' in het Nederlands, 'alleen, precies' in het Afrikaans). Een voorbeeld van het tweede probleem is het Friese sy 'zij', dat Afrikaanstaligen als een enkelvoudsvorm zullen interpreteren, terwijl het in het Fries (en Nederlands) ook compatibel is met het meervoud. Informatie over de grammaticale betekenis is belangrijk om de structuur van de tekst te doorzien: de relatie tussen de woorden binnen de zin en de relatie tussen de zinnen binnen de tekst. Het ontbreken van grammaticale informatie kan net zo goed als het ontbreken van lexicale informatie nadelige gevolgen hebben voor de interpretatie van tekst en dus een belasting vormen voor het tekstbegrip. De doorzichtigheid van de grammaticale relatie tussen doelwoord en bronwoord werd apart van de lexicale relatie gecodeerd. Over het algemeen is er sprake van een tweedeling: de grammaticale relatie is wel doorzichtig (0 punt) of hij is niet doorzichtig (1 punt). We hebben de twee typen grammaticale afleidbaarheid (a) en (b) apart gecodeerd, omdat ze in onze ogen beide op een eigen manier verwarring kunnen veroorzaken. De scores kunnen daarom variëren tussen 0 en 2 en zijn genormeerd tot percentages door ze te delen door 2 en dan te vermenigvuldigen met 100.

Maat G — Doorzichtigheid van de complete relatie

Om de totale doorzichtigheid van de relatie tussen doelwoord en bronwoord te bepalen hebben we de punten voor de problemen met de afleidbaarheid van de lexicale betekenis (maat E) en die voor de problemen met de grammaticale betekenis (maat F) bij elkaar opgeteld. Omdat maat E kan lopen van 0 tot 3 en maat F van 0 tot 2, wordt maat E zwaarder gewogen dan maat F. Dit komt in onze ogen overeen met de werkelijke bijdrage van de lexicale en de grammaticale betekenis aan tekstbegrip. De waarden voor maat G kunnen liggen tussen 0 tot

5 en zij ¹¹ genormeerd tot percentages door ze te delen door 5 en dan te vermenigvuldigen met 100.

5.2 Resultaten

In Tabel 12 staan de uitkomsten met betrekking tot de eerste drie maten voor de linguïstische relatie tussen het Fries en het Nederlands en tussen het Fries en het Afrikaans: percentage direct of indirect via een synoniem verwante woorden (maat A), percentage via een paradigma verwante woorden (maat B) en percentage niet-verwante woorden (maat C). De percentages worden ook apart gepresenteerd voor de functie- en inhoudswoorden.

We zien dat het percentage direct of via een synoniem verwante woorden veel groter is voor de Nederlandse proefpersonen (93,8%) dan voor de Zuid-Afrikaanse proefpersonen (79,2%). Dit verschil geldt zowel voor functiewoorden als voor inhoudswoorden. Ook in categorie B, woorden die verwant zijn via een paradigma, is het percentage hoger voor de Nederlandse lezers (4,6% voor functiewoorden) dan voor de Zuid-Afrikaanse lezers (2,3%). Er is ook een groot verschil in het percentage niet-verwante woorden (3,7% voor Nederlanders en 19,5% voor Zuid-Afrikanten). Het effect van het verschil in categorie B op de begrijpelijkheid is niet bij voorbaat duidelijk. Waar in ieder geval wel een sterk effect op het tekstbegrip te verwachten is, zijn de percentages in categorie A en C. Veel verwante en weinig niet-verwante woorden, zoals in het geval van de Nederlandse lezers, maakt een tekst makkelijk interpreteerbaar. Voor de Zuid-Afrikaanse lezers is tekstinterpretatie veel moeilijker; zij worden geconfronteerd met weinig verwante en veel niet-verwante woorden.

Tabel 2. *Maat A, B en C. Percentage met het Fries verwante woorden in de Nederlandse en Afrikaanse teksten, voor functiewoorden, inhoudswoorden en totaal.*

	Nederlands			Afrikaans		
	functie	inhoud	totaal	functie	inhoud	totaal
A direct verwant of via synoniem	93,4	94,1	93,8	80,1	78,1	79,2
B verwant via paradigma	4,6	-	2,5	2,3	-	1,3
C niet-verwant	2,0	5,9	3,7	17,6	21,9	19,5

Het is echter niet voldoende om te kijken naar het percentage woorden

die vallen in de verschillende categorieën van verwantschap. De woorden in categorie C zijn per definitie oninterpreteerbaar en daarom kunnen we ervan uitgaan dat ze problemen opleveren voor het tekstbegrip. Bij de woorden in categorie A en B ligt dit anders. Deze woorden zijn weliswaar historisch verwant met woorden in de taal van de proefpersonen, maar de verwantschap heeft niet altijd af te leiden zijn uit de overeenkomsten tussen de hedendaagse woordvormen. Daarom hebben we ook linguïstische afstanden gemeten tussen het Afrikaans en het Nederlands ten opzichte van het Fries met behulp van de Levenshtein-maat (maat D). De uitkomsten zijn te zien in Tabel 3.

Tabel 3. *Maat D — Gemiddelde Levenshtein-afstand (in %) tussen Fries-Nederlandse en Fries-Afrikaanse woordparen voor functiewoorden, inhoudswwoorden en totaal, apart voor de maten A, B en C.*

	Nederlands			Afrikaans		
	functie	inhoud	totaal	functie	inhoud	totaal
A direct verwant of via synoniem	37,6	30,1	34,2	37,6	40,2	38,8
B verwant via paradigma	67,1	-	67,1	40,6	-	40,6
C niet-verwant	83,9	78,2	79,9	79,6	78,5	79,0

We zien ten eerste dat de niet-verwante woorden (maat C) zeer hoge waarden, dus veel verschillen, hebben voor beide talen. Dit kan ook niet anders, als er al letters overeenkomen dan berust dit op toeval. Hetzelfde geldt in iets mindere mate voor woorden die met elkaar verwant zijn via een paradigma (maat B). Vaak hebben deze een andere vorm (vergelijk Fr. *wy* 'wij' en Afr. *ons*), maar het komt ook geregeld voor dat er enige overeenkomst is tussen de woorden (vergelijk de *h* in Fr. *harren* en Ned. *hun*). Het interessantst zijn de direct of via een synoniem verwante woorden (maat A). De Levenshtein-afstand is hier gemiddeld een stuk kleiner, wat men ook zou verwachten. Immers, deze categorie omvat naast afwijkende vormen ook veel identieke vormen. De afstanden tussen de functiewoorden is hetzelfde voor het Afrikaans en het Nederlands, maar voor de inhoudswwoorden is er een groot verschil (30,1% voor Nederlanders en 40,2% voor Zuid-Afrikanen). Een *t*-test voor onafhankelijke steekproeven liet zien dat dit verschil significant is op het 0,01 niveau ($t = 5,2481$, $df = 496$). Dit geeft dus aan dat in de categorie direct of via een synoniem verwante inhoudswwoorden de vorm van het geschreven Afrikaanse woord meer afwijkt van het Fries

dan die van het geschreven Nederlandse woord.

In Tabel 4 laten we de resultaten van de doorzichtigheidsmaten zien voor de Nederlandse en Afrikaanse woorden die verwant zijn met de Friese woorden (maat A en B). Er wordt een onderscheid gemaakt tussen doorzichtigheid van de lexicale relatie (maat E), doorzichtigheid van de grammaticale relatie (maat F) en doorzichtigheid van de complete relatie (maat G). We presenteren de scores in hun oorspronkelijke vorm maar ook omgerekend in percentages om het makkelijker te maken de drie maten te vergelijken. De afleedbaarheid van de lexicale betekenis van functiewoorden voor Nederlandse lezers is bijvoorbeeld $(1,24/3) * 100 = 41,3\%$.

Tabel 4. Maat E, F en G — Gemiddelde doorzichtigheid van de verwantschapsrelatie van Friese woorden met het Nederlands en Afrikaans (maat A en B), uitgesplitst naar functiewoorden, inhoudswoorden en totaal. Hoe hoger het getal, hoe ondoorzichtiger de relatie en hoe groter de belasting voor het tekstbegrip. Tussen haakjes zijn de scores omgerekend in percentages.

Doorzichtigheid	Nederlands			Afrikaans		
	functie	inhoud	totaal	functie	inhoud	totaal
E Lexicale relatie (range 0-3)	1,24 (41,3)	1,45 (48,3)	1,33 (44,3)	1,39 (46,3)	1,92 (64,0)	1,63 (54,3)
F Grammaticale relatie (range 0-2)	0,03 (1,5)	0,07 (3,5)	0,05 (2,5)	0,13 (6,5)	0,04 (2,0)	0,09 (4,5)
G Complete relatie (range 0-5)	1,28 (22,7)	1,52 (30,4)	1,39 (27,8)	1,52 (30,4)	1,96 (39,2)	1,71 (34,2)

Uit Tabel 4 kan worden opgemaakt dat de lexicale relatie van de Friese woorden met de Afrikaanse woorden (1,63) moeilijker te doorzien is dan de lexicale relatie met de Nederlandse woorden (1,33). Het verschil is het grootst bij inhoudswoorden (1,92 voor Nederlanders vs. 1,45 voor Zuid-Afrikanen). Detzelfde tendens vinden we voor de doorzichtigheid van de grammaticale relatie, hoewel de verschillen hier kleiner zijn (0,05 voor Nederlanders vs. 0,09 voor Zuid-Afrikanen). Al met al lijkt vooral maat D een goed inzicht te geven in de oorzaken van de lagere begripsscores bij de Zuid-Afrikanen dan bij de Nederlanders: bij verwante woorden is het doorzien van de lexicale relatie moeilijker voor Zuid-Afrikanen dan voor Nederlanders.

We zien dus dat zowel bij de Levenshtein-afstand (maat D) als bij de doorzichtigheidscores (maat E, F, en G) de afstand van het Fries tot het Afrikaans groter is dan tot het Nederlands. Over alle woorden samen is de correlatie tussen de Levenshtein-afstanden en de scores voor de doorzichtigheid van de complete relatie (maat F) .84 voor het Afrikaans

en .67 voor het Nederlands. De percentages verklaarde variantie zijn respectievelijk 70.6% en 44.9%. Naast (flink wat) overeenkomsten zijn er dus ook verschillen tussen de twee maten. Dit komt doordat bij de Levenshtein-afstanden alle verschillen even zwaar tellen, terwijl bij de doorzichtigheidsscores rekening wordt gehouden met het communicatieve effect van de aard van de correspondenties. Zo krijgen sommige woorden een doorzichtigheidsscore van 0, terwijl er wel degelijk sprake is van een spellingverschil (zie voorbeelden in 3.1), wat bij de Levenshteinmaat tot een afstand leidt.

6 Conclusie

In dit onderzoek hebben we vastgesteld hoeveel Nederlandstalige en Afrikaanstalige lezers begrijpen van geschreven Friese teksten van een gemiddelde moeilijkheidsgraad. De twee groepen proefpersonen waren op drie relevante punten met elkaar gematcht: leeftijd (ongeveer 17 jaar), opleidingsniveau (voorbereidend wetenschappelijk) en kennis van het Fries (geen actieve kennis en verwaarloosbaar weinig passieve kennis). Het tekstbegrip is gemeten door middel van een variant van de cloze-test. De Nederlandstaligen bleken minder moeite te hebben de Friese teksten te begrijpen dan de Afrikaanstaligen.

Teneinde het verschil tussen de prestaties van de Nederlandstalige en Afrikaanstalige lezers te verklaren, hebben we zeven linguïstische maten berekend. Deze waren alle gebaseerd op een paarsgewijze Fries-Afrikaanse en Fries-Nederlandse vergelijking van corresponderende woorden in de teksten. Vrijwel alle maten leverden resultaten op die wezen op een grotere linguïstische afstand tussen het Fries en het Afrikaans dan tussen het Fries en het Nederlands. Ten eerste bevatten de Nederlandse teksten meer aan het Fries verwante woorden en minder niet aan het Fries verwante woorden dan de Afrikaanse teksten. Ten tweede waren de objectieve vormverschillen tussen Fries-Nederlands verwante woorden (geoperationaliseerd als het aantal verschillende letters) kleiner dan tussen Fries-Afrikaans verwante woorden. Ten derde zijn de relaties tussen de Fries-Nederlandse verwante woorden makkelijker te doorzien dan de relaties tussen de Fries-Afrikaanse verwante woorden. De uitkomsten van de linguïstische analyse zijn dus over de hele lijn in overeenstemming met de uitkomsten van de begripstest: Friese teksten zijn makkelijker te begrijpen voor Nederlandstalige lezers dan voor Afrikaanstalige lezers omdat de linguïstische afstand tussen het Fries en het Nederlands kleiner is dan tussen het Fries en het Afrikaans.

Historisch gezien ligt het ook voor de hand dat het Afrikaans meer

zou verschillen van het Fries dan het Nederlands. Het Afrikaans is sinds het zich aan het begin van de 17e eeuw van het Nederlands heeft afgesplitst steeds verder van het Nederlands gediivergeerd, op alle linguïstische niveaus. Het fonologische en het morfologische systeem hebben op veel punten reductie ondergaan. Ook is er sprake van divergentie in het lexicon. Het Afrikaans heeft recente leenwoorden in het Nederlands niet opgenomen en aan de andere kant ontbreken in het Nederlands weer woorden die het Afrikaans (in beperkte mate) aan andere talen heeft ontleend of zelf heeft gecreëerd (neologismen). Naarmate het Afrikaans verder van het Nederlands is gaan afwijken, is automatisch ook de afstand tot het Fries vergroot. Het Afrikaans wijkt daardoor nu meer af van het Fries dan het Nederlands. Het gaat hierbij om de relatieve afstand tot het Fries. In absolute zin is de afstand tussen het Fries en het Nederlands de afgelopen decennia verkleind als gevolg van interferentie van het Nederlands in het Fries. Het Fries convergeert met het Nederlands vooral op het gebied van het lexicon.

Noten

- 1 Wij danken Vincent van Heuven, Suletta Bruwer en Bart Alewijnse voor hun hulp in verschillende stadia van het onderzoek.
- 2 Wij hebben de leesbaarheid van de teksten bepaald met behulp van de zogenaamde LIX-index (Björnsson 1968). Deze bestaat uit het gemiddelde aantal woorden per zin plus het percentage woorden die langer zijn dan zeven letters. Teksten met een LIX-waarde van 35 tot 44 hebben een gemiddelde moeilijkheidsgraad. De gemiddelde LIX-waarde voor de twee Nederlandse teksten was 42.
- 3 De cloze-test is in 1953 in de Verenigde Staten ontwikkeld door William Taylor en sinds die tijd veel gebruikt voor het meten van tekstbegrip. Soms worden de woorden boven de tekst geplaatst, zoals in dit onderzoek, maar soms moeten de proefpersonen zelf bedenken welke woorden het best in de tekst passen.
- 4 De Friese tekst is in eerste instantie vertaald door een Friestalige student Fries en vervolgens gecontroleerd door een medewerker van de Fryske Akademy. De Afrikaanse tekst is vertaald door een Afrikaanstalige student Engels en gecontroleerd door een Afrikaanstalige taalkundige.
- 5 We hebben dus gekozen voor afstanden op basis van binaire verschillen: verschillende symbolen dragen bij tot een linguïstische afstand, identieke symbolen niet. Voor gesproken teksten wordt vaak een meer geavanceerde versie gebruikt, waarin bij rekening wordt gehouden met het feit dat de afstand tussen sommige klanken groter is dan tussen andere.

Literatuur

- Bezooijen, R. van & Berg, R. van den (1999a)
'Verstaanbaarheid van het Gronings, Fries, Limburgs en West-Vlaams: Waar zitten de problemen', *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie*, Lunteren, 49-60.
- Bezooijen, R. van & Berg, R. van den (1999b)
'Taalvariëteiten in Nederland en Vlaanderen: hoe staat het met hun verstaanbaarheid?', *Taal en Tongval*, 51, 15-33.
- Bezooijen, R. van & Berg, R. van den (1999c)
'Word intelligibility of language varieties in the Netherlands and Flanders under minimal conditions', in: R. van Bezooijen & R. Kager (reds.), *Linguistics in the Netherlands*, 16, 1-12.
- Bezooijen, R. van & Berg, R. van den (2000)
'Hoe verstaanbaar is het Fries voor niet-Friestaligen?', *Philologia Frisica*. Ljouwert: Fryske Akademy, 9-26.
- Bezooijen, R. van & Gooskens, C. (2005)
'Intertalig tekstbegrip. De begripelijkheid van Friese en Afrikaanse teksten voor Nederlandse lezers.' *Nederlandse Taalkunde*, 10, 129-152.
- Björnsson, C.H. (1968)
Läsbarhet [Leesbaarheid]. Stockholm: Liber.
- Börestam Uhlmann, U. (1994)
Skandinav samtaler. Språkliga och interaktionella strategier i samtal mellan danskar, norrmän och svenskar [Gesprekken tussen Scandinaviërs. Talige en interactionele strategieën in gesprekken tussen Denen, Noren en Zweden]. Uppsala: Uppsala Universiteit.
- Broerse, A.C. & Zwaan E.J. (1966)
'The information value of initial letters in the identification of words.' *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5, 441-446.
- Budovičová, V. (1987)
'Literary languages in contact (A sociolinguistic approach to the relation between Slovak & Czech today).' In: J. Chloupek, J. Nekvapil et al. (reds.), *Reader in Czech sociolinguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 156-175.
- Haugen, E. (1966)
'Semicommunication: The language gap in Scandinavia.' *Sociological inquiry*, 36, 280-297.
- Heeringa, W. (2004)
Measuring dialect pronunciation differences using Levenshtein dis-

- tancs*. Groningen: Groningen dissertations in linguistics (Grodil). Jensen, J. (1989)
'On the mutual intelligibility of Spanish and Portuguese',
Hispania, 72, 849-852.
- Maurud, Ø. (1976)
Nabospråksforståelse i Skandinavia. En undersøkelse om gjensidig forståelse av tale- og skriftspråk i Danmark, Norge og Sverige [On derlinge verstanbaarheid van talen in Scandinavië. Een onderzoek naar wederzijds begrip van geschreven en gesproken taal in Den emarken, Noorwegen en Zweden]. Stockholm: Nordiska rådet.
- Ytisma, J. (1995)
Frisian as first and second language. Ljouwert: Fryske Akademy.
- Zeevaert, L. (2004)
Interkandinavische Kommunikation. Strategien zur Etablierung von Verständigung zwischen Skandinavieren im Diskurs. Hamburg: Dr. Kovac.

Appendix A

De Friese relatïe-test

Hier staan 20 woorden. Vul deze in in de onderstaande Friese tekst.

al	dwaan	eksposyf	fantastysk	ferhalen
hawwe	knappe	lang	leit	lestige
misbrûk	moatte	nea	pear	soms
teloarsteld	ûnbetroubere	wurden	wurket	ynternet

Net lang mei Jocht hier mar in lytse, keale sukkel

Jierliks sykje tsientûzenen frijesellen fia in relaasjebemiddelingsburo of op ----- nei in partner. ----- mei sukses, faak ek net. It docht bliken dat ----- manlju yn it echt âld en ûnsjoch binne, en ----- buro's binne nearme te finen sadree't it ynskriuwjild oermakke is.

It klikte ----- ûnder it chatten. De jonge mei wa't Annemarie op ynternet yn kontakt kommen wie, foldie oan al har easken: hy wie ----- en sportyf en hie Jocht hier. Skreau er: "Mar by it earste ôfspraakje yn it kafee siet der in sukkel op my te wachtsjen", sei de 27-jierrige frou. "Hy wie lyts, keal en seach der ek nochris tsien jier âlder út as de leeftyd dy't er op 'e side optûn hie." Annemarie wiksele trije ----- mei de man en gong liik en teloarsteld fuort. Dat mearke wie út.

Foar sokke klanten is Joke Pronk oansteld. Sy ----- foar de Algemiene Ferein Relaasjeburo's (AFR). In ----- saak. "Dy minsken binne -----", neffens Pronk, "Se hawwe faak neat oan it werom beteljen fan in ----- hûndert euro, se wolle benammen stoom ôfblaze." Pronk ----- fêst hokker buro's harren ôfspraken net neikommen binne en die't 'giele kaarten' út.

It tal bemiddelingsburo's is de ôfrûne jierren - benammen op ynternet - ----- groeid. Der binne der ----- fjouwer- oant fiifhûndert. Mei de groei nimt ek it ----- ta. It docht bliken dat in soad ynternetburo's ferdwûn binne sadree't it ynskriuwjild oermakke is. "Ynienen besteane dy siden net mear. Of se ----- in kantoar yn Kazachstan." Pronk is op 'e hichte fan de -----, mar dy dogge harren neffens har net foar by de fyftjin buro's mei in AFR-karmerk, dêr't sy foar wurket. Sy riedt minsken oan -----, harren eigen e-mailadres te jaan, mar allinnich te mailen fia de side. "As minsken ôfprate wolle, advisearje wy mei klam dat te ----- op in iepenbier plak. It binne wier net allinnich psychopaten dy't op ynternet in frou sykje, sa't guon sizze, mar jo ----- wol foarsichtich wêze.

Friese stijgende diftongen vormen een complex segment¹

Ben Hermans (Meertens Instituut, Amsterdam)

1 Inleiding

Het Fries heeft een groot aantal diftongen, niet alleen de gebruikelijke dalende diftongen, maar ook centrerende en stijgende. Met name over het laatste type is veel geschreven. Hierbij heeft men twee vragen in het bijzonder proberen te beantwoorden. De eerste vraag gaat over de representatie; zijn de stijgende diftongen een sequentie van een gelijkank en een klinker, of vormen ze een enkele, complexe klinker? Het eerste standpunt wordt o.m. verdedigd door Cohen et al. (1959) en Booij (1989). Het tweede door o. m. Heeroma (1961) en Visser in zijn profefschrift uit 1997. De tweede vraag die men al sinds geruime tijd heeft proberen te beantwoorden is hoe het komt dat stijgende diftongen soms alernereren met centrerende diftongen, een verschijnsel dat bekend is onder de naam ‘Friese Breking’. Voorbeelden van deze alternantie, ontleend aan Visser’s (2002) interessante overzichtartikel, zijn:

(1)	Friese Breking	
	centrerende diftongen	stijgende diftongen
	stien [sti:ən]	‘steen’ stienen [sti:nən] ‘stenen’
	sluere [sly:ərə]	‘glijden’ sljunksje [slyrksjə] ‘zachtjes glijden’
	bearn [bl:əm]	‘boorn’ bearnnen [bj:ənn] ‘bommen’
	foet [fu:ət]	‘voet’ fluotten [fwotən] ‘voeten’
	doar [do:ər]	‘deur’ doarren [dwarən] ‘deuren’

Er zijn vijf stijgende diftongen, [jɪ], [y], [je], [wa], [wa], die alernereren met de centrerende diftongen [i:ə], [y:ə], [l:ə], [nu:ə], [o:ə]. Van de tweede alternantie zijn er nauwelijks voorbeelden te vinden, en daarom zal ik die verder buiten beschouwing laten, zoals trouwens meestal gedaan wordt in de literatuur over Friese Breking. Zo houden we de volgende paartrjes over:

(2)	De vier paartrjes	
	jɪ	[i:ə]
	[je]	[l:ə]
	[wo]	[u:ə]
	[wa]	[o:ə]

Men heeft vaak opgemerkt dat de altermantie in dezelfde omgeving plaatsvindt als klinkerverkorting, en dus op de een of andere manier nauw daarmee samenhangt. Voorbeelden van werken waar deze relatie expliciet vermeld wordt zijn o.m. Cohen et al (1959), Markey (1975), Van der Meer (1985) en Tiersma (1980, 1985).

Ondanks de enorme hoeveelheid literatuur over de Friese stijgende diftongen is het nog steeds niet duidelijk wat nu eigenlijk het antwoord is op deze beide vragen, zoals duidelijk blijkt uit Visser's recent overzichtartikel (Visser 2002). Een van de conclusies van dat artikel is zelfs dat stijgende diftongen mogelijkkerwijs een meervoudige representatie hebben, omdat de glijklank soms wel en soms niet deel lijkt uit te maken van de erop volgende klinker.

In dit artikel wil ik een bijdrage leveren aan de lange discussie en een poging doen om een antwoord te vinden op beide vragen. Mijn conclusie zal zijn dat stijgende diftongen enkelvoudige, doch complexe klinkers zijn. In wezen sluit ik me hiermee aan bij het standpunt van Visser (1997) en zijn voorgangers. De precieze technische details vormen echter in sommige opzichten een nieuw element in de discussie. Ik beweer dat stijgende diftongen een enkele klinkerpositie in de nucleus bezetten, net als Visser, maar twee verschillende plaatsknopen dragen. Mijn antwoord op de tweede vraag is dat lange stijgende diftongen gemarkeerde klinkers zijn. Het gevolg daarvan in de synchrone grammatica van het Fries is dat hun tweede helft gereduceerd wordt tot schwa, zodat er een centerrende diftong ontstaat. Ik zal laten zien dat het heel eenvoudig is om de relatie met klinkerverkorting te leggen; in die omgevingen waar lange klinkers alterneren met korte klinkers worden de lange stijgende diftongen natuurlijk ook verkort. Wanneer dat gebeurt verschijnen er korte stijgende diftongen aan de oppervlakte. De altermantie tussen korte stijgende diftongen en lange centerrende diftongen rust derhalve op onderliggend lange stijgende diftongen. Deze klinkers kunnen nooit ongewijzigd aan de oppervlakte verschijnen; ofwel ze worden verkort, zodat ze als korte stijgende diftongen aan de oppervlakte komen, ofwel ze behouden hun lengte, maar dan worden ze gerealiseerd als centerrende diftongen.

Leidraad bij mijn analyse is een theoretisch punt dat, met betrekking tot het Fries althans, wel het meest expliciet naar voren is gebracht in Booij (1989). Booij stelt dat segmenten die zich in een en dezelfde constituent bevinden nauwer met elkaar interacteren dan segmenten die zich in verschillende constituenten bevinden. Vreemd genoeg trekt Booij op grond hiervan een volkomen foute conclusie. De juiste conclusie moet zijn dat de onderdelen van stijgende diftongen sterk met elkaar interacteren, terwijl er geen interactie is met een voorafgaande

consonant. Dit kan alleen maar betekenen, volgens Booij's eigen criteria, dat de onderdelen van een stijgende diftong zich in een en dezelfde constituent bevinden, namelijk de nucleus. Dat de stijgende diftongen onderhevig zijn aan sterke interne beperkingen wordt duidelijk wanneer men ze vergelijkt met niet-stijgende korte diftongen. Deze blijken op een heel andere wijze te interacteren met een voorafgaande consonant dan stijgende diftongen. De wijze waarop stijgende diftongen en de eraan voorafgaande consonanten elkaar beïnvloeden is een belangrijk argument voor de analyse die ik hier voorstel; een Friese stijgende diftong is een enkelvoudige klinkerpositie die twee plaatsknopen heeft.

Het tweede argument voor mijn analyse is gebaseerd op de historische ontwikkelingsgang van Friese Breking. Volgens de, inmiddels alom geaccepteerde, analyse van Van der Meer (1985) werd dit proces voorafgegaan door een bijzonder soort van diftongering van lange midden-klinkers, waarbij de tweede helft van deze klinkers een hogere graad van sonoriteit kreeg dan de eerste. Vanuit een theoretisch perspectief is het onduidelijk hoe dit proces geïnterpreteerd moet worden. Het kan niet het gevolg zijn van reductie; lange klinkers reduceren niet op die wijze. Ik zal laten zien dat het mogelijk is om een zinvolle interpretatie te ontwikkelen van het diftongeringsproces voorgesteld door van der Meer. Het proces dat voorafgaat aan Friese Breking is niet zozeer reductie van de tweede component van de lange klinker, maar veeleer versterking van de eerste component. Zo ontstond precies die structuur die aangenomen moet worden voor die klinkers die nu nog in het moderne Fries alterneren met centrerende diftongen. Ook dit is een belangrijk argument voor mijn analyse.

Dit artikel heb ik op de volgende wijze opgebouwd. In de nu volgende, tweede sectie leg ik de belangrijkste assumpties uit waarop mijn theoretisch kader rust. Een en ander zal ik verduidelijken met het diftongeringsproces dat ten grondslag ligt aan Friese Breking. In de derde sectie ga ik in op Booij's analyse en zal ik laten zien waarom zijn conclusie tegengesteld is aan de conclusie die hij had moeten trekken. In de vierde sectie, tenslotte, zal ik laten zien dat de alternantie tussen korte stijgende diftongen en lange centrerende diftongen een gevolg is van de gemarkeerde status van lange stijgende diftongen.

2 Wat is de representatie van klinkers? Wat is reductie?

In deze sectie zal ik eerst kort uitleggen hoe klinkers zijn opgebouwd. Dan ga ik in op het diftongeringsproces dat aan de basis ligt van Friese

Breking. Ik stel voor dat dit proces gezien kan worden als een soort van versterking van de eerste klinkercomponent. Na werking van dit proces ontstonden de representaties die nu nog in het moderne Fries aanwezig zijn.

2.1 De representatie van klinkers

Er zijn twee belangrijke inzichten in de recente literatuur die ik in dit artikel overneem. In de eerste plaats neemt men slechts een klein aantal elementaire kenmerken aan, die op meerdere posities in de representatie van een segment kunnen voorkomen. In de tweede plaats neemt men aan dat die kenmerken monovalent zijn. Belangrijke werken waar beide opvattingen gemotiveerd worden zijn onder meer: Schane (1984), Anderson en Ewen (1987), Van der Hulst (1989, 1995, 1999), Clements (1991), Clements en Hume (1995), Harris en Lindsey (1995), Botma (2004), Morén (2006).

Het element V, dat in dit artikel een centrale rol speelt, kan goed als illustratie dienen. V komt voor op de tijdslijn, waar het 't traditionele kenmerk [vocalisch] vervangt. Op de tijdslijn wordt het contrast tussen lang en kort uitgedrukt; korte klinkers bezetten één positie op de tijdslijn, en lange klinkers twee. Dit wordt verduidelijkt met de schematische representaties in (3).

(3)	een korte klinker	een lange klinker
	N	N
		\
	V	V V
		tijdslijn

Klinkers worden gedomineerd door de nucleus. Een korte klinker bezet één positie in de nucleus, en een lange klinker twee, zoals wordt gemonstreerd in (3).

V komt ook voor als plaatsknoop. De volgende configuratie is dus denkbaar:

(4)	de representatie van sjwa
	[ə]
	N
	nucleus
	V
	tijdslijn
	V
	plaatsknoop

Wanneer er verder geen kenmerken aan worden toegevoegd wordt deze configuratie gerealiseerd als sjwa. Van Oostendorp (2000) geeft een

hele reeks argumenten die laten zien dat sjwa inderdaad leeg is op het niveau van de plaatsknop.

Het Velement komt ook voor onder de plaatsknop. Op dat niveau vervangt het meer traditionele kenmerken als [+laag], [-hoog], of andere kenmerken die openheid aangeven, zoals het meer klassieke A-element. ² Voegt men V toe aan de representatie in (4), dan ontstaat een representatie die fonetisch wordt gerealiseerd als [a], de lage klinker bij uitstek.

(5) de representatie van [a]

[a]	de representatie van [a]
N	nucleus
—	
V	tijdstijn
—	
V	plaatsknop
—	
V	plaatskenmerk

Behalve het element V, dat openheid uitdrukt, zijn er nog twee andere elementen nodig op de plaatsknop. Immers, klinkers kunnen palataal zijn, of rond. Palatale klinkers worden gekarakteriseerd door het element I; ronde klinkers dragen het element U. Ter verduidelijking geef ik de representaties van de hoge, korte klinkers [i] en [u].

(6) twee niet-complexe klinkers

[i]	[u]
N	N
—	—
V	V
—	—
V	V
—	—
I	U

nucleus nucleus

tijdstijn tijdstijn

plaatsknop plaatsknop

plaatskenmerk plaatskenmerk

De twee klinkers [i] en [u] zijn, net als [a], niet-complexe klinkers, omdat ze op het niveau van de plaatsknop niet meer dan één element dragen. Andere klinkers zijn opgebouwd uit combinaties van de elementen {I,U,A}. Dit wordt geïllustreerd in (7).

(7)

[y]	[ø]	[O]	
N	N	N	nucleus
—	—	—	
V	V	V	tijdstijn
—	—	—	
V	V	V	plaatsknop
∧	∧	/∧	
I U	U V	I U V	plaatskenmerken

De klinker [y] in (7) is een combinatie van de twee elementen I en U. Samen drukken deze twee elementen uit dat [y] gerond en palataal is. De afwezigheid van V duidt erop dat [y] hoog is. De klinker [o] is de fonetische manifestatie van de combinatie van U en V. Het eerste element drukt uit dat deze klinker gerond is; het tweede element drukt uit dat [o] niet-hoog is. De derde klinker in (7), tenslotte, is een zeer complexe klinker, omdat hij op het niveau van de plaatsknoop uit niet minder dan drie elementen bestaat. Tezamen verantwoordt ze het feit dat [O] een palatale (I), geronde (U), niet-hoge (V) klinker is.

De vier Friese lange midden-klinkers [e:, o:, ε:, ɔ:] verdienen speciale aandacht omdat ze een belangrijke rol spelen in de volgende sectie. De representatie van de eerste twee klinkers, de hogere midden-klinkers, geef ik in (8).

(8) de hogere, lange midden-klinkers

[e:]	[o:]	
N	N	nucleus
I \	I \	
V V	V V	tijdslijn
\ /	\ /	
V	V	plaatsknoop
/ \	/ \	
I V	U V	plaatskenmerken

Beide klinkers zijn lang, en hebben daarom twee V-elementen op de tijdslijn. Op het niveau van de plaatsknoop heeft [e:] de twee elementen I en V. Samen drukken deze twee uit dat [e:] een palatale, niet-hoge klinker is. De klinker [o:] verschilt in één opzicht van [e:]; op het niveau van de plaatsknoop wordt [o:] gekarakteriseerd door U, niet door I.

De representatie van de twee lagere midden-klinkers [ε:], [ɔ:] is niet zo duidelijk. Ik ga ervan uit dat het verschil tussen hogere en lagere midden-klinkers uitgedrukt kan worden in termen van de oppositie gespannen/ongespannen; lagere midden-klinkers zijn ongespannen en hogere midden-klinkers zijn gespannen. In theorieën die gebaseerd zijn op elementen is het voornamelijk onduidelijk wat precies de fonologische representatie is van de fonetische dimensie gespannen/ongespannen. In de geest van het werk van van der Hulst, genoemd in de bibliografie, neem ik aan dat ongespannen klinkers gekarakteriseerd worden door een V-element dat gedragen wordt door een hoger plaatskenmerk. Dit wordt verduidelijkt in (9). Daar worden de representaties gegeven van vier korte, ongespannen klinkers, [I],[ɔ], [ε], [ɔ]. De eerste twee zijn hoge klinkers, de laatste twee zijn midden-klinkers.

(9) de representatie van ongespannen klinkers

[ɪ]	[ɛ]	[ɑ]	[ɔ]
N	N	N	N
V	V	V	V
V	V	V	V
	/ \		/ \
I	I V	U	U V
V	V	V	V
			ongespannen

De lange lagere midden-klinkers (de ongespannen klinkers) [ɛ:] en [ɔ:] kunnen nu als volgt gerepresenteerd worden:

(10) de lagere, lange midden-klinkers

[ɛ:]	[ɔ:]	
N	N	nucleus
\	\	
V V	V V	tijdslijn
/ \	/ \	
V	V	plaatsknoop
/ \	/ \	
I V	U V	plaatskenmerken
V	V	ongespannen

Een belangrijke hypothese in theorieën die gebaseerd zijn op elementen is dat iedere subset van een representatie die aangenomen wordt een fonetisch interpreteerbare structuur geeft, en daarmee een mogelijk segment representeert. Het is duidelijk dat de vervanger van het traditionele kenmerk [ongespannen] hieraan voldoet. Immers, laat men het weg in de representaties in (9), dan ontstaan de gespannen klinkers [ɪ], [ɛ], [ʊ] en [ɔ]. Laat men het weg uit de representaties in (10), dan ontstaan de gespannen lange midden-klinkers [ɛ:] en [ɔ:].

Nu rest nog de vraag wat de realisatie is van een klinker die slechts bestaat uit een V op de tijdslijn (cf. (3) hierboven). Ik stel voor dat dit een zogenaamde ‘lege klinker’ is. Dit is een abstracte klinker, waarvan het bestaan uitvoerig is gedocumenteerd in de literatuur.

Ik heb nu heel in het kort geschilderd hoe klinkers er uitzien in een theorie die gebaseerd is op elementen. In de tweede helft van deze sectie probeer ik te laten zien waarom men deze elementen heeft voorgesteld.

Een van de belangrijkste argumenten is gebaseerd op de fonologische processen van reductie en versterking.

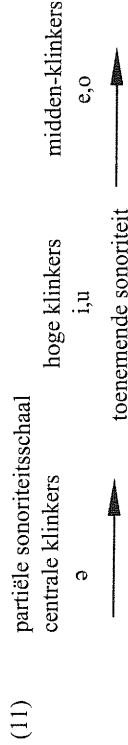
2.2 *Diftongering in het algemeen en het Fries in het bijzonder*

2.2.1 *Diftongering in het algemeen*

Men kan zich afvragen waarom het nou zo belangrijk is om de klassieke binaire kenmerken van het type [+hoog], [+laag] etc. te vervangen door elementen als {I,U,V}. Een belangrijke rol in de argumentatie spelen verzwakings- en versterkingsprocessen. Een voorbeeld van een verzwakingsproces is diftongering van midden-klinkers in het Nederlands. In deze taal worden midden-klinkers als /e:/ en /o:/ gerealiseerd als [ei] en [ou]. Men ziet dat de tweede helft van deze klinkers hoger wordt uitgesproken dan de eerste. Een voorbeeld van een versterkingsproces is diftongering van hoge, lange klinkers, een proces dat zich onder meer heeft voorgedaan in het Vroeg-Nieuw Nederlands. In deze fase van het Nederlands ontwikkelden hoge klinkers als [i:] en [u:] zich respectievelijk tot [ei] en [ou]. In dit proces wordt de eerste helft van de lange klinker verlaagd ten opzichte van de tweede helft.

In lange klinkers is de eerste helft het hoofd van de nucleus, en de tweede helft is de satelliet van dat hoofd. Met dit voor ogen kunnen we beide processen zien als instanties van een en dezelfde tendens; de klinker in hoofdpositie moet lager zijn dan die in niet-hoofdpositie. Als gevolg van deze tendens zijn monofongische lange klinkers onderhevig aan diftongering; hoge lange klinkers ondergaan verlaging van de eerste helft, en lange midden-klinkers ondergaan verhoging van de tweede helft. In de literatuur zijn er twee pogingen gedaan om tot een formele interpretatie van deze tendens te komen. In de eerste benadering wordt een direct beroep gedaan op de sonoriteitsschaal. Men zegt simpelweg dat de klinker in hoofdpositie sonoranter moet zijn dan de klinker in niet-hoofdpositie. Bekijk nu de volgende partiële sonoriteitsschaal:

Centrale klinkers, waaronder de sjwa, zijn minder sonorant dan de hoge klinkers, die op hun beurt weer minder sonorant zijn dan de midden-klinkers.

In de tweede benadering speelt de sonoriteitsschaal een indirecte rol, in die zin dat men probeert sonoriteit af te leiden van structurele com-

plexieit. Hierbij speelt de Complexiteitsconditie een centrale rol. De volgende versie van deze conditie is gebaseerd op het werk van Harris (1994, 1977):

- (12) Complexiteitsconditie
 Het nucleaire hoofd is complexer dan de satelliet van dat hoofd

Ook de Complexiteitsconditie kan beide processen verklaren. Verhoging van de tweede helft van een lange midden-klinker is in overeenstemming met deze conditie, omdat een hoge klinker minder complex is dan een midden-klinker. Dit wordt gedemonstreerd in (13).

- (13)
	Diftongering van een midden-klinker	
	[e:]	[ei]
	N	N
	\	\
	V V	V V
	V	V V
	/ \	/ /
	I V	V I
		plaatskenmerken

In (13) is het nucleaire hoofd cursief gedrukt. Men kan zien dat in de representatie aan de linkerkant de Complexiteitsconditie geschonden wordt; alle elementen die verbonden zijn met het hoofd zijn ook verbonden met de satelliet, en omgekeerd: alle elementen die verbonden zijn met de satelliet zijn ook verbonden met het hoofd. In de representatie aan de rechterkant, echter, wordt er wel voldaan aan de conditie. Alle elementen die aanwezig zijn in de satelliet zijn ook aanwezig in het hoofd. Daarenboven heeft het hoofd één element dat niet aanwezig is in de satelliet. Dat is het element V. Men kan nu het diftongeringsproces waarbij lange midden-klinkers zich ontwikkelen tot dalende diftongen begrijpen als een proces dat een representatie optimaliseert vanuit het perspectief van de Complexiteitsconditie. Hetzelfde geldt voor diftongering van lange, hoge klinkers, zoals ik laat zien in (14).

In de representatie links wordt er niet voldaan aan de Complexiteitsconditie, omdat alle elementen die met het hoofd verbonden zijn ook aan de satelliet vastzitten, en omgekeerd. In de representatie rechts, daarentegen, wordt er wel voldaan aan de conditie. Alle elementen die aanwezig zijn in de satelliet zijn ook aanwezig in het hoofd. Daarnaast heeft het hoofd één element meer, het element V.

(14)	Diftongering van een hoge klinker
[i:]	[ei]
N	N
\	\
VV	VV
\/	\
V	VV
	/\
I	VI
	plaatskenmerken
	nucleus
	tijdslijn
	plaatsknoop
	plaatskenmerken

Beide benaderingen hebben ieder hun voor- en nadelen. Het voordeel van de representatieve benadering is dat het mogelijk wordt de sonoriteitsschaal af te schaffen. Het nadeel is dat het niet duidelijk is waarom diftongeringprocessen zo vaak bestaan uit verhoging of verlaging, maar niet bijvoorbeeld uit ronding van het hoofd, of ontronding van de satelliet. Zo zou diftongering van de klinker [i:] tot [yi] denkbaar zijn, omdat na de werking van dit rondingsproces het hoofd complexer is dan de satelliet. Dit laat ik zien in (15).

(15)	Een ongewenst diftongeringproces
[i:]	[yi]
N	N
\	\
VV	VV
\/	\
V	VV
	/\
I	UI
	plaatskenmerken
	nucleus
	tijdslijn
	plaatsknoop
	plaatskenmerken

De representatie links schendt de Complexiteitsconditie. De representatie rechts voldoet aan deze conditie, omdat het hoofd het element U bevat, en de satelliet niet. Verder zijn alle elementen die aanwezig zijn in de satelliet ook aanwezig in het hoofd.

Diftongeringprocessen van het type dat geschetst wordt in (15) komen niet voor. Toch zouden ze volgens de Complexiteitsconditie wel kunnen bestaan, om de eenvoudige reden dat deze conditie geen onderscheid maakt tussen de verschillende elementen. De benadering die steunt op de sonoriteitsschaal heeft dit probleem niet. Immers, alle hoge klinkers bezetten dezelfde positie op deze schaal. Het is daarom in deze benadering ondenkbaar dat er een versterkings- of verzwakingsproces zou kunnen bestaan waarbij de eerste heft van een lange klinker gerond wordt, terwijl voor het overige de klinker onveranderd blijft. Het nadeel van deze benadering is echter dat het onmogelijk is om de sonoriteitsschaal af te schaffen. Ik stel voor om dit probleem op te lossen door de Complexiteitsconditie als volgt te herformuleren:

- (16) Complexiteitsconditie (nieuwe versie)
- Een hoofd X moet minimaal één element dragen van dezelfde categorie X;
 - Het aantal elementen met dezelfde categorie als het hoofd moet groter zijn in het domein van het hoofd dan in het domein van de satelliet.

We hebben gezien dat de eerste positie het hoofd is in de nucleus. Het element dat deze hoofdpositie bezet is het V-element. Wanneer de nucleus een lange klinker bevat, dan wordt de satelliepositie ook bezet door een V-element, zoals we onder meer gezien hebben in de representatie van de lange monofongen in (13) en (14). De Complexiteitsconditie zegt nu dat in een dergelijke configuratie het hoofd op een ander niveau in de representatie herhaald moet worden, zodanig dat dit 'herhalende' element wel verbonden is met het hoofd van de nucleus, maar niet met de satelliet.

De gereviseerde Complexiteitsconditie verklaart waarom verhoging van de tweede helft van een lange midden-klinker en verlaging van de eerste helft van een lange hoge klinker wel natuurlijke diftongeringsprocessen zijn en ronding van de eerste helft van een lange klinker niet. Het eerste proces is in overeenstemming met de Complexiteitsconditie, omdat na de verhoging van de tweede helft er een V-element is dat wel verbonden is met het hoofd maar niet met de satelliet. Dit heb ik al laten zien in (13). Hetzelfde geldt voor het tweede proces; na de werking ervan bezit het hoofd een V-element dat niet aanwezig is in de satelliet. Ik heb dit al verduidelijkt in (14). Ronding van de eerste helft van een lange klinker, daarentegen, is niet in overeenstemming met de Complexiteitsconditie, omdat het enige element dat wel aanwezig is in het hoofd en niet in de satelliet, het U-element, niet dezelfde categorie heeft als het hoofd. Dit heb ik al laten zien in (15).

De Complexiteitsconditie kan onafhankelijk gemotiveerd worden, omdat hij ook werkzaam lijkt te zijn in andere domeinen van de fonologie, zoals klemtoon (cf. met name Halle en Vergnaud 1987). Een trochee ziet er in veel theorieën als volgt uit:

- (17) De hoofdstructuur van een trochee
*
(* *)

In een trochee is de eerste asterisk het hoofd. In de theorie van Halle en Vergnaud (1987) betekent dit dat er nog een asterisk geplaatst moet worden boven op die asterisk. Het is waarschijnlijk dat deze eis een instantie is van de Complexiteitsconditie. Wanneer dit juist is dan is dat onafhankelijke evidentie voor deze conditie.

Door de Complexiteitsconditie te herformuleren hebben we de problemen ervan weg gepolijst, en dat op een wijze die onafhankelijk gemotiveerd kan worden. Dit betekent dat we de sonoriteitschaal niet nodig hebben om diftongeringsprocessen te begrijpen die het gevolg zijn van verzwakking of versterking. Beide processen worden veroorzaakt door de Complexiteitsconditie zoals geformuleerd in (16).

Het zal duidelijk zijn dat deze formulering cruciaal gebruik maakt van elementen. Anders gezegd, eliminatie van de sonoriteitschaal is alleen maar mogelijk in een theorie die ervan uitgaat dat er elementen zijn die op meerdere posities in de representatie van een segment kunnen voorkomen. Dit is sterke evidentie voor de juistheid van deze benadering.

Tot nu toe heb ik de elementen proberen te motiveren met argumenten van zuiver theoretische aard; theorieën die elementen aannemen maken de sonoriteitschaal overbodig.

In de nu volgende subsectie zal ik laten zien dat het Fries een diftongeringsproces heeft gehad dat onmogelijk verklaard kan worden met behulp van de sonoriteitschaal. De Complexiteitsconditie, daarentegen, heeft geen enkele moeite met dit proces. Vanuit het perspectief van deze conditie kan het Friese diftongeringsproces begrepen worden als een versterkingsproces.

2.2.2 Diftongering in het Fries

Van der Meer (1985) beweert dat de eerste stap in de ontwikkeling naar Breking een diftongeringsproces was, waarbij de eerste helft van de lange midden-klinkers verhoogd werd. Deze stap beschrijft hij als volgt:

- (18) Diftongering van de Friese midden-klinkers
(volgens van der Meer 1985:13)

/e:, o:, ε:, ɔ:/ → /iI, uo, Iε, oo/

We zien dat de eerste helft van de oorspronkelijke monofong hoger, en daarmee minder sonorant wordt dan de tweede helft. Voor theorieën die diftongering proberen te begrijpen als afname van sonoriteit in een satellietpositie, dan wel als toename ervan in een hoofdpositie is deze klankverandering niet te begrijpen. In lange klinkers is de eerste nucleaire positie het hoofd, zoals we al meerdere malen gezien hebben. Op grond hiervan zou de verandering in (18) onmogelijk moeten zijn; immers, in de hoofdpositie neemt de sonoriteit af.

Interessant is dat de Friese diftongering wel te begrijpen valt met de Complexiteitsconditie, zoals die is geformuleerd in (16). Stel dat

we de Complexiteitsconditie op midden-klinkers laten werken op een manier die gebruikelijk is in het domein van hoge klinkers, namelijk door uitsluitend materiaal te inserteren en niets te verwijderen (cf. de representatie in (14) waar een V-element geïnserteerd wordt, zodat [i:] veranderd wordt in [ei]). Wanneer deletie niet mogelijk is kan de Complexiteitsconditie niet eliminatie van het V-element uit de satelietpositie tot gevolg hebben. Dat betekent dat de verandering in (13) niet mogelijk is. Er is nu maar één manier waarop midden-klinkers kunnen voldoen aan de Complexiteitsconditie; er moet een plaatsknoop geïnserteerd worden in het domein van het hoofd. Dat is de eerste positie in de nucleus. Die nieuwe plaatsknoop ontvangt sommige plaatskenmerken die al aanwezig zijn. De veranderingen die door de Complexiteitsconditie bewerkstelligd worden wanneer deletie onmogelijk is probeer ik in (19) te verduidelijken aan de hand van de represen-

(19) Een Fries diftongeringsproces

[e:] > [i:]	N	N	[o:] > [uo]	N	N
N	\	\	N	\	\
V V →	V V	V V	V V →	V V	V V
V \	/ \	/ \	V \	/ \	/ \
V	VV	VV	V	VV	VV
/ \	/ \	/ \	/ \	/ \	/ \
I V	I V	I V	U V	U V	U V
[ɛ:] > [ɛ]	N	N	[ɔ:] > [o]	N	N
N	\	\	N	\	\
V V →	V V	V V	V V →	V V	V V
V \	/ \	/ \	V \	/ \	/ \
V	VV	VV	V	VV	VV
/ \	/ \	/ \	/ \	/ \	/ \
I V	I V	I V	U V	U V	U V
V	V	V	V	V	V

taties van de vier relevante klinkers.

De plaatsknoop die geïnserteerd wordt op instigatie van de Complexiteitsconditie heb ik met een extra grote letter aangegeven. De nieuwe plaatsknoop ontvangt de elementen I en U die al aanwezig zijn op de 'oude' V-knoop, die zich rechts van de nieuwe V-knoop bevindt. Op deze wijze worden de midden-klinkers veranderd zoals beschreven in (18).

Een belangrijke vraag die beantwoord moet worden is waarom de nieuwe V-plaatsknoop niet *alle* plaatskenmerken van de oude V-knoop

ontvangt; waarom spreidt het V-element dat aanwezig is op de oude plaatsknoop niet? Dit heeft, zoals we zo meteen zullen zien, te maken met het feit dat op het niveau van de plaatsknopen het hoofd *rechts* staat.

Waarom zijn de representaties die ontstaan na de introductie van een nieuwe V-plaatsknoop niet problematisch voor de Complexiteitsconditie? Op het niveau van de tijdslijn is de eerste positie van de nucleus het hoofd. Om te voldoen aan de Complexiteitsconditie moet er een V-element geïnserteerd worden dat wel aanwezig is in het hoofd, maar niet in de satelliet. In de structuren in (19) voldoet het nieuwe V-element aan deze eis; dit element is uitsluitend verbonden met het hoofd van de nucleus, en het heeft dus geen verbinding met de satelliet. We moeten wel nog een antwoord geven op de zojuist gestelde vraag: waarom spreiden niet alle plaatskenmerken van de oude V-knoop naar de nieuwe? In navolging van Kaye en Lowenstamm (1984) neem ik aan dat een tijdseenheid die twee klinkers bevat rechtshoofdig is. Dit probeer ik te verduidelijken met de structuur in (20).

(20) een korte stijgende diftong

N		V	/ \	
				plaatsknopen

De representatie in (20) is de rudimentaire structuur van een complexe klinker. Dat is een klinker die twee plaatsknopen heeft die beide verbonden zijn met dezelfde positie op de tijdslijn. Omdat de rechter V-knoop het hoofd is moet hij voldoen aan de Complexiteitsconditie. Dat betekent dat hij een V-element moet dragen dat afwezig is in zijn satelliet. Dat is de reden dat het V-element dat gedragen wordt door de rechter plaatsknoop in de klinkers [iI], [uo], [Iɛ] en [oo] in (19) niet mag spreiden naar zijn satelliet (de knoop die met een extra grote letter is geschreven). Zou dat element wel spreiden naar de geïnserteerde plaatsknoop, dan zou er geen enkel V-element zijn dat wel aanwezig is in het hoofd maar niet in de satelliet.

We zien derhalve dat de klinkers [iI], [uo], [Iɛ] en [oo] voldoen aan de Complexiteitsconditie. De midden-klinkers waaruit ze ontstaan zijn voldoende er echter niet aan; voor die klinkers geldt niet dat hun hoofd een V-element draagt dat niet is verbonden met hun satelliet. Daarmee kunnen we zeggen dat het Friese diftongingsproces dat door van der Meer wordt aangenomen begrijpelijk is vanuit het perspectief van de

Complexiteitsconditie. Voor de theorieën die diftongeringsprocessen interpreteren in termen van de sonoriteitsschaal is het Friese proces onbegrijpelijk. Dit betekent dat het Friese proces interessante evidentie is voor theorieën die gebaseerd zijn op elementen.

Men kan zich afvragen wat het verschil is tussen talen die ervoor kiezen om aan de Complexiteitsconditie te voldoen door midden-klinkers te veranderen in dalende diftongen, een proces dat ik heb geïllustreerd in (13), en talen die eraan voldoen door midden-klinkers te veranderen in stijgende diftongen, een proces dat ik heb geïllustreerd in (19). Het cruciale verschil tussen beide processen is het volgende; wanneer een lange midden-klinker wordt veranderd in een dalende diftong dan *verliest* de tweede positie op de tijdslijn een eigenschap; een plaatskenmerk wordt losgekoppeld van die positie, zodanig dat het alleen maar is verbonden met de eerste positie. Wanneer, daarentegen, een midden-klinker wordt veranderd in een stijgende diftong dan *verliest* geen enkele positie op de tijdslijn een onderliggende eigenschap; het enige dat er gebeurt is dat de eerste positie een nieuwe eigenschap *krijgt*, zoals ik heb laten zien in (19). Het onderscheid tussen een taal als het moderne Nederlands (waar midden-klinkers worden veranderd in een dalende diftong) en een taal als het Oud-Fries (waar lange midden-klinkers veranderd werden in stijgende diftongen), kan derhalve op de volgende manier worden uitgedrukt; in talen van het eerste type is delctie van onderliggend materiaal *mogelijk*; in talen van het tweede type, daarentegen, is dat *niet mogelijk*. In talen van het tweede type is het daarom alleen maar mogelijk om aan de Complexiteitsconditie te voldoen door nieuw materiaal te inserteren, dat wil zeggen, materiaal dat niet aanwezig is in de onderliggende structuur.³

In deze sectie heb ik kort uiteengezet wat de fonologische structuur is van klinkers. Ik heb ook laten zien dat de Complexiteitsconditie twee verschillende effecten kan hebben in het domein van midden-klinkers. Deze klinkers kunnen verzwakt worden in hun tweede helft, hetgeen leidt tot verhoging daarvan, zodat de sonoriteit afneemt. Dit proces komt voor in talloos veel talen, waaronder het moderne Nederlands. Maar het kan ook zo zijn dat de eerste helft versterkt wordt, zodat er een stijgende diftong ontstaat. Het Fries heeft dit proces gekend, en ook het Oud Spaans (Holt 1997). Het ligt aan de basis van Friese Breking, zoals we zo meteen zullen zien. Hoe vreemd dit ook moge lijken, het proces waarbij een stijgende diftong wordt gecreëerd is *niet* in tegenspraak met de Complexiteitsconditie, wel echter met een analyse die gebaseerd is op de klassieke sonoriteitsschaal.

We zijn nu voldoende toegerust om een van de twee opvattingen over de representatie van stijgende diftongen te evalueren. Dat is de opvatting van Booij (1989) en zijn voorgangers. In deze opvatting zijn stijgende diftongen een sequentie van een glijklank en een klinker, waarbij de glijklank in de onset staat.

3 De glijklanken van stijgende diftongen staan niet in de onset

Booij (1989:322) stelt dat in het Fries de glijklanken /j/ en /w/ deel uitmaken van de onset. Hij onderbouwt deze analyse met de stelling dat de glijklanken gevolgd kunnen worden door een willekeurige klinker. Het maakt niet uit of dat een diftong is, dan wel een korte, of een lange klinker. Booij illustreert dit met de volgende voorbeelden (p. 323)⁴.

(21)	Booij's voorbeelden	
	/j/ voor korte klinkers	
	djip	[djɪp] 'diep'
	kjelt	[kjɛlt] 'koud'
	njonken	[njɔŋkən] 'naast'
	pjuk	[pjyk] 'prik'
	spjalte	[spjɔltə] 'splijten'

	/j/ voor lange klinker of diftong	
	sjoege	[sjuːɣə] 'kennis'
	sjoel	[sjuəl] 'sleepblok'
	ljuensk	[ljyɔnsk] 'vleierig'
	fjouwer	[fjuwər] 'vier'
	/w/ voor korte klinkers	
	twirre	[twɪrə] 'wervelwind'
	twer	[twɛr] 'walgelijk'
	fuort	[fuɔt] 'weg'
	toarn	[twar] 'doom'

	/w/ voor lange klinker of diftong	
	swier	[swiər] 'zwier'
	kwea	[kweə] 'kwaad'
	koai	[kwaːi] 'kunstei'

Dat glijklanken vrijelijk gevolgd kunnen worden door klinkers duidt er op dat er geen interactie lijkt te zijn tussen glijklanken en de klinkers die hen volgen. Dat betekent dat ze in verschillende constituenten van de lettergreep moeten staan; glijklank in de onset en klinker in de nucleus van de lettergreep. Dit is dan ook de conclusie die Booij trekt (p. 324).

Boo ji's conclusie is onjuist. Het grootste probleem is wel dat hij uitgaat van het gobale Friese klanksysteem, en volledig voorbij gaat aan belangrijke su**l**regulariteiten. Zo blijkt er bij nadere beschouwing een belangrijk verschil te zijn tussen de stijgende diftongen [ɪɪ], [jɛ], [wɔ] en [wɑ] aan de ene kant, en niet-stijgende diftongen van het type [ju], [jy]⁵ aan de andere. De diftongen van het eerste type kunnen vrijelijk worden voorafgegaan door een complexe onset. De niet-stijgende diftongen kunnen dat niet of nauwelijks. Het blijkt dat ze alleen maar kunnen voorkomen na een complexe onset wanneer de gelijkklank [w] volgt. Wanneer dat niet het geval is, dan worden ze altijd vooraf gegaan door een niet-complexe onset. Het verschil tussen de stijgende en niet-stijgende (niet-vallende) diftongen wordt geïllustreerd in (22). De voorbeelden in de eerste groep (stijgende diftongen) zijn ontleend aan Visser (1997:204-206); de tweede en derde groep zijn ontleend aan Zantema (1997).

(22)

Stijgende diftongen na een complexe onset		
blietje	[bljɪtʃɛ]	'bladderen'
brjtt	[brjɪt]	'brok van een turf'
preankje	[prjɛnkiɛ]	'met een praam varen'
frjend	[frjɛmpt]	'vreemd'
bluodderich	[blwɔdɛrɛx]	'bloederig'
kluorkje	[klwɔrkiɛ]	'zo 'n beetje bezig zijn'
kroaskje	[krwaskiɛ]	'met tegenzin lopen'
klouarkje	[klwarkɛ]	'lurken'

De diftongen [ɪu] en [jy] na een complexe onset⁶

bluwe	[bljuwɛ]	'blijven'
driuw	[drijuw]	'drift'
driuwe	[drijuwɛ]	'drijven'
kluwe	[kljuwɛ]	'klimmen'
kriuwel	[krijuwɛ]	'kriebelig'
priuwe	[prijuwɛ]	'proeven'
skriuwe	[skrijuwɛ]	'schrijven'
sprjuw	[sprjuw]	'spruw'
trjuw	[trjuw]	'duw'

De diftongen [ɪu] en [jy] na een niet-complexe onset

djoetie	[dju(ː)jɛ]	'dartelen'
djoer	[dju.ɛr]	'duur'
foer	[fju.ɛr]	'vuur'
ljoenje	[lju.ɛnjɛ]	'smeken'
ljune	[ljynɛ]	'aan iemands linnen toegeven'
njuntsje	[njuntsɛ]	'neurien'
njûtt	[nju(ː)ɪ]	'tam'

Waarom gedragen stijgende diftongen zich anders dan de diftongen

waarvan de leden gelijk zijn in sonoriteit? Ik beweer dat de oorzaak van dit fenomeen gelegen is in het feit dat gelijkklanken en de erop volgende klinkers juist wel heel sterke beperkingen aan elkaar opleggen. Dit is precies het tegenovergestelde van wat Booij beweert.

De beperking die de leden van een diftong aan elkaar opleggen is dat de sonoriteit moet stijgen wanneer de twee plaatsknopen van de diftong verbonden zijn met het hoofd van de nucleus. In het theoretisch raamwerk dat ik in de vorige sectie heb geschetst betekent dit dat de tweede plaatsknoop het hoofd is, en de eerste de satelliet. De relevante configuratie heb ik al gegeven in (20). Dat betekent dat de tweede plaatsknoop onderworpen is aan de Complexiteitsconditie. Als gevolg daarvan moet hij een V-element bevatten dat niet verbonden is aan zijn satelliet. De stijgende diftongen [jI], [jɛ], [wo] en [wa] voldoen hieraan, zoals ik laat zien in (23). Het cruciale V-element dat ervoor zorgt dat er voldaan wordt aan de Complexiteitsconditie heb ik met een extra grote letter geschreven.

(23) De stijgende diftongen van het Fries

[jI]	[wo]
N	N
V	V
/\	/\
VV	VV
\/\	\/\
IV	UV
[jɛ]	[wa]
N	N
V	V
/\	/\
VV	VV
\/\	
IV	UV
	V

Omdat deze configuraties voldoen aan de Complexiteitsconditie is hun positie in de nucleus geliciseerd. Daarom hoeft geen van de segmenten die deel uitmaken van een stijgende diftong een positie in de onset te zoeken. Het gevolg daarvan is dat stijgende diftongen voorafgegaan kunnen worden door een complexe onset. Dat verklaart waarom de vormen in de eerste groep van (22) welgevormd zijn.

Niet-stijgende diftongen voldoen niet aan de Complexiteitsconditie,

omdat \mathcal{C} ebeide leden een gelijk aantal V-elementen bevatten, zoals ik laat zien in (24).

- (24) De onmogelijkheid van diftongen met vlakke sonoriteit, zoals [ju]
[u]
N
V
^
V V schending van de Complexiteitsconditie
U

Omdat vlakke diftongen niet voldoen aan de Complexiteitsconditie zijn ze niet gelicenseerd in de nucleus. Daarom moeten de segmenten die samen een vlakke diftong vormen van elkaar gescheiden worden, zodanig dat één ervan naar de onset verhuist. Maar, dat kan alleen maar als er niet meer dan één consonant in de onset staat. Wanneer zich daar twee consonanten bevinden is er geen ruimte meer voor de gelijkklank, om de eenvoudige reden dat de onsets van het Fries niet meer dan twee segmenten mogen bevatten. Dit verklaart waarom de diftongen [ju] en [jy] in het algemeen niet voorafgegaan worden door complexe onsets.

Het komt er dus op neer dat gelijkklanken en de erop volgende klinkers wel degelijk sterke beperkingen opleggen aan elkaar; ze moeten namelijk voldoen aan de Complexiteitsconditie. Stijgende diftongen voldoen eraan, en daarom mogen ze in hun geheel in de nucleus staan. Als gevolg daarvan kunnen ze vooraf gegaan worden door een complexe onset. Diftongen waarvan de leden *gelijk* zijn in sonoriteit (vlakke diftongen) voldoen niet aan deze conditie, en daarom moet de gelijkklank naar de onset. Als gevolg daarvan kunnen diftongen van dit type niet vooraf gegaan worden door een complexe onset. Zoals ik eerder gezegd heb is deze analyse gebaseerd op de stelling dat sequenties die bestaan uit een gelijkklank en een klinker aan sterke beperkingen onderhevig zijn. Deze bewering staat haaks op de stelling van Booij.

Natuurlijk moet wel nog verklaard worden waarom [ju] en [jy] wel mogelijk zijn na een complexe onset als er een labiale gelijkklank volgt, zoals de tweede groep in (22) laat zien. Ik stel voor dat in vormen van dit type de diftong is ontstaan door spreiding van de plaatsknoop in de onset.⁷ Spreiding vanuit de onset⁸ heeft de oorspronkelijk lange /i:/ veranderd in de vlakke diftong, omdat na spreiding de tweede helft van de lange [i:] gerond wordt, at wordt fonetisch gerealiseerd als [ju], soms [jy]⁹. In (25) verduidelijk ik t met de representaties van *bliuwe* en *bliuwe*.¹⁰

(25)

vóór spreiding	na spreiding
<i>blirwe</i>	<i>blirwe</i>
O N O N	O N O N
l \ l \ l	l \ l \ l
CC VVV V	CC VVV V
l l \ l l	l l \ l l
b l V C V	b l V C V
l l	l l
I U	I U

Ik neem aan dat de glijklank in de onset een consonantische plaatsknoop heeft, maar op het niveau van de tijdslijn een klinker is. Fonologisch heeft deze klank daarmee de status van een bilabiale approximant.

Vóór spreiding wordt de Complexiteitsconditie geschonden. Immers, het hoofd van de nucleus heeft niet meer V-elementen dan zijn satelliet. Na spreiding van de C-plaatsknoop wordt de conditie niet geschonden. Immers, nu heeft het nucleaire hoofd *wel* meer V-elementen dan de satelliet. Omdat vlakke diftongen die ontstaan zijn door spreiding niet de Complexiteitsconditie schenden mogen ze wel voorkomen in de nucleus. Daarom hoeven de leden ervan niet van elkaar gescheiden te worden. Daarom mogen vlakke diftongen van dit type wel voorafgegaan worden door een complexe onset. Deze constituent hoeft immers geen ruimte te bieden aan de glijklank.

In deze sectie heb ik laten zien dat de sequentie glijklank + klinker aan een sterke beperking onderhevig is, namelijk de Complexiteitsconditie. Het gevolg hiervan is dat de segmenten van een stijgende diftong met z'n tweeën in de nucleus mogen staan, zodat ze vooraf gegaan kunnen worden door een complexe onset. Vlakke diftongen kunnen niet aan deze conditie voldoen. Daarom moet de glijklank verhuizen naar de onset, maar dat kan alleen wanneer de onset niet-complex is. Dat betekent dat vlakke diftongen vooraf gegaan moeten worden door een niet-complexe onset. Een uitzondering hierop vormt de vlakke diftong die gecreëerd wordt door spreiding vanuit de onset. Omdat na spreiding voldaan wordt aan de Complexiteitsconditie hoeft de glijklank niet verplaatst te worden naar de onset. Daarom komen vlakke diftongen die ontstaan zijn door spreiding *wel* voor na een complexe onset.

Iedere analyse van stijgende diftongen zal in staat moeten zijn om een inzichtelijke beschrijving te geven van het fenomeen dat traditioneel 'Friese Breking' wordt genoemd. In de Friese taalwetenschap wordt daaronder de alternantie tussen centerende en stijgende diftongen verstaan. In de volgende sectie werk ik daarom een analyse uit van

de alternantie tussen de vier stijgende diftongen [iɪ], [ɛɛ], [wo] en [wa] en de vier centrerende diftongen [i.ə], [ɪ.ə], [u.ə] en [o.ə].

4 Friese breking; de alternantie tussen stijgende en centrerende diftongen

De alternantie tussen stijgende en centrerende diftongen heeft een kwantitatief en een kwalitatief aspect. Eerst ga ik in op de kwantitatieve kant van de alternantie, daarna op de kwalitatieve.

4.1 De kwantitatieve kant van Friese Breking

Zoals ik al gezegd heb in de inleiding is het reeds vaak opgemerkt dat stijgende en centrerende diftongen in dezelfde omgevingen met elkaar alterneren als korte en lange klinkers. Zo worden beide alternanties aangetroffen in de pluralis en voor het diminutief. De voorbeelden in (26) laten dit zien. Ze zijn ontleend aan Tiersma (1985:58).

(26)	alternerende diftongen			
	sg.	plur.	dim.	
	flier	[fʲi:ərɪ]	[fʲi:rkə]	‘vloer’
	beam	[bɪ.əm]	[bɛ:mkəl]	‘boom’
	poel	[pu.əl]	[pwo:lsjə]	‘poel’
	koal	[ko.əl]	[kwaltsjə]	‘kool’
	alternerende lengte			
	faam	[fa:m]	[fankəl]	‘meisje’
	mûs	[mu:s]	[muskəl]	‘muis’

Historisch gezien zijn de lange klinkers verkort als er een lettergreep op volgde. Dit is een instantie van Trocheïsche Verkorting, zoals is opgemerkt in Visser (2002).¹¹

Het feit dat de alternantie tussen centrerende en stijgende diftongen in dezelfde omgevingen voorkomt als die tussen lange en korte klinkers duidt erop dat centrerende diftongen fonologisch lang zijn en stijgende diftongen fonologisch kort. Dat houdt in dat centrerende diftongen twee posities bezetten op de tijdslijn in het domein van de nucleus, terwijl stijgende diftongen slechts één positie in de nucleus bezetten, net als korte klinkers. Dat dit inderdaad zo is heeft Visser in zijn proefschrift (Visser 1997) aangetoond (cf. pp. 120-122, pp. 126-136 en p. 152 voor argumenten dat lange klinkers en centrerende diftongen fonologisch lang zijn; zie pp. 216-217 voor argumenten dat stijgende diftongen fonologisch kort zijn). De belangrijkste argumenten zijn fonotactisch

van aard; korte klinkers kunnen, net als stijgende diftongen, gemakkelijk gevolgd worden door een sonorant en een niet-dentale obstruent in dezelfde lettergreep. Lange klinkers kunnen dat niet, of nauwelijks. Centerende diftongen gedragen zich in dit opzicht net als lange klinkers. Afgezien van een paar uitzonderingen (Visser 1997:152) kunnen noch lange klinkers, noch centerende diftongen voorkomen vóór een sonorant gevolgd door een niet-dentaal in dezelfde lettergreep.

Het feit dat de twee alternanties zo sterk verwant zijn suggereert dat ze instanties zijn van hetzelfde proces. Wat is de aard van dit proces? Er is vaak op gewezen dat beide alternanties improductief zijn in het moderne Fries (cf. onder meer Tiersma 1980, 1985, Visser 1995:29-30). Vormen die deze processen ondergaan moesten derhalve op een of andere manier diacritisch gemarkeerd worden. Hierbij is het van belang dat vormen die de lengte-alternantie ondergaan *op dezelfde manier* gemarkeerd worden als de vormen die een alternantie vertonen tussen centerende en stijgende diftongen. Immers, er moet worden uitgedrukt dat beide alternanties sterk aan elkaar verwant zijn, en instanties zijn van een en hetzelfde abstracte proces. Welk diacritisch teken is in staat om de sterke verwantschap tussen de twee alternanties uit te drukken? Het is duidelijk dat morfemen die de lengte-alternantie ondergaan twee klinkers hebben in hun onderliggende representatie: een lange en een korte klinker. We kunnen dit uitdrukken door een van de twee posities op de tijdslijn die met een lange klinker verbonden zijn diacritisch te markeren. Dat zou op de volgende manier kunnen gebeuren:

(27) een diacritische markering voor de lengte-alternantie
 V (V) tijdslijn

De klinker van een morfeem dat zo is gemarkeerd is fonetisch lang of kort, afhankelijk van de omgeving. Wanneer een diminutief volgt, bijvoorbeeld, of een pluralis, dan verschijnt de tweede positie niet aan de oppervlakte. Dan is de klinker kort. In andere omgevingen, daarentegen, verschijnt de tweede positie wel aan de oppervlakte. Dan is de klinker fonetisch lang. Een concreet voorbeeld van een morfeem met dit diacritisch teken is *faam* 'meisje'. De onderliggende representatie van de klinker van dit morfeem ziet er als volgt uit:

(28) de onderliggende structuur van de /a:/ in faam
 V (V) tijdslijn
 \ /
 V plaatsknoop
 |
 V plaatskenmerk

Morfemen die een alternantie vertonen tussen centrerende en stijgende diftong en moeten op dezelfde manier worden gemarkeerd. Immers, we moeten uitdrukken dat beide processen instanties zijn van hetzelfde fenomeen. Ik stel voor dat de representaties die zijn ontstaan na het versterkingsproces, en die ik heb uitgewerkt in (19), nog steeds aanwezig zijn in de grammatica van het moderne Fries. In morfemen waar centrerende en stijgende diftongen alterneren is de tweede positie op de tijdslijn voorzien van een diacritisch teken, op dezelfde wijze als in (27). De onderliggende structuur van de klinkers van deze morfemen is daarom als volgt:

(29) De onderliggende representatie van klinkers die Friese Breking ondergaan

/ɪ/	/uo/
N	N
\	\
V(V)	V(V)
/\	/\
VV	VV
\/\	\/\
IV	UV
/ɛ/	/oo/
N	N
\	\
V(V)	V(V)
/\	/\
VV	VV
\/\	\/\
IV	UV
\	\
V	V

Wanneer deze representaties terechtkomen in een ‘verkortingscontext’, bijvoorbeeld voor een diminutief, of een pluralis, dan wordt de tweede positie op de tijdslijn niet gerealiseerd. Dan ontstaan de volgende structuren:

(30) Stijgende diftongen ontstaan uit verkorting

[ɪ]	[wo]
N	N
\	\
V	V
/\	/\
VV	VV
\/\	\/\
IV	UV

[jɛ]	[wɔ]
N	N
—	—
V	V
^	^
VV	VV
^/	^/
IV	UV
—	—
V	V

Deze representaties komen bijna overeen met de configuraties in (23). Er is slechts één probleem. We verwachten dat de sequentie /oɔ/ gerealiseerd wordt als [wa]. Dit probleem is niet onopgemerkt gebleven (cf. Hoekstra 1988 en Visser 1997:214). Ik heb er op dit moment geen oplossing voor, net zomin, trouwens, als eerdere analysten.

Het is duidelijk dat in deze analyse de lengte-alternantie en de diftong-alternantie (Friese Breking) instanties zijn van een en hetzelfde fenomeen. In beide gevallen hebben de morfemen een optionele positie op de tijdslijn. Daarmee wordt formeel recht gedaan aan een observatie die heel vaak in de literatuur is gedaan: de lengte-alternantie en de diftong-alternantie (Friese Breking) zijn sterk verwante processen (zie Visser 2002 voor een alomvattend overzicht van de literatuur).

Deze analyse is een stap vooruit ten opzichte van het voorstel dat Willem Visser in zijn proefschrift doet. Op p. 31 beweert hij dat beide klinkers van de diftong-alternantie opgesomd moeten worden in de onderliggende structuur. Morfemen die Friese Breking ondergaan hebben dus de volgende klinkerpaartjes in hun onderliggende structuur: {/iə/, /jɛ/}, {/uə/, /wo/}, {/lɛ/, /jɛ/}, {/oə/, /wa/}. Het grote nadeel van deze analyse is dat er geen enkele formele relatie wordt gelegd tussen de twee leden van ieder paartje. Dat betekent dat het een toeval is dat een lid van een bepaald paartje precies in dat specifieke paartje voorkomt, en niet in een willekeurig ander. Met andere woorden, wat zorgt ervoor dat de volgende paartjes niet bestaan: {/iə/, /wo/}, {/lɛ/, /wo/}, {/oə/, /wo/}, {/uə/, /jɛ/}, {/lɛ/, /jɛ/}, {/oə/, /jɛ/}, {/uə/, /jɛ/}, {/lɛ/, /jɛ/}, {/uə/, /wa/}, {/lɛ/, /wa/}? Om dit probleem op te lossen zouden nieuwe regels nodig zijn, maar daarmee zou de relatie met de lengte-alternantie verloren gaan.

De analyse die ik hier heb voorgesteld kent dit probleem niet. Morfemen die de lengte-alternantie ondergaan worden op dezelfde manier gemarkeerd als morfemen die de diftong-alternantie ondergaan. In beide gevallen heeft een morfeem een optionele positie op de tijdslijn.

Formeel wordt daarmee geëxpliciteerd dat de lengte-alternantie en Friese Breking instanties zijn van een en hetzelfde proces. Het komt er in deze analyse eigenlijk op neer dat centrerende diftongen die alterneren met stijgende diftongen op het onderliggende niveau *lange stijgende diftongen* zijn, zoals ik heb laten zien in (29). In een verkortingscontext wordt hun lengte geëlimineerd, zodat de onderliggende lange stijgende diftong fonetisch gerealiseerd wordt als een korte stijgende diftong

4.2 De kwalitatieve kant van Friese breking

Het is natuurlijk belangrijk om een antwoord te vinden op de vraag waarom de onderliggende lange stijgende diftongen nooit onveranderd aan de oppervlakte komen, ook niet als ze niet verkort worden. Hier worden we geconfronteerd met de kwalitatieve kant van de diftong-alternantie. Ik stel voor dat er een belangrijk verschil is tussen het Fries zoals dat er uitzag in de tijd toen het diftongeringsproces van sectie 2.2.2. werkte en het moderne Fries. In het moderne Fries mag een V-element dat het hoofd is op het niveau van de plaatsknoten niet verbonden zijn aan een nucleaire satelliet. In het Fries uit de tijd van het versterkingsproces was dat wel mogelijk. De structuur waar het nu om gaat wordt weergegeven in (31).

- (31) Een hoofd in een satellietpositie
- $$\begin{array}{c} N \\ | \ \backslash \\ V_1 V_2 \\ / \ \backslash \\ V_a V_b \end{array}$$

In deze representatie is V_b het hoofd van een stijgende diftong (waarvan ik de plaatskenmerken heb weggelaten). V_2 is de satelliet van het nucleaire hoofd. V_b is daarom verbonden met de nucleaire satelliet. Nu stel ik voor dat in het 16^e eeuwse Fries de constellatie in (31) was toegeestaan, maar in het moderne Fries is uitgesloten. Daarom moet in deze taal de constellatie in (31) worden gerepareerd. Het gevolg is dat de verbinding tussen V_b en V_2 wordt verbroken. Daarmee ontstaat de volgende structuur:

- (32) Reparatie in het Moderne Fries
- $$\begin{array}{c} N \\ | \ \backslash \\ V_1 V_2 \\ / \ \backslash \\ V_a V_b \end{array}$$

Misschien zou men verwachten dat in deze configuratie V_2 gerealiseerd

wordt als stulte, omdat hij immers helemaal geen inhoud heeft. Ik wil hier echter beweren dat een V-element op de tijdslijn alleen maar hoorbaar kan zijn wanneer hij in een nucleaire hoofdpositie staat. In de satellietpositie van de nucleus wordt hij fonologisch geïnterpreteerd als sjwa. Het fonetisch detail ervan wordt echter bepaald door klinker die eraan vooraf gaat. Anders gezegd, het is een sjwa-achtige klinker die sterk wordt gekleurd door de klinker die er onmiddellijk aan vooraf gaat. Dit is aangetoond door de Graaf en zijn collega's (de Graaf 1985, de Graaf en Tiersma 1980, de Graaf en Meinsma 1980).

Op deze wijze ontstaan de representaties in (33), de centerende diftongen van het moderne Fries.

(33) De Friese centerende diftongen

[iə]	N	N	[uə]	N
	\	\		\
	VV	VV		VV
	/\	/\		/\
	VV	VV		VV
	\/\	\/\		\/\
	IV	UV		UV
[ɛə]	N	N	[oə]	N
	\	\		\
	VV	VV		VV
	/\	/\		/\
	VV	VV		VV
	\/\	\/\		\/\
	IV	UV		UV
	V	V		V

Ik concludeer dat, in het moderne Fries, de onderliggende lange stijgende diftongen nooit aan de oppervlakte kunnen komen. Ofwel ze worden verkort, in dezelfde omgeving als 'normale' lange klinkers, ofwel ze worden 'gereduceerd' tot centerende diftongen. Dat laatste wordt veroorzaakt door het feit dat in het moderne Fries het hoofd van een stijgende diftong niet in een nucleaire satelliet-positie mag staan. Hierdoor wordt de verbinding tussen het hoofd en de satellietpositie verbroken. Daarmee zijn de lange stijgende diftongen 'abstracte' klinkers. Dat zijn klinkers die nooit ongewijzigd aan de oppervlakte komen. In dit opzicht komt mijn analyse overeen met die van Van der Meer (1985).

5 Samenvatting

In dit artikel heb ik proberen aan te tonen dat de stijgende diftongen van het moderne Fries complexe klinkers zijn. Dat houdt in dat ze twee klinkers vormen die samen één positie innemen in de nucleus. In tegenstelling tot wat Booij beweert zijn sequenties die bestaan uit een gljklank gevolgd door een klinker aan sterke beperkingen onderhevig. Mer in het bijzonder zijn ze onderworpen aan de eisen van de Complexiteitsconditie. Stijgende diftongen voldoen aan deze conditie, en mogen daarom in de nucleus staan. Vlakke diftongen voldoen er niet aan, en daarom moeten ze verdeeld worden over de onset en de nucleus. Als gevolg hiervan mogen stijgende diftongen wel vooraf gegaan worden door een complexe nucleus, en vlakke diftongen niet.

Ik heb ook laten zien dat het mogelijk is om een antwoord te geven op de vraag waarom de stijgende diftongen kunnen alterneren met de centerende diftongen. Klinkers die op deze wijze alterneren zijn in het moderne Fries lange stijgende diftongen op het onderliggende niveau. Ze zijn het reliet van een historisch proces dat de eerste helft van een lange midden-klinker versterkt heeft, onder druk van de Complexiteitsconditie. In het moderne Fries kunnen deze klinkers nooit aan de oppervlakte komen. Ofwel ze ondergaan verkorting, zodat ze gerealiseerd worden als een korte stijgende diftong; ofwel ze worden gereduceerd tot centerende diftongen. Dat laatste is het gevolg van een belangrijke verandering in het Fries. In het moderne Fries mogen hoofdinge V-elementen op het niveau van de plaatsknopen niet meer in een nucleaire satellietpositie staan.

Noten

- 1 Ik wil Willem Visser en Arien Versloot bedanken voor hun kritische maar welwillende opmerkingen. Gertjan Postma wil ik graag bedanken voor de stimulerende discussies die we hebben gevoerd over de fonologie van het Fries.
- 1 Visser gebruikt het IPA-teken [ɔ]. Wellicht is het beter om het teken [y] te gebruiken omdat deze klinker in ieder geval fonologisch ongespannen is.
- 2 Van der Torre (2003) heeft overtuigend aangetoond dat segmenten die het A-element dragen in veel opzichten relatief klinker-achtig zijn. Door het A-element te vervangen door V wordt dit direct uitgedrukt.
- 3 Men kan zich vervolgens afvragen hoe het verbod op deletie geformaliseerd kan worden. In de Optimaliteitstheorie is dat heel gemakkelijk. In die theorie zegt men dat de constraint MAXX hoog gerankt is. Het effect daarvan is dat onderliggend

- materiaal niet verwijderd mag worden.
- 4 De glossen heb ik ontleend aan Zantema (1992).
- 5 Visser (1997:25) beweert dat dit stijgende diftongen zijn. Dit is onjuist, omdat [i], [u] en [y] (even) hoog zijn. Dit betekent dat ze dezelfde graad van sonoriteit hebben. Het zijn daarom ‘vlakke’ diftongen. Meestal wordt dit ook aangenomen in de theoretische literatuur.
- 6 Ik heb geprobeerd om alle vormen te vinden met [ju] en [jy] die in Zantema voorkomen. In (22) worden ze allemaal opgesomd. Ik wijs erop dat ik onsets die een /s/ bevatten niet heb opgenomen. De reden hiervan is dat dit segment waarschijnlijk geen onderdeel uitmaakt van een onset. Het bezet een extrasyllabische positie, niet alleen in het Fries maar ook in een groot aantal andere talen.
- 7 Helaas is er hier geen ruimte om uit te leggen *waarom* de glijklank in de onset moet spreiden naar de nucleus.
- 8 Dat komt misschien vreemd over in gevallen als [drijuw], [sprjuuw], en [trjuw]. Dit nu zijn voorbeelden die laten zien dat ook het Fries lege nucleï heeft. De labiale glijklank in deze vormen staat in de onset van een lege, onhoorbare lettergreep.
- 9 Het is al evenmin mogelijk om precies uit te leggen wat het verschil tussen [ju] en [jy] veroorzaakt. Hier kan ik er niet meer over zeggen dan dat in het eerste geval de glijklank niet verder spreidt dan de tweede nucleaire positie, terwijl hij in het tweede geval naar alle nucleaire posities spreidt.
- 10 De structuren in (25) veronachtzamen de representatie van de consonanten in het domein van de eerste onset. Voor het overige zijn de representaties volledig.
- 11 In het moderne Fries zijn zowel de diftongaltermantie (Friese Breking) als de lengte-altermantie improductief. Volgens Postma (niet gedateerd) zijn beide processen instanties van een verlenging die mogelijk gemaakt wordt door een extra prosodische positie die in bepaalde omgevingen door de syntaxis wordt aangereikt.

Literatuur

- Anderson, J. en C. Ewen (1987)
Principles of Dependency Phonology, Cambridge.
- Booij, G. E. (1989)
‘On the representation of diphthongs in Frisian’, *Journal of Linguistics*, 25, 319-332.
- Botma, B. (2004)
Phonological aspects of nasality; An element-based dependency approach, Proefschrift Universiteit van Leiden.
- Clements, G. N. (1991)
‘Place of articulation in consonants and vowels: A unified theory’, *Working Papers of the Cornell Phonetics Laboratory*, 5; 77-123.
- Clements, G. N. en E. V. Hume (1995)

- 'The internal organization of speech sounds', in: J. A. Goldsmith (red.), *The Handbook of Phonological Theory*, Oxford, 245-307.
- Cohen, A., C. L. Ebeling, K. Fokkema en A. G. F van Holk (1959) *Fonologie van het Nederlands en het Fries; Inleiding tot de Moderne Klankleer*, 's-Gravenhage.
- Graaf, T. de (1985)
'Phonetic aspects of the Frisian vowel system', *NOWELE*, 5, 23-40.
- Graaf, T. de en G. L. Meinsma (1980)
'De brekking fan sintrealisearjende twalûden yn it Frysk', *Us Wurk*, 29, 77-82.
- Graaf, T. de en P. Tiersma (1980)
'Some phonetic aspects of breaking in West Frisian', *Phonetica*, 37, 109-120.
- Halle, M. en J.-R. Vergnaud (1987)
An Essay on Stress, Cambridge, Massachusetts.
- Harris, J. (1994)
English Sound Structure, London.
- Harris, J. (1997)
'Licensing inheritance: An integrated theory of neutralisation', *Phonology*, 14, 315-370.
- Harris, J. en G. Lindsey (1995)
'The elements of phonological representation', in: J. Durand en F. Katamba (red.), *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*, London, New York, 34-79.
- Heerma, K. (1961)
'Fonologie van het Fries', *It Beaken*, 23, 22-28.
- Hoekstra, J. (1988)
'Wêrom brekt [o.ə] ta [wa]?', *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, 4, 48-53.
- Holt, E. H. (1997)
The role of the listener in the historical phonology of Spanish and Portuguese: An Optimality-theoretic approach. Proefschrift Universiteit van Georgetown.
- Hulst, H. van der (1989)
'Atoms of segmental structure: Components, gestures and dependency', *Phonology*, 6, 439-477.
- Hulst, H. van der (1995)
'Radical CV Phonology: The categorical gesture', in: J. Durand en F. Katamba (red.), *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations*, London, New York, 80-116.
- Hulst, H. van der (1999)
'Features, segments and syllables in Radical CV Phonology', in: J.

- Remison en K. Kühnhammer (red.), *Phonologica 1996: Syllables!?*, The Hague.
- Kaye, J. en J. Lowenstamm (1984)
- ‘De la syllabicité’, in: F. Dell, D. Hirst en J.-R. Vergnaud (red.), *Forme Sonore du Langage: Structure des Représentations en Phonologie*, Paris, 123-159.
- Markey, T. L. (1975)
- ‘West Frisian –wV-/jV- breaking: a generative approach’, *Folia Linguistica* 7, 181-207.
- Meer, G. van der (1985)
- Frisian ‘breaking’: Aspects of the Origin and Development of a Sound change*, Grins, Groningen.
- Morén, B. (2006)
- ‘Consonant-vowel interactions in Serbian: Features, representations and constraint interactions’, *Lingua*, 116, 1198- 1244.
- Oostendorp, M. van (2000)
- Phonological Projection*, Berlijn, New York.
- Postma, G. (Ongedateerd)
- Frisian Breaking*, Manuscript, Vrije Universiteit.
- Schane, S. A. (1984)
- ‘The fundamentals of particle phonology’, *Phonology*, 1, 129-155.
- Schane, S. A. (1995)
- ‘Diphthongization in Particle Phonology’, in: J. A. Goldsmith (red.), *The Handbook of Phonological Theory*, Oxford, 586-609.
- Tiersma, P. M. (1980)
- The Lexicon in Phonological Theory*, Bloomington.
- Tiersma, P. M. (1985)
- Frisian Reference Grammar*, Dordrecht.
- Torre, E. J. van der (2003)
- Dutch sonorants. The role of place of articulation in phonotactics*. Proefschrift Universiteit van Leiden.
- Visser, W. (1997)
- The Syllable in Frisian*. Proefschrift Vrije Universiteit (= HIL Dissertations 30), The Hague.
- Visser, W. (2002)
- ‘Brekking as ferkoarting: in diagroane analyze’, *It Beaken*, 64, 187-247.
- Zantema, J. W. (1992)
- Frysk Wurdboek; Frysk-Nederlânsk*, Drachten, Ljouwert.

Wa is wa yn it Noardfrysk? Ta de ûntjouwing fan it freegjend foarnamwurd yn 'e Noardfryske tongslagen

Jarich Hoekstra (*Christian-Albrechts-Universität, Kiel*)

1 Ynheding

Yn dit stik wol ik oan 'e hân fan ien spesjaal ûnderwerp út 'e grann-matka fan it Noardfrysk in byld jaan fan it Noardfryske dialektlânskyp en fan 'e problemen en mooglikheden fan 'e Noardfryske histoaryske dialektology (sj. ek Hofmann 1956). It ûnderwerp dat ik hjir op it aljement bringe wol, is de ûntjouwing fan it freegjend foarnamwurd, en dan benammen fan 'e wurden foar 'wa', yn it Noardfrysk.

Noard-Fryslân, de tsjintwurdige krite *Nordfriesland* yn it uterste noardwesten fan it Dútske bûnslân Schleswig-Holstein, is ien fan 'e meast komplekse dialektgebieten yn West-Jeropa. Hjir wurde op in lyts grûnbestek (likernôch 2050 kante kilometer) fan âlds tsien frijwat únoarinnende Fryske dialekten praat, elk mei op syn beechst in tûzenmannich sprekkers (sj. foar in algemiene beskriuwing fan 'e Noardfryske taalsitewaasje en fan 'e Noardfryske dialekten Walker (2001) en Walker & Wilts (2001)).¹

De wichtichste dialektgrins yn Noard-Fryslân is deselde tusken it Eilânnoardfrysk en it Fêstewâlnoardfrysk. Ta it Eilânnoardfrysk hearre de dialekten fan Fôhr en Amrum (*Fering-Öömrang*), Sylt (*Sölring*) en Hilgolân (*Halunder*), ta it Fêstewâlnoardfrysk de dialekten fan 'e Wiedingharde, de Bökingharde (*Frasch of Mooring*), de Karharde, de Nordergoesharde, 'Mittelgoesharde'² en de Südergoesharde en de Halligen. De skieding tusken Eilânnoardfrysk en Fêstewâlnoardfrysk kin tebekbrocht wurde op 'e delsettings-skiednis fan Noard-Fryslân. De Noardfryske eilannen waarden yn 'e 8ste ieu befolke, nei alle gedachten fan Friezen út 'e krite tusken Iems en Wezer wei, de Fêstewâl sa'n trije ieuwen letter, yn 'e 11de ieu, fan Friezen út it Iemsgebiet. Dat ferskil yn 'e tiid fan koloniasasje en moolk ek yn komôf fan 'e nijynkommelingen ferklearret in stikmannich wichtige taalkundige ferskillen tusken 'e beide stagen fan it Noardfrysk. Dy ferskillen kin ik hjir net wiidwiidich op yngean (sjuch dêrta û.o. Århammar 1968, 1995), mar yn (1) jou ik der in priuwke fan:

(1)

Eilânnoardfrysk

Fêstewâlnoardfrysk

fonology /u(:)/ + Umlaut > /i(:)/:
fer.-ööm. *fist* 'fïst'
morphology Meartal op *-er/-en*:
fer.-ööm. *hünjler* 'hünen', bök. *hün|e* 'hünen', bök|e
buk|en 'boeken'

Leksikon *blä, blö, bli* 'blau' (< *blē)

wēen, wjin, weede

'blau' (< *wēdne; äft. *wēden* 'blau')

ûnderskie tusken Eilânnoardfrysk en Fêstewâlnoardfrysk sil aansten by ús besprek fan 'e ûnfjouwing fan it freegjend foarnamwurd yn it Noardfrysk noch in rolle spylje.

Der binne yn it Noardfrysk ek taalferskillen oer dialekten hinne dy't net op 'e skied fan Eilânnoardfrysk en Fêstewâlnoardfrysk lizze en dy't nei de twa kolonisaasjeweagen ûnstien wêze moatte troch wikseljende kontakten tusken 'e ûnderskate dialekten (ferl. Hofmann 1956, 87-88). Wy sille sjen dat men by it freegjend foarnamwurd yn it Noardfrysk ek sa'n jongere dialektûnderskieding obstrewearje kin.

It Noardfrysk is slim beynfloede fan 'e buortalen. Yn 'e tiid fan 'e kolonisaasje kaam it meastepart fan 'e ynterferinsjes út it Deensk, d.w.s út it Stúdjutske dialekt fan it Deensk, dat doedestiids yn hiele Sleeswyk praat waard. Yn it lêstoan fan 'e midsieuwen waard de ynfloed fan it Leechdtútsk, dat yn it sok fan 'e Hânze wreide hie, hyltyd grutter. Der sil sawol yn it gefal fan 'e Deenske as fan Leechdtútske ynterferinsje útgien wurde moatte fan in tige yngeand taalkontakt tusken Frysk en Deensk/Leechdtútsk (Frysk-Deenske en Frysk-Leechdtútske twatalichheid); men fynt nammentlik ynslûpels op alle mêden fan 'e grammatika, net allinnich yn 'e wurdfoarrie, mar ek yn 'e mear stabile ûnderdielen fan 'e grammatika lykas de morfology en de syntaksis. Ik jou yn (2) wer in pear foarbylden (sjuch foar in wiidweidich oersjuch, Århammar 2001):

(2)

Deenske ynterferinsje

Leechdtútske ynterferinsje

fonology lenisearring:

sk > *sch* (Fêstewâlnoardfrysk,

p t k > *b d g* | V - V

útsein wied. en hall.):

fer.-ööm. *hööbe* 'hoopje'
(< *hopia*)
bök. *tu toorps*

bök. *schap* 'skip', *frasch* 'Frysk'

morfology *tu* 'nei' + genitytyf:

genitytytgong *-en*(s):

'nei it doarp'

fer.-ööm. *aatjen hüs* 'heit syn hûs'

'nei it doarp'

bök. *Hansens bök* 'Hâns syn boek'

syntaksis rjuchtjingspartikel foar PP:

perifrasyske possessyfkonstruksje:

fer.-ööm. *üij oner't baad*

bök. *man brouder sin filij*

'ûnder it bêd wei'

'myn broer syn fyts'

leksikon *ei* 'net'

sööwen 'sân'

Deenske en Leechdútske ynterferinsje spylje, sa't noch bliken dwaan sil, by de ûnfjouwing fan it freegjend foarnamwurd yn it Noardfrysk ek net swak by. Nei dizze koarte ynliedende opmerkingen oer de Noardfryske dialektyndieling en taalskiednis kom ik dan op myn eigentlike sjapier:

De measte Germaanske talen hawwe in selsstannich brûkt freegjend foarnamwurd dat persoanen oantsjut fan it type wa en in eigenskiplik brûkt freegjend foarnamwurd fan it type hok (ferl. (3)). Dat gou ek foar it Aldfrysk en it hâldt allyksa foar de measte moderne Fryske dialekten (ferl. (4)).

(3)		wa-foarm		hok-foarm
	goat.	hwās	-	hwilēks
	dt.	wēr	-	welch-
	holl.	wīe	-	welk-
	ing.	whō	-	which
	de.	hwern	-	hwilk-
(4)	aft.	hwā	-	hwelik, huk/hok
	wfr.	wā	-	hokker
	wang.	woō	-	wolk(er)

No is it opfallend dat der yn 'e Noardfryske dialekten twa soarten fan wurden foar 'wa' besteane, ien dat besibbe is oan Frysk *wa*, Ingelsk *who*, ensfh. (in wa-foarm) en ien dat gearhinget mei Frysk *hokker*, Ingelsk *which*, ensfh. (in hok-foarm). Ik sil sjen litte wat de dialektyske spried fan dy wurden is en dêr in mooglike ferklearring foar jaan. Fierders sil ik besykje om te ferklearjen wêrom't it eigenskiplike freegjende foarnamwurd, de hok-foarm, him yn it Noardfrysk yn guon dialekten ta in selsstannich freegjend foarnamwurd ûnfjûn hat en sadwaande de oarspronklike wa-foarm ferkrongen hat.

Om't it Noardfrysk let en net botte rynsk oerlevere is — de âldste tekst datearret, sa't wy noch sjen sille, fan om 1600 hinne en earst fan 'e 19de ieu ôf is der, alteast foar de grutste dialekten, in min offe mear trochgeande oerlevering — binne wy foar histoarysk taalkundich ûndersyk tige oanwiisd op rekonstruksje. Yn it foarste plak giet it dan om de bewende fonologyske rekonstruksje fan 'e histoarysk-fertykjende taalwittenskip: fan losse wurden wurde mei help fan 'ûd wetten' de âldere foarmen rekonstruearre. Mar wurden funksjonearje ek yn gruttere gebieten, bygelyks yn wurd fjilden, samlingen fan wurden dy't mei har betsjuttingen beskate begrypsdommeinen beflappe. Ien feroaring yn sa'n wurd fjild, bygelyks it ynslûpen fan in lienwurd, kin de gearhing fan it fjild fertribelje en ta yngende ferskowingen liede. By de rekonstruksje

fan wurden kin it sadwaande doel hawwe it hiele wurd fjild dêr't sa'n wurd yn funksjonearret yn it each te hâlden. Foarbylden fan histoarysk ûndersyk nei wurd fjilden yn it Frysk binne Versloot (1994) syn ûndersyk nei de oantsjuttingen foar (dielen fan) de skonk yn it Frysk en Popkema (2002) sines nei weioantsjuttingen yn it Aldfrysk.

Funksjewurden lykas de freegjende foarnamwurden hingje ek gauris gear mei oare wurden dêr't se troch grammatikale funksjeoriekomsten of troch grammatikalisearring mei ferbûn wurde kinne. Freegjende foarnamwurden yn selsstannich en eigenskiplik gebrûk kinne ynoar wjersidich beynfloedzje. Fierders kinne freegjende foarnamwurden korrelearje mei oanwizende foarnamwurden. Boppedat kinne freegjende foarnamwurden yn gâns talen op 'e wrâld ek oare, net-freegjende funksjes krije; hja kinne bygelyks as betreklik foarnamwurd, as ûnbeskaat foarnamwurd en – yndirekt, ôflaat fan it ûnbeskaat foarnamwurd – as ûnpersoanlik foarnamwurd foarkomme. Der ûntstiet sa in foech *grammatikaal fjild* dat te ferlykjen is mei in wurd fjild. Yn (5) haw ik in tige simpel grammatikaal fjild foar it freegjend foarnamwurd jûn:

(5) *grammatikaal fjild om it freegjend foarnamwurd himme*

freegjend foarnamwurd	↗	ûnbeskaat foarnamwurd	→	ûnpers. foarnamwurd
'wa', 'hokker'		'ien, guon'		'men'
'hoe' n/hok(ke)'				
	↑			
		betreklik foarnamwurd		
		'wa't'		
		oanwizend foarnamwurd		
		'sa' n/sok(ke)'		

Om de histoaryske ûntjouwing fan it freegjend foarnamwurd mei sin beskriuwe en âldere tastannen rekonstruearje te kinnen, moat men no de bewegingen yn it hiele grammatikale fjild dêr't it diel fan útmakket, ûndersykje. Dêrby moat men boppedat rekkenje mei ynfloeden fan bûten (ynterferinsje) dy't op it fjild ynwurkje kinne. Dat sil ik hjir oan 'e hân fan it freegjend foarnamwurd yn it Noardfrysk neier útinoar sette.

2 Oersjuch en besprek fan 'e Noardfryske data

Om te begjinnen jou ik in oersjuch fan 'e foarmen foar it selsstannich freegjend foarnamwurd ('wa') yn 'e Noardfryske dialekten en set der fuortendaliks de foarmen fan 'e ûnbeskate foarnamwurden ('ien'/'guon') en de foarmen fan it ûnpersoanlik foarnamwurd ('men') by,

om't dy' gauris fan 'e wa- of de nok-foarm ôffaar binne (ferl. Löffstedt 1971, 3 (l-32; 35-37)).³

(6)		'wa'	'ten'	'guon'	'men'
	fer-öömrr.	<i>hoker</i>	<i>hoker</i>	<i>hög(en)</i>	<i>hem/m</i>
	sölr.	<i>hoken</i>	<i>hoken</i>	<i>hok(en)</i>	<i>em</i>
	hiig.	<i>heken</i>	<i>heken</i>	<i>hek(en)</i>	<i>hem/m</i>
	str.	<i>hack</i>	<i>hack</i>	---	<i>ham</i>
	hall.	<i>hook</i>	<i>hook</i>	<i>hääch</i>	--- (<i>huum?</i>)
	bök.	<i>huum</i>	<i>huum</i>	<i>hoow</i> ,	<i>hu</i> <i>huum/m</i>
	wied.	<i>hunn</i>	<i>hunn</i>	<i>hoog</i> , <i>hu</i>	<i>hunn</i>
	karrh.	<i>hunn</i>	<i>hunn</i>	<i>hoog</i> , <i>hu</i>	<i>hunn</i>
	ngo.	<i>hu(u)m</i>	<i>hu(u)m</i>	<i>hääg/ho - hu</i>	<i>ham/m</i>
	mgo.	<i>hunn</i>	<i>hunn</i>	<i>hää(ch)</i>	(<i>hu(u)m?</i>)
	sgo.	<i>hüüm</i>	<i>hüüm</i>	<i>hää(ch)</i>	<i>ham/m</i> (<i>hunn?</i>)
					<i>ham</i>

It oersjuch lit op it stik fan it freegjend foarnamwurd in muoi dúdlike skieding sjen tusken 'e Eilânnoardfryske en de Fêstewâlnoardfryske dialekten: de earsten hawwe nok-foarmen foar 'wa' (*hoker*, *hoken*), de lêsten in wa-foarm (*huum*, *hunn*, *hüüm*). Der is lykwols ien dialekt dat yn it ferkearde kamp sit, nammentlik it Hallichfrysk. Dat hat, hoewol't it ta it Fêstewâlnoardfrysk heart, in nok-foarm foar 'wa' (*hook*). Dat wie al sa yn it grutste Halligfryske dialekt, it dialekt fan it eilân Strand. It Strânfrysk is it âldst oerlevere Noardfryske dialekt dat der is, mar it is sputigerrôch al ier útstoarn. Troch in grutte stoarmfloed yn it jier 1634 strûpte it eilân derûnder en de stikken dy't der oerbleaunen, it hjoeddeiske Nordstrand en Pellworm, waarden fan net-Frysktaligen werbefolke en nijoanmakke. It Hallichfrysk nimt dus wat de foarm fan it freegjend foarnamwurd oanbelanget in nijsgjirrige dialektgeografyske posysje yn en de fraach is wêrom't dat sa is.

Apart is dat him yn 'e Hallichfryske nok-foarmen oan 'e iene en de Eilânnoardfryske oan 'e oare kant wer in Fêstewâlnoardfrysk-Eilânnoardfrysk dialektferskil oppenearret. De Eilânnoardfryske foarm giet tebek op Aldfrysk *hul*, wylst de Hallichfryske ôffaar is fan Aldfrysk *hok*. Itselde jildt nammers ek foar de foarmen fan it ûnbeskaat foarnamwurd 'guon', dy't fan in meartalfoarm fan *huk/hok* ôffaar binne.

(7) fer-öömrr. *hoker*, *hög* < afr. *huk-*, **huke*
hall. *hook*, *hääch* < afr. *hok*, **hoke*

It miene betinken is dat de Fêstewâlnoardfryske wurden foar 'wa',

huum, hum, hiiüm, ûntstien binne út Aldfrysk **hwām*, de datyffoarm fan Aldfrysk *hwā* (Siebs 1901, 1358; Löfstedt 1971, 30):

- (8) fvnft. *huum, hum, hiiüm* < **hwām* (datyf fan âft. *hwā*)

Dat by pronomina in objektfoarm ta de subjektfoarm wurdt, is net ûn-gewoan; men sjucht dat yn it Westerlauwersk Frysk bygelyks by it per-soanlik foarnamwurd *jo*, einliks de objektfoarm fan it ferâldere (*ŷ*)*y*. Yn alle Fêstewâlnoardfryske dialekten hat *huum, hum, hiiüm* ek de funksje fan ûnbeskaat foarnamwurd krige, yn 'e noardlike Fêstewâlnoardfryske dialekten is *huum, hum* boppedat de foarm fan it ûnpersoanlik foarnam-wurd.

Yn ferbân mei de histoaryske ûntjouwing fan it Fêstewâlnoardfryske *huum, hum, hiiüm* is it opfallend dat by it freegjend foarnamwurd yn 'e Skandinaafske talen deselde oergang fan datyf nei nominatyf syn bes-lach krige hat. Sa hat yn it Deensk de âlde datyffoarm *hvem* sa njonke-lytsen de âlde nominatyffoarm *hvo* út it stee krongen, in proses dat al yn it âlddeenske tiidrek begûn is (ODS 8, s.v. *hvem; hvo*):

- (9) de. *hvem* 'wa' (datyf fan †*hvo* 'wa')

It hat alle eigenskip om hjir foar it Noardfrysk oan in parallele ûntjou-wing ûnder Deenske ynfloed te tinken.

De НОК-foarm foar 'wa' yn it Hallichfrysk en it Eilânnoardfrysk is sûnder mis in fernijing; de НОК-foarm hat de *wa*-foarm ferkrongen. It is ek grif in fernijing dy't syn beslach krige hat yn Noard-Fryslân sels en dy't dus net út it stamgebiet tusken lems en Wezer meinommen is; yn it Aldfrysk út dy krite en yn moderne Eastfryske dialekten fine wy gjin oanwizingen foar it brûken fan 'e âlde НОК-foarmen foar 'wa'.

De *wa*-foarm moat sadwaande yn 'e Eilânnoardfryske dialekten fan âlds ek bestien hawwe. Dat dat yndie sa west hat, docht yn it foarste plak bliken oan 'e âlde genityffoarmen dy't yn dy dialekten oerlevere binne:

- (10) fer.-öömr. *huans, huns* 'waans' < *hwāns* (genityf fan âft. *hwā*)
sölr. *huns* 'id.'
hülg. *hucans* 'id.'¹⁴

Yn it Fering-Öömrang bestie nammers noch in oare, wat riedselige foarm foar 'waans', nammentlik hög:

- (11) **hög** foomen as def? 'Waans famke is dat?'
hög sjeþ san def? 'Waans skiep binne dat?'
hög hüs as def? 'Waans hüs is dat?'

Yn 'e literatuer wurdt sels in meartalstoarm *högens* 'fan wa en wa' neamd (sj. Johansen 1862, 63). It griet hjir sûnder mis om in hok-foarm, mar it is net alhi dtdlik hoe't er ferklearre wurde moat. Århammar (1975, 58) freget h in öf, oft *hög* (*höw*) faaks út in datyfoarm **nike* ûnstien is en tinkt dêrby sa't it liket oan 'e perifrastyske possessyfkonstruksje yn Dútske dialekten, dêr't de besitter ek yn 'e datyf stiet (ferl. *wem sein Buch* 'wa syn boek'). De fraach is dan lykwols wêrom't yn it Fering-Öömrang it bestilik foarnamwurd der mist. Ik soe der dêrom leaver op út wolle, dat *hög* in oarspronklik hügde foarm fan it eigenskiplike freegend foarnamwurd **nuk* 'hokker' i, dy't, nei't dat wurd yn it Fering-Öömrang de betsjutting 'wa' krige hie, werynterpretearre is as possessyf dêrby. Mei in fraach as *hokker skiep birne dar?* kin men op 't lêst ek bedoele 'wa syn skiep binne dat?'; it andert kin wêze: *Klass sines*.

In oare oanwizing foar it bestean fan 'e wa-foarm yn it Eilânnoardfrysk is moolk te finen yn it ûnpersoanlik foarnamwurd: fer-öömr. *ham'm*, sölr. *em*, hilg. *hem'm*. Dêr is lykwols in bytsje mear diskusje foarneedich, dat ik sil in besprek fan it ûnpersoanlik foarnamwurd yn it Noardfrysk foar de neikommende paragraaf bewarje.

Wat it oersjuch yn (6) net sjen lit, is wat de wurden foar 'hokker' binne yn it Noardfrysk. Sawol yn 'e Noardfryske dialekten dêr't de hok-foarmen foar 'wa' brûkt wurde as yn deselden dêr't dat net sa is, binne de hok-foarmen yn har grûnbetsjutting 'hokker' hjoeddedei fêr-hinne ferfongen troch foarmingjen lykas yn (12) (sj. dêrfoar fierders de grammatika's):

- (12) fer-öömr. wat för('n), bök. wat för('n) 'wat foar (in)'
 fer-öömr. hüt'n/hük(en), bök. hüt'n/huk(en)' 'hoe'n, hokke'

Dat betsjut dat de hok-foarmen yn it hjoeddeiske Noardfryske winliks allinnich mar mear yn sekondêre betsjuttingen foarkomme: yn alle Noardfryske dialekten as 'guon', yn 'e Eilânnoardfryske dialekten en it Hallichfrysk ek as 'wa' en 'ien'.

3 It ûnpersoanlik foarnamwurd yn it Noardfrysk

Yn 'e noardlike Fêstewânoardfryske dialekten tsjinnjet de foarm *hu(u)m* ek as de foarm fan it ûnbeskaat foarnamwurd en it ûnpersoanlik foarnamwurd. Oer it komôf fan it ûnpersoanlik foarnamwurd yn it Eilânnoardfrysk en it súdlike Fêstewânoardfrysk, dat der yn it earste oankommen wol wat op liket, wurdt yn 'e literatuer ûngelyk tocht.

Boy P. Möller (1916) wol der op út, dat Sölring *em* út 'e klityske

foarm fan Aldfrysk *ma* ‘men’ ûntstien is. Dan moatte de foarmen mei *h* yn ‘e oare dialekten lykwols oars ferklearre wurde.

Löfstedt (1957, 37) ornearret dat *ham* yn ‘e súdlike Fêstewâlnoardfryske dialekten (de Goesharderfryske dialekten en it Hallichfrysk) út Aldfrysk *him* ‘him’ ûntstien is. Foar it Fering hie Tedsen (1906, 30) ek al úthoden dat *ham* ‘him, ihn; sich; man’ op Aldfrysk *him* tebekgiet. Botte oannimlik liket dat yn ‘e earste opslach net. Unpersoanlike foarnamwurden kinne hast fan alle persoanlike foarnamwurden ôflaat wurde; de iennichste persoanlike foarnamwurden dy’t sa’t it liket nea ûnpersoanlik wurde kinne (dêr’t yn ‘e talen fan ‘e wrâld gjin foarbylden fan binne), binne it meast persoanlike foarnamwurd *ik* en de slachte-oantsjuttende persoanlike foarnamwurden fan ‘e 3de persoan iental *hy* en *hja*.

In tredde hypoteze fynt men by Krogmann (1971). Hy giet der fan út dat Hilgolańsk *hem’em* (sjuch foar dy foarmen ek Siebs (1909, 187)) út *hwām*, de datyfoarm fan it freegjend foarnamwurd *hwa* ôflaat is. Siebs (1901, 1358) wol sa’t it liket ek al dy kant út: “im Nordfriesischen hat es [d.w.s. it freegjend foarnamwurd fan it slach bök. *huum*] auch die Bedeutung ‘einer’, ‘man’ erhalten, z. B. *hum hom* (unbetont *əm*).” At Krogman gelyk hat, dan sil it ûnpersoanlik foarnamwurd wol net streekrjucht út it freegjend foarnamwurd ûntstien wêze. Unpersoanlike foarnamwurden ûntsteane better net te witten nea streekrjucht út freegjende foarnamwurden, wol út ûnbeskate foarnamwurden (ferl. Ingelsk *one*, Frysk *jin*, Hylpersk *immen*). Unbeskate foarnamwurden kinne wer fan freegjende foarnamwurden ôflaat wêze, sa’t it Noardfrysk sjen lit. Men soe dan úthâlde kinne, dat it ûnpersoanlike foarnamwurd út in ûnbeskaat foarnamwurd **hwām* ôflaat is dat sels wer fan in freegjend foarnamwurd **hwām* ôflaat is, de ta subjektfoarm wurden datyfoarm fan Aldfrysk *hwa*:

- (13) fê.-ööm: *ham’im*, sölt. *em*, hilg. *hem’em*, go., str. *ham* < pron. indef.
**hwām* < pron. interrog. **hwām* (datyf fan âfr. *hwā*)

No binne de fuorsettingen fan in ûnbeskaat foarnamwurd en in freegjend foarnamwurd **hwām* yn it Eilânnoardfrysk sa’t it liket net oerlevere, mar it binne wol krekt de foarmen dy’t wy yn it Fêstewâlnoardfrysk fine.

Krogmann syn hypoteze is oanloklik. At it ûnpersoanlik foarnamwurd yn it Eilânnoardfrysk en de súdlike Fêstewâlnoardfryske dialekten ek fan **hwām* komt, dan soe it Noardfrysk fan âlds ien mienskiplik ûnpersoanlik foarnamwurd hân hawwe. Boppedat soe it ûnpersoanlik foarnamwurd yn it Eilânnoardfrysk dan net allinnich algemien sjen litte dat it Eilânnoardfrysk _{WA}-foarmen hân hat, mar yndirekt ek dat it Eilânnoardfrysk eartids, dus ear’t de _{HOK}-foarmen de _{WA}-foarmen

ferkron gen, in ûnbeskaat foarnamwurd en in freegiend foarnamwurd **hwām* hān hawwe moatte lykas it Fêstewâldhoardfrysk.

Der binne lykwols in stikmannich problemen mei Krogmann syn opfetting. Yn it foarste plak is it ûndúdlik hoe't de Eilânnoardfryske en de súdlike Fêstewâldhoardfryske foarmen fonologysk krekt út **hwām* ûntstier wêze soene. Foar de prosessen dy't men dêta oannimme moatte soe (weifallen fan w en reduksje fan it stamlûd) binne oars yn it Noardfrysk net folle oanzjingen te finen.

Nils Århammar wissde my der ferders op dat yn it Hilgolandsk njonen *hern* ('*em*) in aparte foarm *jam* ('*em*) foarkomt, bgl. by Oelrichs (1882):

- (14) (i) **jam** kan nig guld riäke, sönnern drincken (s. 76)
'Men kin net goed smoke, sûnder te drinken'
(ii) Wan **em** kuhl es, dan es et bast, om **jam** däär Bewegung warm to maken (s. 80)
'At men kâld is, dan is (it) it bêste, om jin troch beweging warm te meisjen'

Ferlykje ek al de beskriuwing by Oelker (1855, 410):

Mit *hem* ('*em*) und *her* im Singular und *jam* im Plural wird auch unser *sich* und *em* und *jam* das unbestimmte *man* gegeben. Z. B.: *je verfort her sie* erschrickt sich, *he slait hem*, er schlägt sich, *em soit* man sagt, *jam nammt hem de Lögeniar*, man nennt ihn den Lügner, wörtlich: ihnen nennt (es) ihn den Lügner; *djar kan em jam van verfore* da kann man sich vor erschrecken.

Jam komt dus foar as subjektfoarm fan it ûnpersoanlik foarnamwurd en as weromwurkjend foarnamwurd dêrby en it hat sa't it liket in enklityske foarm *em* (al liket *em soit* derop te wizen dat dy ek al as folle foarm brûkt wurde kin). Formeel liket it wurd op it persoanlik foarnamwurd *jam* 'harren' (Oelker set it ek 'wördlich' mei 'Innen' oer), mar dat it dêr streekjucht fan ôflaat is, liket yn 'e earste opslach net sa wierskynlik. Unpersoanlike foarnamwurden, dy't fan it persoanlik foarnamwurd fan 'e 3de persoan meartal ôflaat binne, binne altyd eksklusyf, d.w.s hja slute de sprekker út. It ûnpersoanlike foarnamwurd *jam* yn it Hilgolandsk is lykwols ynklusyf. Boppedat hat it altyd in tiidwurd yn it mental by him.

De foarm *jam* is min mei de oare Eilânnoardfryske foarmen fan it ûnpersoanlik foarnamwurd gear te bringen. Feaks moatte wy foar it komôf fan it ûnpersoanlik foarnamwurd yn it Eilânnoardfrysk en

de súdlike Fêstewâlnoardfryske dialekten dochts útgean fan in justjes modifisearre foarm fan Löfstedt en Möller har hyptezen: fe.-öömr. *ham*/*m*, sölr. *em*, hilg. *hem*/*em*, go., str. *ham* binne yndie fan Aldfrysk *him* ‘him’ ôflaat, mar net fan it gewoane persoanlike foarnamwurd *him*, mar fan *him* as weromwurkjend foarnamwurd by de fuortsetting fan Aldfrysk *ma* ‘men’. Aldfrysk *ma* ‘men’ wie yn it Eilânnoardfrysk dan ynearsten moolk, sa’t Möller foar it Sölring úthâldt, ta ‘*m* wurden.⁶ By de weromwurkjende foarmen fan ‘men’ wie der ûnwisstichheid en fariasje: yn ‘e noardlike Fêstewâlnoardfryske dialekten waard it ûnbeskaat foarnamwurd dêrta brûkt (ferl. ek Frysk *jin*), yn ‘e measte Eilânnoardfryske en súdlike Fêstewâlnoardfryske dialekten *ham*, *hem*, ‘him’ en yn it Hilgolânsk ek de meartalsfoarm *jam* ‘harren’ (faaks om’t ‘men’ semantysk meartallich is, ferl. *men moat inoar helpe*). De swakke subjektsfoarm ‘*m* waard dan yn ‘e rin fan ‘e tiid yn alle dialekten (útsein it Sölring?) ferfongen troch de follere weromwurkjende foarmen.⁷ Yn guon dialekten bliuwt dy foarm ek de foarm fan it weromwurkjend foarnamwurd en de objektfoarm (bök. *huum* - *huum*, hilg. *jam* - *jam*). Yn oaren ûntjoech him in nij weromwurkjend foarnamwurd en in nije objektfoarm (fer.-öömr. *ham* - *een/ään*, sölr. *em* - *jen*).⁸

It boppesteande is fansels slim hypetysk. Hoe oannimlik oft it is, dat de foarmen fan it weromwurkjende foarnamwurd har ta de subjektfoarmen fan it ûnpersoanlik foarnamwurd ûntjouwe, moat hjir ynearsten iepen bliuwe. Dêrta is noch fierste min bekend oer de histoaryske ûntjouwing fan ûnpersoanlike foarnamwurden yn ‘t ginneraal (sj. foar in oanset, Egerland 2003). Dúdlik is yn alle gefallen dat wy de foarmen fan it ûnpersoanlik foarnamwurd net samar as in fierdere oanwizing foar it bestean fan ‘e *wa*-foarm (**hwām*) yn ‘e Eilânnoardfryske dialekten beskôgje meie.

4 It freegjend foarnamwurd yn ‘e Noardfryske kategismus

Sa’t ik al sein ha: it brûken fan ‘e *noκ*-foarmen foar ‘wa’ moat in fernijing wêze yn it Eilânnoardfrysk. De foarmen fan it genityvske freegjend foarnamwurd lykje der op te wizen dat it Eilânnoardfrysk earder lykas it Fêstewâlnoardfrysk in *wa*-foarm hie. De fraach is dan wêr’t de fernijing ynset hat en hoe’t er him wreide hat. It feit dat it Hallichfrysk hjir mei it Eilânnoardfrysk yn ‘e mande docht, makket jin datoangeande nammerste nijgjiriger. De wenstige wei is dan fansels om yn âldere teksten te sjen oft men it ûntstean en de ûntjouwing fan ‘e *noκ*-foarmen foar ‘wa’ op it spoar komme kin. Dat is lykwols by it Noardfrysk

net sa **inklik**. De Noardfryske oerlevering set let yn, earst om 1600 hinne, **mi** in oersetting fan 'e Lutherske kategismus yn it Strânfrysk en it Easföhner Frysk (Ziesemer 1922). De taal fan 'e kategismus is feitliks al it moderne Noardfrysk. De wichtichste feroaringen yn 'e oergon **ān** Aldfrysk nei modern Noardfrysk moatte al earder har beslach **krige** ha, nei alle gedachten (lykas yn 'e oare Germaanske talen) oan 'e **ein**fan 'e midsieuwen. Foar it ferskynsel dêr't it ús hjir om giet, jout de 'Nardfryske kategismus lykwols in pear aardige oanwizingen. Yn it earstoan liket it dêr faaks net op. In foarbyld lykas (15) lit sa't it liket sjen dat wy te let binne: sawol yn 'e Strânfryske ferzje as yn 'e Eastfering ferzje is de HOK-foarm al oanwêzich:

- (15) **hack** ôhverst ôhrs liart emn lavvet, iß Gades tiard liart, die enthalliget madd tiß den Nahmen Gadeß — Man **hoecker** odhrs liart än Lävvet, yß gods wurd leht, die enthilliget madd tiß die nöhme Gods (Kat. 67-68)
 *Mar wa't oars leant en iibbet as Gods wurd leart, dy ûnthilliget mank ús de namme fan God'

Der binne lykwols oare foarbylden dy't jin wat mear fertelle kinne. Yn (16) ferskynt twaris njonken Strânfrysk **hack** in Eastfering foarm **hum**:⁹

- (16) **hack** diier liaft emn döft wart, die schnell Sahlig warde, **hack** ôhverst eeh liaft, dy schall vördoemet warde — **Hum** diier liaft, än döft word, die schall sahlig word, man **hum** egh liaft, die schall vördämt word (Kat. 71)
 *Wa't leant en doopt wurd, dy sil sillich wurde, mar dy't net leant, dy sil ferdomd wurde'

It freegjend foarnamwurd fungearret yn (16) as in betreklik foarnamwurd mei ynslctten antesedint.¹⁰ Wy fine dus njonken Eastfering **hoecker** noch in foarm **hum**, moolk beheind ta spesjale grammatikale funksjes. At wy dy foarm serieus nimme meie, dan lit er sjen dat men ek foar it Eilânnoardfrysk útgean moat fan in freegjend foarnamwurd **hwām*, dat him fierder ûntjûn hat ta *hum*, lykas yn it Fêstewâlnoardfrysk, en dêrnei earst fan 'e HOK-foarmen út it stee wrotten is.

Der is noch in fynplak fan Eastfering **hum** yn 'e kategismus. De foarm ferskynt nammentlik ek iennis as ûnbeskaat foarnamwurd. Besjuch dêrta it foarbyld yn (17):

- (17) wär dii **hack** liadh deln hebst... — jhiv dii **hum** ärg deln hebst... (Kat. 72)
 *ast do ien kwæa dien hast'

Om't it ûnbeskaat foarnamwurd ôffaet wêze moat fan it freegjend

foarnamwurd bewiist dy foarm tagelyk jitris it bestean fan in freegjend foarnamwurd *hum*.

Der steane yn'e kategismus noch in pear nijsgjirrige freegjende foarnamwurden. Yn it foarste plak fine wy, sawol yn it Strânfrysk as yn it Eastfering, de *hok*-foarm noch yn syn oarspronklike betsjutting 'hokker', sawol yn eigenskiplik gebrûk (ferl. (18)) as yn selsstannich gebrûk (ferl. (19)):

(18) **Häg** Sehne schall man den Bachtit? — **Högg** Sande schallen dan Bichtige? (Kat. 72)

'Hokker sünden moat men dan bychtsje?'

(19) a. **Häg** senn döht? — **Hög** sen dö? (Kat. 72)

'Hokker binne dat? (lett.: Hokker binne dy?)'

b. **Häg** senn sodeenige tiarde Godes? — **Höggen** sann söck wurd Göds? (Kat. 70)

'Hokker wurden fan God binne dat?'

(lett.: Hokker binne sokke wurden fan God?)'

c. **Häg** senn denn Sohdeenige tiard enn tähsäge Gadeß? — **Höggen** sann dan söck wurd, änn tohsayung Göddß? (Kat. 70)

'Hokker wurden en tasizzingen fan God binne dat dan?'

(lett.: Hokker binne dan sokke wurden en tasizzingen fan God?)'

Yn 'e sinnen yn (18) en (19) wurdt *hög/hög(g)* hyltyd mei in meartallich haadwurd of foarnamwurd brûkt. Opfallend is yn (19) dat yn it Eastfering njonken *hög* ek *höggen* foarkomt. Faaks is *-en* de meartalsútgong, dy't hjoeddedei by alle selsstannich brûkte foarnamwurden en eigenskipliwurden yn it Fering-Öömrang taheakke wurdt. Wêrom't dy der yn (19a) dan mist, bliuwt ûndúdlik.

Yn 'e Strânfryske ferzje fan 'e kategismus komt *häg* ek ien kear eigenskiplik as betreklik foarnamwurd foar by in ientallich (froulik) haadwurd:

(20) öen **häg** Christenheit hy my enn alle gliavige deyk alle Sehne ricklick verjävht (Kat. 67)

'...yn hokker Kristenheit hy my en alle leauwigen alle dagen alle sünden ryklik ferjout'

De foarbylden yn (18-20) binne wichtich, om't se it lêste tipke fan it oarspronklike gebrûk fan 'e *hok*-foarmen yn it Noardfrysk sjen litte.¹¹

Ta beslút moat noch wiisd wurde op in aparte fariant fan *hocker* 'wa' yn it Eastfering, nammentlik *höggen*. Ferlykje de foarbylden yn (21):

(21) a. **Haheck** entfangt den süelck Sacrament wehrdig? — **Höggen** uhntfangt dan söcken Sacrament wehrdig (Kat. 74)

'Wa ûntfangt dan sa'n sakreminnt weardich?'

b. **Hack** averst daß üarde ech liaft edder twiiffelt... — an **högen** dass
ward egek lafft jihiv dierruhn twyueht... (Kat. 74)

‘Wa’t lykwois dizze wurden ner leant of (dêroan) twiiffelt’

De foarm *högen* liket wol wat op ‘e Sörling foarm *hoken*.

Wisse konklúzies kin men faaks op grûn fan dizze iene tekst net ljûke, mar at wy der, by brekme oan mear of better, mar efkes fan úrgean dat de skriuwer betrouber is en dat de brûkte foarmen it taalgebrûk fan dy tiid min ofte mear wjerspegelje, dan hat it opkommen fan nok-foarmen foar ‘t neist al foar 1600 ynset, mar is de ferklinging fan ‘e wa-foarmen yn alle gefallen yn it Eastfering noch net hielendal ôfsletten (de wa-foarm *hum* komt noch foar as betreklik foarnamwurd mei ynsletten antesedint en as ûnbeskaat foarnamwurd). Faaks dêrom liket der yn it Eastfering ek noch ûnwissichheid te wêzen oer hokker nok-foarm foar ‘wa’ brûkt wurde sil: *hocker* of *högen*. Boppedat komme de nok-foarmen, likegoed yn it Eastfering as yn it Strânfysk, noch foar yn har oarspronklike bejutting ‘hokker’ en binne dus noch net troch konkurrinten lykas de ferbining ‘wat foar (in)’ (sj. (12)) út it stee wrotten.

Oars as yn it Eastfering hat de nok-foarm foar ‘wa’ him yn it Strânfysk sa’t ‘t liket al hielendal set; wy fine dêr allimich mar *hack/hahck*. Dat soe derop wize kinne dat de ferklinging fan ‘e wa-foarm troch de nok-foarmen yn it Strânfysk begûn is en dêrwei wreide hat nei it Eilânnoardfysk. Dat it Strânfysk in boarne fan fermjingen west hat, kin net útsletten wurde; Strand wie doedestiids it tsjûkst befolke en ekonomysk tierichste Noardfyske eilân. Spitigernôch is it sa eamelsjes oerlevere, dat it lestich is om oare taalkundige ferskynsels te finen dy’t fan it Strânfysk nei it Eilânnoardfysk wreide hawwe kinne.

5 De ûntjouwing en it komôf fan ‘e nok-foarmen foar ‘wa’ yn it Noardfysk

Ear’t wy no de fraach besykje te beânderjen, wêrom’t yn it in part fan it Noardfysk de nok-foarm him yn ‘e bejutting ‘wa’ begjint te oppenearjen en hoe’n rolle oft it Strânfysk dêr moolk by spile hat, wol ik earst de ûntjouwingen yn it grammatikale fjild om it freegjend foarnamwurd hinne, sa’t wy dy oant no ta rekonstruearre ha, nochris yn grutte halen beskriuwe.

Lit ús úrgean fan ‘e neikommende (sûnder mis idealisearre) sitewaasje yn it Aldfysk yn (22):

- (22) Aldfrysk: *hwā* 'wa'
amman, ammon, emmen 'ien, immen'
ma 'men'
hwetlik, hok/huk 'hokker'

Yn it Aldnoardfrysk (ferl. (23)), likegoed yn it Eilânnoardfrysk as it Fêstewâlnoardfrysk, waard de dattyfoarm fan *hwā* ta de subjektfoarm makke (foar 't neist lykop mei deselde ûntjouwing yn it Deensk). Dy foarm waard no ek brûkt as ûnbeskaat foarnamwurd. Fan it âlde ûnbeskaat foarnamwurd is neat bewarre bleaun, of it moast wêze yn 'e neerhitende wjergader (fer.-öomr. *neemen/näämen* 'nimmen', bök. *näimen* 'id.', ensfh.). Ut it nije ûnbeskaat foarnamwurd ûntstie yn it noardlike Fêstewâlnoardfrysk mei de tiid ek in nij ûnpersoanlik foarnamwurd. De HOK-foarmen hiene ynearsten grif noch har oarspronklike betsjutting 'hokker'; de oerbliuwsels dêrfan hawwe wy noch fan yn 'e Noardfryske kategismus. De meartalsfoarmen fan *huk/hok* koene moolk al ier ek yn 'e funksje fan it ûnbeskaat foarnamwurd 'guon' brûkt wurde.

- (23) Aldnoardfrysk: **hwām* 'wa'
 **hwām* 'ien'
 **huk-/hok-* 'hokker'
 (**huke/*hoke*) ('guon')

Yn it moderne Fêstewâlnoardfrysk útsein dat fan 'e Halligen (ferl. (24)) is de sitewaasje fierhinne gelyk bleaun: *huum* is freegjend foarnamwurd, ûnbeskaat foarnamwurd en ûnpersoanlik foarnamwurd. Foar dat lêste fynt men yn 'e súdlike Fêstewâlnoardfryske dialekten (ek) *ham*.¹² De HOK-foarmen binne yn har oarspronklike betsjutting 'hokker' lykwols út it stee wroffen troch oare foarmen lykas 'wat foar (in)', as ûnbeskaat foarnamwurd 'guon' bliuwe se lykwols bewarre. Dat jildt oars foar de HOK-foarmen yn alle Noardfryske dialekten.

- (24) Fêstewâlnoardfrysk: *huum, hum, hüüm* 'wa'
 (útsein de Halligen) *huum'/m, hum, hüüm* 'ien'
huum, hum (ham) 'men'
hu, ensfh. 'guon'

Yn it Hallichfrysk en yn it Eilânnoardfrysk (ferl. (25) en (26)) ferkringt de HOK-foarm de âlde *wa*-foarm as selsstannich freegjend foarnamwurd ('wa') en mei ek as ûnbeskaat foarnamwurd ('ien').

- (25) Hallichfrysk: *hook* 'wa'
hook 'ien'
 (*ham* (str.)) 'men'
hääch 'guon'

(26)	Eilânnoardfrysk:	<i>hoker, hoken</i>	‘wa’
		<i>hoker, hoken</i>	‘ien’
		<i>(ham/’m, em, hem/’em</i>	‘men’)
		<i>hög(en), hok(en), hek(en)</i>	‘guon’

Lit ús r10 weromkomme op ‘e fraach wêrom oft yn it Hallichfrysk en it Eilânnoardfrysk de hok-foarm de funksje fan ‘wa’ krige hat. Nei myn beinken kin dy ûntjouwing net los sjoen wurde fan ‘e ferrykbere ûntjouwing yn’ ‘e oanbuorjende Leechedútske dialekten. It Midleechedútsk hie in wa-foarm *wê, wif(e)* en in hok-foarm *welk* mei gâns farianten (ferl. Lasch 1914, 220). Al yn it Midleechedútske tiidrek begûnen yn it Noardleechedútsk hok-foarmen de wa-foarm te ferkingen en yn ‘e hjoeddelske dialekten fynt men in grut ferskaat oan sokke foarmen. Yn (27) jou ik de foarmen dy’t yn Mensing syn ‘Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch’ optekene binne.

- (27) mid. *wê, wif(e)* - *welk* (*wilk, wolk, wölk, wek*) (Lasch 1914, 220)
 Id. *wol, welken, wokeen, keen, wecker, wölker, wicker* (Mensing 1935)

Lykas yn it Noardfrysk wurdt Leechedútsk *welk* yn ‘e betsjutting ‘hoker’ kwealik mear brûkt, mar komt it noch foar as ûnbeskaat foarriann-wurd yn ‘e betsjutting ‘guon’.

Ik nim oan dat lykop mei de ûntjouwing yn it Leechedútsk yn it Hallichfrysk en it Eilânnoardfrysk de hok-foarmen foar ‘wa’ yn ‘e swang kommen binne. Dêrby bliuwt de foarm fan it freegjend foarriann-wurd Frysk. Faaks spilet Leechedútske ynfloed lykwols ek in rolle by de útgongen fan it freegjend foarriann-wurd. It Strânfrysk hat de keale foarm *ha(h)ck*, mar it Fering-Öömrang hat in foarm op *-er* en it Sööring en it Hilgolandsk ien op *-en*. De foarm op *-er* kin ynspirarre wêze fan Leechedútsk *welker* (Lasch 1914, 220)¹³ en yn ‘e foarm op *-en* soe in redusarre ‘ien’ stykje kinne (ferl. Leechedútsk *wokeen*).¹⁴

It is faaks net tafallich dat de ûntjouwing neffens de meagere oanwizings dy’t wy hawwe op Strand earder ynset hat as yn it Eilânnoardfrysk (alleast yn it Eastering). Strand swette oan Eiderstedt dêr’t it Frysk al yn ‘e 17de ieu fan it Leechedútsk ferkrongen waard. Deselde faktoaren dy’t yn Eiderstedt ta de taalwiksel laat hawwe, hawwe sûnder mis ek op Strand spile: de grutte boeren en keaplju fan Eiderstedt en Strand wiene troch de nôthannel ekonomysk en kultureel mear op ‘e (Leechedútske) stêden rjuchte as op it Noardfryske efterlân (ferl. Jensen 1964, 68-69; Nickelsen 1982, 22, 26-31). Strand kin dus skoan as in foch stapsten fungearre hawwe foar Leechedútske ynfloed yn it Eilânnoardfrysk. Dat it Strânfrysk tige bleatlei foar Leechedútske ynterferinsje docht faaks ek bliken oan it feit dat dat

dialekt yn 'e Noardfryske kategismus al hyltyd it weromwurkjende foarnamwurd *sick* 'him/har(sels)' hat, in wurd dat letter ek yn oare Noardfryske dialekten as taal Leechdútsk ynslúpsel opdtúkt.

Noch repentliker as yn it Hallichfrysk en Eilânnoardfrysk is de Leechdútske ynfloed op 'e ûntjouwing fan it freegjend foarnamwurd yn it Sealterfrysk en yn it Hilgolânsk. Dy dialekten hawwe net allinnich de funksje fan 'e НОК-foarm, mar ek de foarm sels út it Leechdútsk oernommen:

- (28) sealt. wâl 'wa' — wäkker, wäkke 'hokker'
hilg. wêlk 'wa; hokker'

De lêste fraach is no fansels wêrom 't yn it Leechdútsk de НОК-foarmen foar 'wa' yn gebrûk kommen binne. Dêr kin ik op dit stuit spitigermôch net in befredigjend andert op jaan en ik lit dat probleem ynearsten lizze foar de lju dy't har mei it Leechdútsk dwaande hâlde.

6 Gearfetting

Ik fetsje koart gear: De НОК-foarmen foar 'wa' yn it Hallichfrysk en it Eilânnoardfrysk kinne nei alle gedachten net ferklearre wurde, sûnder ynfloed fan it Leechdútske freegjende foarnamwurd oan te nimmen. De НОК-foarmen hawwe har moolk earst set yn it Strânfrysk en hawwe fan Strand wreide nei de Eilânnoardfryske dialekten. It wurd dat troch de НОК-foarmen ferkrongen waard, wie de fuortsetting fan it miennoardfryske freegjende foarnamwurd **hwām*, de dattifyoarm fan Aldfrysk *hwā*. Dy foarm, dy't grif yn nei kontakt mei it Deenske freegjend foarnamwurd *hvem*, de dattifyoarm fan *hvo*, ûntstien is, fine wy noch yn it Fêstewâlnoardfrysk werom, net allinnich as freegjend foarnamwurd, mar ek as ûnbeskaat foarnamwurd en ûnpersoanlik foarnamwurd. Hy moat lykwols foar it Eilânnoardfrysk ek oannommen wurde. Dat wiist alteast Eastfering *hum* 'wa; ien' yn 'e Noardfryske kategismus út. Oft de ûnpersoanlike foarnamwurden yn it Eilânnoardfrysk (en it súdlike Fêstewâlnoardfrysk) ek mei **hwām* gearbrocht wurde kinne, bliuwt ynearsten ûndúdlik.

Ik hoopje dat dit besprek fan 'e ûntjouwing fan it freegjend foarnamwurd yn it Noardfrysk in yndruk jûn hat fan 'e kompleksiteit fan 'e Noardfryske histoaryske dialektology mei syn âlde en nijere ynterne dialektferskillen en yngeande ynterferinsje earst út it Deensk en letter ek út it Leechdútsk wei. Boppedat hoopje ik dat it sjen litten hat, dat men by de rekonstruksje fan it Noardfrysk gauris in lyts stapke fierder komme kin, at men net allinnich nei

de inkeilde wurden sjucht, mar it hiele grammatikale fjild om sokke wurden himne yn it ûndersyk behellet.

Noaten

- 1 Hilgolan, dêr't it Hilgolanner Noardfrysk praat wurdt, heart besjierlik feitliks net ta Noard-Fryslân, mar ta de krite Pinneberg.
- 2 It Mittelgoesharder Frysk wurdt praat yn it súdlike part fan 'e Nordergoesharde. In 'Mittelgoesharde' bestiet der allinnich yn taalkundige, net yn besjierlike sin.
- 3 Dit oersjuch is in bysje ferienfâldige en idealisearre. Sa kin, om mar wat te neamen, Fering-Öömrang *hög* ek as *höu* foarkomme, is Hilgolânsk *heken* al lang lyn ferkrongen fan it Leechdútske Iienwurd *welk* (sj. (28)) en binne der yn it Noardfrysk ek noch oare wurden foar 'ien', 'guon' en 'men'. Foar 'ien', bgl. fer-/ööm: *äimer*, foar 'guon' *son/som* en foar 'men' it Deenske Iienwurd *føjlk* yn it noardlike Fêstewâldnoardfrysk of it Heechdútske Iienwurd *man*, dat yn guon dialekten njonken de oarspronklik(er)je foarmen ferskynt. De Hilgolanner foarm *heken* 'wer', dy't allinnich by Siebs (1909), en dan by Krognann (1957), foarkomt, moat men nammers in skalk each op ha; oars is allinnich *welk* oerlevere.
- 4 Op 'e Hilgolanner foarm hat Nils Århammar my wiisd; hy hat him opeind by syn eardere ynfomante Maria Leigeber-Dåhn (sj. ek Århammar 1975: 58), dy't it spontaan yn 't sin kaam, hoe't in âldman har yn har bemjeitren (*1906) ris frege hie: *Haäns (leif) Foamel bes di dan?* 'Waans (lyts) famke bisto dan?'
- 5 De foarmen *hük(en)* en *huk(en)* kinne hjir fansels nok-foarmen wêze, mar it hat der in soad fan dat it hjir net om de orizjinele foarmen foar 'hokker' giet (sj. dêrfoar paragraaf 3, de foarbylden (18-20)), mar om guon dy't foarme binne neffens it mal fan it oanwizend foarnamwurd *so 'n/sok(en)* en *sü 'n/suk(en)*. Faaks om 't *so 'n* en *sok(en)* itselde stamlúd ha yn it Fering-Öömrang, is dêr it stamlúd fan *hü 'n* ek oernommen yn *hük(en)*. Yn it Bökingharder Frysk korrelearret *hii/hük(en)* folslein mei *sii/suk(en)*. Dêby hat *huk(en)* syn stamlúd fan *suk(en)* oerkrige; men hie foar dit dialekt feitliks in foarm **hook* (< afr. *hok*) ferwachte (ferl. ek bök. *hoow*, *hu* 'guon' < **hoke*).
- 6 Söling *en* kin Ijkwols al sa goed de klityske foarm fan in âlder **hem* west hawwe, dy't ta de normale foarm wurden is. Deselde ûntjouwing sjocht men yn it hjoeddeiske Fering-Öömrang dêr't *ham* langer troch de eardere klityske foarm *am* ferfongen wurdt.
- 7 De klityske foarm 'n, dy't njonken *ham*, *hem* foarkomt, soe dan in nije swakke foarm fan *ham* wêze kinne of it oerbluwel fan 'n < afr. *ma*.
- 8 Yn 'e 19de ieu waard yn it Öömrang as refleksyffoarm fan *ham* ek it Leech-/Heechdútske Iienwurd *man* brûkt. Ferlykje (Johansen 1862, 190): "Das refl. Verbun wird, wenn es allgemein persönlich gebraucht wird, mit *ham* und *man* verbunden, z.

B.: *Ham mut man a Uughan tuij at Hood sköömi*; man muß sich die Augen aus dem Kopf schämen. *Ham mut 'r man vöör bliht*; wörtlich; man muß sich davor erblöden. *Ham kaan man lachter vörsnâki iish vörwerki*, man kann sich leichter versprechen als verarbeiten." Dat lit faaks jitris sjen dat der by de kar fan it weromwurkjend foamamwur ûnwissichheid wie.

- ⁹ Op dit fynplak fan Eastfering *hum* hat Ârhammar (1975, 58) ek al wiisd.
- ¹⁰ It neifolgjende *dtier/dier* is nei alle gedachten gjin betreklik foamamwur mar in ekspletyf itemint dat ynfoege wurdt, at it subjekt relativisearre wurdt (ferl. Hoekstra 2002, 71-72).
- ¹¹ In oar oerbliuwsel dêrfan stiket ek yn in fêste ferbining lykas Fering-Öömrang *hö- gen dai* 'yn 'e kommende dagen' (ferl. wfr. *(h)okkerdeis*, helg. *waffendai*), dêr 't de HOOK-foarm lykwols de sekondêre betsjutting 'de iene of oare' hat.
- ¹² De (jonge) gefallen fan *huum* dy't men yn 'e literatuer fan dy dialekten bytiden fynt, kinne fan it Mooring beynfloede wêze.
- ¹³ Ferlykje faaks ek wfr. *hokker*. Dy foarm kin net in gearlûking wêze fan *hokfoar*, sa't Sytstra & Hof (1925, 115) úthâlde. De gearlutsen foarm fan *hokfoar* is *hoffër*.
- ¹⁴ In streekjuchte 'oersetting' fan Leechedútsk *wokeen* is Hilgolânsk *hekaan*, dat neffens Krogmann (1957) ek as 'wa' foarkomt.

Literatuer

- Ârhammar, Nils (1968)
'Die Herkunft des Inselnordfriesischen im Lichte der Wortgeographie', yn: *Philologia Frisica anno 1966*. Grins, 49-76.
- Ârhammar, Nils (1975)
Die Sprachen der Insel Föhr. Führer Friesisch (Fering) und Plattdeutsch. Verlag Hansen & Hansen, Münsterdorf bei Itzehoe.
- Ârhammar, Nils (1995)
'Zur Vor- und Frühgeschichte der Nordfriesen und des Nordfriesischen', yn: Volkert F. Faltings, Alastair G.H. Walker & Ommo Wilts (red.), *Friesische Studien II*. Odense University Press, Odense, 93-96.
- Ârhammar, Nils (2001)
'Nordfriesisch im Sprachkontakt (unter Einschluss der nordfriesischen Lexikologie und der friesischen Relikte im Niederdeutschen)', yn: Horst Haider Munske et al. (red.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Niemeyer, Tübingen, 313-353.
- Egerland, Verner (2003)
'Impersonal pronouns in Scandinavian and Romance', *Working*

- Papers in Scandinavian Syntax* 71, 75-102.
- Hoekstra, Jarich (2002)
'Relativisation in Frisian', in: Patricia Poussa (red.), *Relativisation on the North Sea Littoral*. LINGCOM EUROPA, München, 63-76.
- Hofmann, Dietrich (1956)
'Probleme der nordfriesischen Dialektforschung', *Zeitschrift für Mundartforschung* 24, 78-112.
- Jensen, Johannes (1964)
'Die Geschichte der Insel Amrum', yn: *Amrum Geschichte und Gestalt einer Insel*. Verlag Hansen & Hansen, Izelhoe-Völkate, 55-106.
- Johansen, Christian (1862)
Die nordfriesische Sprache nach der Führinger und Amrummer Mundart. Akademische Buchhandlung, Kiel.
- Krogmann, Willy (1957 e.f.)
Helgoländer Wörterbuch. Einleitung, A-L. Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, in Kommission bei Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Lasch, Agathe (1914)
Mittelniederdeutsche Grammatik. Niemeyer, Halle.
- Löfstedt, Ernst (1971)
Beiträge zu einer nordfriesischen Grammatik. II Das Pronomen, das Adverb, Präpositionen, Konjunktionen und das Verb. Almqvist & Wiksells, Uppsala.
- Nickelsen, Hans Christian (1982)
Das Sprachbewußtsein der Nordfriesen in der Zeit vom 16. bis ins 19. Jahrhundert. Nordfriisk Institut, Bräist/Bredstedt.
- Mensing, Otto (1927-1935)
Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch. I-V. Wachholtz, Neumünster.
- Möller, Boy P. (1916)
Söl'ring Uurterbok. Wörterbuch der Sylter Mundart. Otto Meissners Verlag, Hamburg.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. Gyldendal, København 1932.
- Oelrichs, Peter Andresen (1882)
Snake Jim Hollunder? Zweite verbesserte Auflage. Leipzig.
- Oetker, Friedrich (1855)
Helgoland. Schilderungen und Erörterungen. Franz Duncker, Berlin.
- Popkema, Anne Tjerk (2002)
'Aldfryske wei-oantsjutting. In ûndersyk nei it Aldfryske wurdf-jild 'ferkearsferbiningen oer lân', *Us Wurk* 51, 87-127.

- Siebs, Theodor (1901)
 ‘Geschichte der friesischen Sprache’, in: Hermann Paul (red.),
Grundriss der Germanisch Philologie. Trübner, Strassburg,
 1152-1464.
- Siebs, Theodor (1909)
*Helgoland und seine Sprache. Beiträge zur Volks- und
 Sprachkunde*. Rauschenplat, Cuxhaven/Helgoland.
- Sytstra, O.H. & J.J. Hof (1925)
Nieuwe Friesche spraakunst. Van der Velde, Leeuwarden 1925.
- Tedsen, Julius (1906)
Der Lautstand der Föhringschen Mundart. Halle.
- Versloot, Arien (1994)
 ‘Fuß’ und ‘Bein’ in den modernen friesischen Mundarten. Co-Frisica XIV,
 Fach Friesische Philologie, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.
- Walker, Alastair (2001)
 ‘Extent and Position of North Frisian’, yn: Horst Haider Munske et
 al. (red.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*.
 Niemeyer, Tübingen, 263-284.
- Walker, Alastair & Ommo Wilts (2001)
 ‘Die nordfriesischen Mundarten’, yn: Horst Haider Munske et al.
 (red.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*.
 Niemeyer, Tübingen, 284-304.
- Ziesemer, Walther (1922)
 ‘Nordfriesischer Katechismus in Strander und Föhringer Mundart’,
Niederdeutsches Jahrbuch 48, 53-74.

De dírkte rede en it wurdasje ‘fan’ yn sp rutsen Frysk¹

Eric Hoelstra (Fryske Akademy, Ljouwert)

1 Ymplisite rede, direkte rede, yndirekte rede

1.1 Ymplisite rede

Wat in sprekker seit, is trochstrings foar rekken fan himsels. Stel: wy ha in petarstewasasje mei twa persoanen. Besjoch de neikommende petaren:

- (1a) Hasto der nocht oan?
- (1b) Ik ha der eins gjin nocht oan.
- (2a) Hoe wie it yn 'e tún?
- (2b) Ik fyn it kâld bûten.

Yn (1a) fegget immen wat oan in oar. Yn (1b) jout de oar andert. Itselde jildt foar it twapetear yn (2). Gjinten fan beide sprekkers jout eksplisyt oan dat it net om in oanhelling fan in oar giet. It seit ommers himsels yn dizze gefallen dat wat de sprekker seit foar rekken fan himsels is. It soe sels raar wêze as de sprekker hjir eksplisyt oanjoech dat er net in oar oan it sitearjen is. Soe er dat yn (1-2) al dwaan, lykas yn (3-4), dan is dat nuver:

- (3a) Hasto der nocht oan?
- (3b) *Ik sis / ha sokssawat (fan):* Ik ha der eins gjin nocht oan.
- (4a) *Ik freegje dy (fan):* Hoe wie it yn 'e tún?
- (4b) *Ik sis / ha sokssawat / anderje dy (fan):* Ik fyn it kâld bûten.

De skeanprincie frazen wurde ornaris net sein. Se represintearje ymplisite kennis dy't wy ha oer wa't útspraken lykas yn (1-2) foar syn rekken nimt. De sprekker praat foar himsels, om it samar te sizzen. Ik sil sinnen lykas yn (1) en (2) om foar de hân lizzende reden oantsjutte as de ymplisite rede.

1.2 Direkte rede

In sprekker kin lykwols ek letterlik of sabearre letterlik rapportearje wat immen sein (tocht, fêld) hat. Besjoch de sinnen hjirûnder, dêr't in sprekker in konversaasje rapportearret dy't er mei syn baas hie:

- (5a) Myn baas freget my: 'Hasto der nocht oan?'
(5b) *Ik sis / ha sokssawat (fam)*: 'Ik ha der eins gjin nocht oan.'
(6a) Sy frege Ed: 'Hoe wie it yn 'e tún?'
(6b) *Ik hearde Ed sizzen / anderjen,fam*: 'Ik fyn it kâld bûten.'

De skeanprinte frazen meitsje ûnder oaren eksplisyt foar waans rekken datjinge is wat folget. Yn (5b) makket de sprekker eksplisyt dat er sels de 'ik' is fan de oanhelling. De oanhelling is in direkte rede. Yn (6b) is de oanhelling foar de rekken fan Ed. Fan dy gefolgen is de 'ik' yn de oanhelling net de sprekker dy't (6b) uteret, mar Ed. Wy moatte dus ûnderskied meitsje tusken de ik dy't de sprekker is, en de oare ikken dy't yn oanhellingen sprekkeend ynfierd wurde. Om dy twa ikken te ûnderskieden sil ik it ha oer de sintrale ik, de sprekker, en de oare ikken. Allyksa ûnderskiede wy de sintrale do en de oare downen.

It skaaimerik fan de direkte rede is dat in sprekker sprekkeend ynfierd wurdt. It jout eksplisyt oan wa't in 'ik' yn de oanhelling is. Faak is dat in oarenien as de sprekker yn it hjir en no. It kin lykwols ek deselde wêze. Yn dat gefal rapportearret in sprekker oer himsels. Dat wie yn (5b) al sa. Besjoch ek ûndersteande sin:

- (7a) Hy wol dan dat it wurk foar trijen klear is.
(7b) *Ik ha sokssawat,fam*: dat is ûnsin, it kin ommers net.

Hjir is sprake fan in 'hy'. De sprekker rapportearret letterlik of sabearre letterlik oan de harker wat er op dat stuit fynt. Hy docht dat eksplisyt troch de skeanprinte fraze te brûken. Soks is hjir yn oarder om't der earder yn it ferhaal, yn (7a), ek rapportearre wurdt oer in oar, de 'hy' yn it ferhaal. De eksplisitearring, de skeanprint yn (7b), sinjalearrret in oergong nei in oare persoan, yn dit gefal nei de sintrale sprekker sels, oer wa't rapportearre wurdt. Yn dit gefal hie it ek mei in ymplisite rede ta kinnen, lykas hjirûnder dien is:

- (8a) Hy wol dat it wurk foar trijen klear is.
(8b) Dat is ûnsin, it kin ommers net.

Yn dizze sin is net near eksplisyt oanjûn foar waans rekken de (b)-sin is. Dy is net hielendal ekwivalint mei (7b). De skeanprint yn (7b) soarget derfoar dat de tiid fan it oardiel yn de ferheljende kontekst leit, dus yn it ferline. By (8b) ha wy te krijen mei in oardiel dat no jildt, en wy nimme oan, troch de ferheljende kontekst, dat de sprekker dat doe ek fûn. De sinnen komme dus wol op itselde del, mar oer oare wegen, krekt sa't 'de twadde planeet rekkene fan de sinne ôf' en 'Venus' op itselde delkomme. By de direkte rede kin wat sein wurdt, foar rekken fan in oar as de sprekker wêze, en dat wurdt gauris eksplisitearre mei in

fraze Iykas 'X sei fan' of 'Y hie sokssawat fan' en sa mear.

1.3 *Yndirekte rede*

De yndirekte rede is te ferlykjen mei de direkte rede (foar de yndirekte rede yn it Frysk, sjoch Van der Meer 1988). In opfallend ferskil mei de direkte rede is dat alle oare ikken as de sintrale ik en alle oare downen as de sintrale do yn de yndirekte rede omset wurde nei de tredde persoan. Sjoch mar:

- (9a) *Ed sei*: Ik meitsje se kâld.
(9b) *Ed sei* dat er se kâld meitsje soe.
(10a) *Ik sei*: Ik meitsje dy kâld.
(10b) *Ik sei* dat ik him / dy kâld meitsje soe.

Hjir is te sjen hoe 't by in omsetting fan direkte nei yndirekte rede de ik, in net-sintrale ik, feroaret yn in hy (er). Yn (10a) befettet de oanhelling in sintrale ik; dy bliuwt bewarre by omsetting nei de yndirekte rede yn (10b). Wy witte net oft de do (dy) yn (10a) de sintrale do is of net. As it de sintrale do (dy) is, bliuwt it 'dy' yn (10b); as it in net-sintrale do (dy), moat er yn (10b) omset wurde nei 'him'.

1.4 *Oergong nei direkte rede is in radikale oergong*

De oergong nei de direkte rede is in eilân foar foaropleatsing. Besjoch de neikommende sinnen:

- (11a) Wa sei Ed dat er - kâld meitsje soe?
(11b) * Wa sei Ed: ik meitsje - kâld?²

De oergong nei de direkte rede yn (11b) makket it ûnmooglik en helje in fraachwurd út de sin dy't Ed seit nei foaren ta, wylst dat yn de (a)-sin wol kin.

Allyska is by in yndirekte rede negative polariteit mooglik oer de singrins hinne, mar net by in direkte rede:

- (12a) Niemand had gedacht dat Bob ook maar iets zou winnen
(12b) * Niemand had gedacht, 'Bob zal ook maar iets winnen'³

Yntúfyleit it ek wol yn de reden dat de oergong nei de direkte rede in sterke grins is. Ommeers, de wurden ik en do kinne nei de oergong nei in direkte rede in hiele oare betsjutting ha as dêrfoar, Iykas wy sjoen ha. By de yndirekte rede is de fe rbinning tusken beide sinnen folle sterker as by de direkte rede. It neikommende foarbyld jout oan dat by de omsetting fan de direkte nei de yndirekte rede net allinnich it persoanlik

foarnamwurd oanpast wurde moat, mar ek de tiid fan it tiidwurd yn de bysin, en sels wolris it tiidwurd yn de haadsin, lykas yn it foarbyld hjirûnder:

(13a) Hy sei: ‘wa hasto sjoen?’

(13b) Hy frege wa’t ik sjoen hie.

Der is folle mear te fertellen oer de ferskillen tusken direkte en yndirekte rede, mar dat is net it doel fan dit artikel. Fan belang is lykwols dat de oergong nei in direkte rede in radikale oergong is, dy’t syntaktyske prosessen lykas foaroppleatsing blokkearret. By in yndirekte rede is dat net sa. Ik wol it no ha oer in markearder fan benammen de direkte rede, dy’t yn de ôfrûne jierren tige de gut krigen hat: nammentlik it wurd *sje fan*. Yn seksje 2 sil ik earst sjen litte dat it wurd *sje fan* gauris foarkomt by de direkte rede, en dat de resultearjende *fan*-sin yn allegear syntaktyske funksjes foarkomme kin; dêrnei bespreek ik koart de âlderdom fan de konstruksje foar it Frysk, mei’t it om in konstruksje giet dy’t dochs frijwat resint de gut krigen hat.

2 Oer *fan* as markearder fan de direkte rede

2.1 *Fan* as markearder fan direkte rede

Yn in artikel yn *It Beaken* (Hoekstra 2005) ha ik wiisd op in pear syntaktyske skaaimerken fan spruisen taal út it Korpus Spruisen Frysk.⁴ Ien fan dy skaaimerken is it foarkommen fan it wurd *sje fan* as markearder fan de direkte rede, in ding dêr’t Jarich Hoekstra (1990) earder foar it Frysk al op wiisd hie en Verkuy1 (1976) foar it Hollânsk. Ik helje efkes in stikmannich foarbylden út Hoekstra (2005) oan as yllustraasje, dêr’t *fan* yn ûnderstreke is:

- (14) No ik hie wol dagen dat ik tink fan [Jezus wat giet dat langsum] en no ja flean ik der trochhinne.
- (15) Mar der binne ek boeken dan tinksto fan [ik moat eefkes al al dy ferhalen trochnimme of sa. Kin dat net by de moandei stean?]
- (16) En ... dat tocht ik al fan kin dy man net earder ôfsizze.
- (17) En eh no yn it begjin wie iderjen fan eh dan moatte we no ek geef prate.
- (18) Ik hie wol sokssawat fan no de poëzy dat dy wie yn 15 16 jier net oan bar west.
- (19) Mar ja troch dy persoan waard ik wer belle want ach Fryslân is ek sa lyts ju fan moat ik it no dwaan of net.
- (20) En dan op it lêst dan hiest sa echt fan wat moat ik no dwaan. Koest dy noch ferfele ...

- (21) Dat wie dan noch wer dy Q. N. fraach ek fân eh wat no as ik
boven de 30 bin mar ik skriuw yts wat bestist foar bem is.
- (22) No yntenen kaam Z. oan fân dat parseberjocht moat fuort.

De fan-sin komt yn allegear grammatikale funksjes foar. It kin in direkt objekt wêze lykas yn (14-16), it kin it predikaat by in keppeltydwurd wêze lykas yn (17), it kin it komplement by in haadwurd wêze lykas yn (21) en it kin in bywurdljke bepaling wêze lykas yn (19) en (22).

2.2 *Alderdorn fan fan*

Veicht (2003) hat mei korpusûndersyk foar it Nederlânske ‘van’ sjen litten dat it brûken dêrfan as markearder foar de direkte rede tusken 1975 en 1993 frijwat tanommen is.⁵ Opmerklik genôch ha ferlykbere markearders fan direkte rede ek yn oare talen de lêste desennia de guit krigen (Foolen 2001, 2006). De Ingelske markearder fan direkte rede is bygelyks ‘like’, dat him in protte mei it keppeltydwurd keppelje lit (Tagliamonte en Hudson 1999 en oaren):

- (23) And then he was like ‘Oh shut up’.

Hoewol’t *van*, en nei alle gedachten ek *fan*, fral yn de jierren tachtich de guit krigen hawwe, kamen se earder inkeldris ek wol foar. Foar it Frysk ha ik in tal nijsgjirrige foarbylden fûn. Understeande sinnen komme út de taal databanken Nijfrysk en 19de-ieuusk Frysk fan de Fryske Akademy (se binne foar ûndersyksdoeleinen op de Fryske Akademy te rieplachtsjen):

- (24) 1834 *De lapekoer fan Gabe Stroar*, E. Halbertsma, J.H. Halbertsma:
In doe sei it alde wyfke fên ‘hoarre, hoarre’, in doe se thues kaem
wier de baerg yn ‘e scoerre.
- (25) 1867 *De wever fên Westerburren*, Waling Dykstra:
Do se ekses mei dy man praten hiene frege Simen him as hy
în dat doarp wenne, en hy sei fên ‘ja’.
- (26) 1873 *Reis nei it sindingsfeest yn ‘t Oranjewâld op ‘e 9de july*
1873, Waling Dijkstra:
Mar ik hab it sels heard, dat de profester by ‘t útsprekken fên
sîn rede sei fên Maatke-meu!
- (27) 1925 *Hamlet-Shakespeare* (1925), side 30, T.E. Holthrop:
Den seil hy ‘t tajaen en hy seit fên: ‘Frieon’ ef sa . . . ef ‘Ljave man’,
- (28) 1927 *It Jubeljier*, side 399, S. Kloosterman:
Hal hal! as ‘t lichem seit fên: pûst út, den is der ek gjin siel mear,
hune de kweageest yn him.
- (29) 1936 *De kar*, side 136, N. Haisma:
Mem seit fên: ik kin net hirder.

- (30) 1938 *De sûnde fen Haitze Holwerda*, side 35, Ulbe van Houten: Ytsen grommele sokksawat fan ‘Ok soa’.
- (31) 1942 *De gouden tried*. Diel II, side 204, W. Cuperus: hy tinkt by him sels sahwet fen: ‘troch de brân út ‘e brân.’
- (32) 1942 *Jelmer út it reidhúske*, side 15, P. de Jong: Hwet haw ik in hûnger mem, hwet scille wy ite?
‘Det scilst wol sjen, hear,’ mar heit seit fen: ‘Opstoofde finsterbanken en brette hânsfodtsjes.’
- (33) 1943 *Siderius de Granaet*, side 161, Abe Brouwer: Doe’t dy âlde teapert ek noch sei fan: ‘Wy hawwe gjin winkel’, doe wier ‘t alhiel moai west.
- (34) 1946 *It Freark Jabiks folk*, side 90, P. Akkerman: Auke grommele sahwet fen: ‘Hy heart hjir to wêzen’.
- (35) 1962 *De úifanhuizer*, side 119, G. Abma
Wylst er him útljet, fiede Selis him fier by syn maet binefter en bitocht dat hy nou ek mei forhalen komme moatten hie fan ‘myn baes sei, mar ik tocht...’, fan ‘en sit my dêr in frommes by ús op kantoar...’
- (36) 1963 *De Smearlappen*, side 71, Anne Wadman: Fokke bromde ferachtlik, sokksawat fan: donderje dan mar op.
- (37) 2005 *De Brek*, side 98, G. Abma: Wy wiene net fan, in oare tsjerke is like goed.

It lêste foarbyld is oars in foarbyld dat yn it Hollânsk net mooglik liket te wêzen. Dat betsjut dat de ûntjouwing fan *fan* yn it Frysk as markearder fan de direkte rede in ûntjouwing is dy’t ta in hichte ûnôfhinklik fan it Hollânsk plakfûn hat; ofwol, der sit noch wol safolle libben yn it Frysk dat it eigen idioom oannakket dat yn it Hollânsk net bestiet.

Yn de skriuwtal wurde *fan*-sinnen dus al earder as de jierren tachtich fûn, at se, neffens Vecht, behoarlik yn it oanwinnen binne. Men mei oannimme dat se yn de sprektal frekwinter west ha, mei’t it ommers in sprektalige konstruksje by útstek is. Foar it Hollânsk besteane sels wol âldere foarbylden as foar it Frysk (Hoekstra 2006).

It falt op dat de âldste foarbylden foaral foarbylden binne fan hiele koarte uterinkjes lykas: ‘ja’, ‘ok soa’ of in fêste formule lykas ‘hoarre hoarre’ en ‘troch de brân út de brân’. Folsleine sinnen komme letter pas, de earsten by Kloosterman (1927) en Haisma (1936). Fansels kinne noch âldere foarbylden boppe wetter komme, mei’t ik net mear as in stekpriuwke útfierd ha.

3 Syntaktske eigenskippen fan *fan*

3.1 *Komplemint fan fan* is *semantysk besjoen gauris in proposysje*

Wobbe de Vries (1911-1912: 158-160) wiist derop dat it komplemint

fan *fan* gauris in ellipsis is, dat wol sizze, ien of mear konstituenten mei de bets *juning* fan in sin (proposysje) dêr't de persoonsfoarm mist.

- (38a) Iet is niet bekend wie het gemaakt heeft maar zee denken van Hendrik in geen geval.
(38b) Ik vrees van niet.
(38c) In ik lees van Tienstra.

De *proposysjes* dy't it komplemint fan *fan útmeitsje*, soene lykas *hjiûnd erûnder wurden brocht wurde kinne*:

- (39a) van Hendrik in geen geval = dat Hendrik het in geen geval gemaakt heeft.
(39b) van niet = dat dat niet het geval is.
(39c) van Tienstra = dat er Tienstra staat.

As wy *de* sinnen yn de foarige seksje nochris bydel geane, dan sjogge wy dat it komplemint fan *fan* gauris in proposysje is. Wobbe de Vries jout krekt gjin gefallen dêr't op *fan* in folsleine, net-elliptyske sin folget. In foarbyld fan him dat der noch it tichtste bykomt is it neikommende:

- (40) Je moet zeggen van 'dank je' .

Mar 'dank je' is dan wol in folsleine sin, mar it is ek in fêste formule. It liket derop dat it foarkommen fan folsleine sinnen by *fan* in resimte ûnjouwing is. Mar dy is wol mooglik makke trochdat *fan* al hiel lang elliptyske sinnen, dat likegoed proposysjes binne, by him ha koe. Wy seagen niis yn de Fryske foarbylden ek al dat de âldste foarbylden foaral elliptyske uterinkjes en fêste formules binne. De earste folsleine sinnen ha wy pas fûn yn de jierren tweintich en tritich by Haisma en Kloosterman.

3.2 *Wurdsarte* fan

Neffens Jarich Hoekstra (1990) soe it in bynwurd wêze. Syn argument is dat *fan* net mei it bynwurd *dat* foarkomme mei, omdat it sels al in bynwurd is. Probleem is lykwols dat dy obstrewaasje net doocht, lykas de ûndersteande sinnen sjen litte:

- (41) Dêr hie M. noch sa'n ferhaal oer fan eh dat it sa spitchich wie dat Hylke Goainga noait krigen hie.
(42) It is dus noch net sa fan dat jim ferskillende tiden ha dat jim út skoalle binne.

Yn it Nederlânsk binne se op it ynternet ek maklik te finen troch mei Google op van dat te sykjen. Sokke sinnen wjersprekke ek de kleem fan

Hengeveld dy't seit dat op fan in direkte rede folgje moat; de van dat-sinnen binne ommers yndirekte reden.⁶

Men soe fan tinken ha kinne dat *fan* in ferhâldingswurd (foarsetse) is. Mar dan soe men de sin by *fan* troch in R-pronomen ferfange kinne moatte. R-pronima binne foarnamwurden fan plak lykas *hjiir*; *dêr* en *wêr*. Dy wurde as pronima by preposysjes brûkt, lykas yn *dêrfoar* (ynstee fan *foar dat*), *wêrfoar* (ynstee fan *foar wat*), *dêroan* (ynstee fan *oan dat*), *wêroan* (ynstee fan *oan wat*), en sa mear. Besjoch de sinnen hjirûnder:

- (43a) Hij wie fan moat ik dan geef Frysk prate.
- (43b) * Hij wie derfan.
- (44a) Hy sei fan dat it wol goed wie.
- (44b) * Hy sei derfan.

It docht bliken dat *fan* gjin R-pronima by him ferneart. Ik sil it brûken fan *fan*, dat it ûnderwerp fan dit artikel is, hjiir oantsjutte mei de term: it kwotative *fan*. As *fan* net kwotatyf is, mei it al in R-pronomen by him ha, krekt lykas oare prepoposysjes:

- (45a) Se betichten him fan in misstap.
- (45b) Se betichten him derfan.
- (46a) Hy tidige op in wûnder.
- (46b) Hy tidige derop.

Dat soe derop wize kinne dat it kwotative *fan* gjin preposysje is. Der binne lykwols noch oare mooglikheden foar it mislearen fan de test. De test ferget as needsaaklike kondysjes net inkeld dat der in preposysje is, mar ek:

- (i) dat de preposysje in suster (komplement) nimt.
- (ii) dat de suster direkt dominearre wurdt troch de maksimale projektsje fan de preposysje.

Ik stel út dat de test misleartret om't de suster fan de preposysje net dominearre wurdt troch de maksimale projektsje fan de preposysje, mar troch in zero-projektsje. Hjirûnder sil ik dat útstel fierder útwurkje.

3.3 Syntaktyske funksje fan *fan*

Hoe moat de direkte rede syntaktysk werjûn wurde? Dit is myn útstel:

- (47a) De direkte rede wurdt direkt dominearre troch in haad (X_o), net troch in X_{max} .
- (47b) It haad fan dat haad is leech en it is fan de kategory N.
- (47c) *Fan* is in P_o dy't projektrearret ta P_o en dy't de direkte rede (N) als komplement nimt.

Ik kin $\text{r}^{\text{e}}\text{d}^{\text{e}}$ oannimme dat *fan* sels it haad is fan de kategory $\text{dy}'\text{t}$ de direkte $\text{r}^{\text{e}}\text{d}^{\text{e}}$ werjout (direkte dominearret), want dan soe *fan* sels ek ta de oanhelling hearre en dat is net sa. As immen seit fan ‘dat is goed’, dan seit er ‘dat is goed’ en net ‘fan dat is goed’. Sa kom ik op de neikommende struktueren út foar direkte reden al of net ynlaat troch *fan*:

Represintaasjes fan direkte rede

(48a) $\lfloor \text{fan} \lfloor_N \text{e} \lfloor_{\text{CP}} \dots \rfloor \rfloor \rfloor$

(48b) $\lfloor_N \text{e} \lfloor_{\text{CP}} \dots \rfloor \rfloor$

(a) jout de struktuer as *fan* in direkte rede yntrodusearret, (b) jout de struktuer as de direkte rede net troch *fan* yntrodusearre wurdt. It symboal ‘e’ jout oan dat it haadwurd N gjin fonologyske ynhâld hat. Yn de neikommende seksje sil ik mei feiten fan Van der Kleij en Van Koppen (1997) sjen litte dat direkte reden yn it earste lid fan in gearstalling mei N optrede kinne, en dat fetsje ik op as bewiis foar de haadstatus fan de direkte rede. Dat direkte reden fan de kategory N binne, ha ik ek bewiis foar; ik sil sjen litte dat se sels in slachte, nammentlik neutrum, ha. Yn ús analyse wurdt in direkte rede alyd direkt dominearre troch in N-zero, en, as *fan* oanwezig is, boppedat dominearre troch in P-zero.

Ofthinklik fan jins oannimmings binne oare struktueren mooglik. It giet my der no benammen om en lit sjen dat direkte reden har yn in tal opsichten hâlde en drage as haden $\text{dy}'\text{t}$ maksimale projektsjes mei mooglikewize hiele sinnen deryn dominearje.

4 Arguminten dat direkte reden haden binne fan de kategory N

4.1 Gjin ferpleatsing fan maksimale projektsjes út direkte reden

Wy ha earder al sjoen dat gjin ferpleatsing út in direkte rede mooglik is. Dat feit falt daalks op syn plak, mei't maksimale projektsjes inkeld mar út maksimale projektsjes ferpleatst wurde meie, sjoch seksje 1.4. Mei't de direkte rede sels in haad is, is it effektyf ôfsletten fan de syntaktyске proseszen dêr't maksimale projektsjes by belutsen binne. Allyksa is gjin sprake fan negative polariteit yn in direkte rede $\text{dy}'\text{t}$ lissinsearre wurdt troch in konstituïnt dêrbûten, sjoch allyksa seksje 1.4.7

4.2 Direkte rede komt foar as earste lid fan gearstallings

As de direkte rede in haad is, dan moat it ek foarkomme kinne as earste lid fan gearstallings. Dat is yndie it gefal, lykas Van der Kleij en Van

Koppen (1997) sjen litten hawwe (oanhelle foarbylden hjir en op oare plakken bytiden justjes oanpast):

- (49a) een-je-weet-wel-kater.
- (49b) de-ik-vrij-veilig-of-ik-vrij-niet-campagne.
- (49c) zo'n-niemand-doet-me-wat-houding.
- (49d) de-ik-zie-jou-wel-maar-jij-ziet-mij-niet-zonnebril.
- (49e) een-mag-ik-de-auto-lenen-blik.
- (49f) dat-alle-remmen-los-gedrag.

Direkte reden hâlde en drage har fan datoangeande as haden.

4.3 *Direkte rede kin yn haadposysje fan NP (DP) stean*

Van der Kleij en Van Koppen (1997) litte ek sjen dat direkte reden yn de haadposysje fan NPs stean kinne, dus foarkomme kinne nei wurdsgesjes lykas *eer*:

- (50a) Met een welgemeend 'ik zal je missen' nam hij afscheid.
- (50b) Na een resoluut 'omdat je van me houdt' liep hij de kamer uit.
- (50c) Ze had geen zin om nog langer naar dat arrogante 'dat doe je me niet na' te luisteren.
- (50d). Met een verontwaardigd 'waar is dat nou weer goed voor' sloeg hij de deur dicht.

Mei't de direkte rede yn de haadposysje fan NPs stiet, meie wy mei Van der Kleij en Van Koppen (1997) oannimme dat direkte reden fan de kategory N binne. It slachte fan direkte reden kin ek fêststeld wurde:

- (51a) Een drammerig 'mag ik de auto lenen' joeg hem in het harnas.
- (51b) Het klaar-voor-de-start weerkaatste op de tribune.

Se binne neutra, lykas dúdlik is út it wurdsgje *het* en út de ôfwêzichheid fan fleksje op it eigenskipswurd 'drammerig'. Dêrmei is evidinsje jûn foar it oannimmen fan in leech haad fan de kategory N by de direkte rede.

5 **Kategory fan *fan*-sinnen is P**

5.1 *Fan-sinnen komme yn adverbiale funksje foar by it tiidwurd*

In *fan*-sin bestiet yn ús analyse út in sin dy't oan it haad *fan* adjungearre is en dêr wer in P-zero mei foarmet. Dy P-zero (ofwol P_o) dy't de direkte rede dominearret (befettet) kin dêrmei al, sûnder sydfûken, projektearje ta maksimale projektsje: P_{max} => P_o => P_o + N_o. De *fan*-sin as

gehiel $\bar{1}$ dan in PP (mar mei it ferskil dat de suster fan P_o troch P_o en net troch P_{max} direkt dominearre wurdt). PPs kinne yn adverbiale funksje foarkomme. Itselde jildt foar *fan*-sinnen:

- (52) Mar ja troch dy persoan waard ik wer belle want ach Fryslân is ek sa lyts ja fan moat ik it no dwaan of net.
 (53) Hy prate fan ik bennui my der net mear mei.
 (54) Dus hy hie echt sokssawat fan no moat ik dit no dwaan.
 (55) Auke grommele sahwet fen: 'Hy heart hjir to wêzen'.

De distribúsje fan *fan*-sinnen is rûchwei itselde as de distribúsje fan PPs. Dat lei yn 'e reden as *fan*-sinnen sels PPs binne.

5.2. *Fan*-sinnen komme nei N foar

Van der Kleij en Van Koppen (1997) litte sjen dat *fan*-sinnen nei N foarkomme:

- (56a) ' Een houding van 'niemand doet me wat'.
 (56b) Zo'n zomnebril van 'ik zie jou wel maar jij ziet mij niet'.
 (56c) Dat gedrag van 'ik gooi alle remmen los'.
 (56d) Met een loopje van 'kijk mij eens even stoer voortkomen'.
 (56e) Een motivatie van 'het moet nu eenmaal dus doe ik het maar' is niet voldoende voor deze baan.
 (56f) Zo'n air van 'ik ben de beste, ik ga jullie wel eens vertellen hoe het zit, jullie moeten naar me luisteren', dat irriteert me mateloos.

Fan-sinnen hâlde en drage har fan datoangearde krekt as oare PPs, dy't ommers ek nei N foarkomme moatte. *Fan*-sinnen kinne likemin as oare PPs prenominaal foarkomme:

- (57a) * Een [van 'niemand doet me wat'] houding]
 (57b). Een [houding [van 'niemand doet me wat']]
 (58a) * Een [[over voetbal] gesprek]
 (58b.) Een [gesprek [over voetbal]]

Dêrnei liket de PP-status fan *fan*-sinnen frijwat wis te wêzen. Dat de testen yn seksje 3.2 mislearten skriuwe wy ta oan de aparte posysje fan de suster fan de preposysje *fan*: dy suster wurdt net direkt dominearre troch de maksimale projektsje fan P lykas by gewoane preposysjes, mar it sit oan it haad P adjungearre en foarmet dêrnei wer in P-zero. Yn ús analyse wurdt in direkte rede altyd direkt dominearre troch in N-zero, en, as *fan* oanwêzich is, ek dominearre troch in P-zero.

6 Beslút

Van der Kleij en Van Koppen (1997) dogge har útstel benammen om it foarkommen fan sinnen yn gearstallings te ferantwurdzjen. Ik ha derop wiisd dat direkte reden yn it algemien as haden sjoen wurde moatte. Dêrút folget dat syntaktyske prosessen dy't op maksimale projektsjes definearre binne de grins tusken in direkte rede en dêrbûten net oer meie. It is fierder wichtich om jin te realisearjen dat in direkte rede net samar in kategory út de sinsyntaksis is: it is earder in kategory út de 'petearsyntaksis'. Ommers, in direkte rede is net needsaaklik ien sin, mar kin in rychje sinnen wêze. Yn de testen hjir jûn ha wy direkte reden fan ien sin brûkt, mar men kin gauris in hiel ferhaal 'yn in haadposysje' ophingje. Besjoch dit foarbyld mar ris:

- (59) Een motivatie van 'het moet nu eenmaal, ik heb geld nodig, ik doe het maar, anders zit ik maar wat thuis, al mijn vrienden hebben ook werk' is niet voldoende voor deze baan.
- (60) Ze zeiden van 'je bent nog jong, er is genoeg ander werk, wees niet zo futloos'.

By de oergong nei in direkte rede, hâldt de gewoane sinsyntaksis efkes op. De direkte rede wurdt as in haad behannele, en is dêrmei ûntagonklik foar syntaktyske prosessen lykas foaroppleatsing, negative polariteit, it foarmjen fan R-pronomina en al sa. As haad kin de direkte rede him oppenearje yn it earste lid fan in gearstalling. As haad kin in direkte rede ek yn in haadposysje foarkomme, nammentlik yn de haadposysje fan in NP. De direkte rede hâldt en draacht him dan as in neutrum. It net-transparante karakter fan de direkte rede yn de syntaksis is troch ús relatearre oan it optreden fan de direkte rede yn 'e haadposysje fan NP troch te postulearjen dat de direkte rede troch in N-zero dominearre wurdt.

Noaten

- 1 Foar kommentaar op dit artikel woe ik tanksizze Siebren Dyk en Willem Visser. Op in oar earder artikel oer itseide ûnderwerp krige ik kommentaar fan Siebren Dyk, Jelske Dijkstra, Jarich Hoekstra, Sytske de Jong, Liefke Reitsma, Tryntsje van der Wal-Gorter, Willem Visser, in anonime lêzer en de oanwêzigen op de temamiddei fan it Taalkundich Wurkferbân fan 9 oktober 2004 te Ljouwert.
- 2 It neikommende sintype is ek noch mooglik by direkte rede:
(i) 'De man', sei Ed, 'mei it griene hier sil dy geweken nimme.'

- M. De Vries (2006) besprekt dit sintype en beargumintearret dat de fraze 'sei Ed' him hâldt en draacht as in saneamde *parenthetical*, in elemint dat bûten de regu-
hiere sinstruktuer stiet.
- 3 Ik brûk hjir Hollânske sinnen mei^t de wjergader fan it Hollânske negatyf-polêre
item ook maar iets yn it Frysk eins net bestiet, lykas de nuverardigens fan de
neik ommende sin dieldlik makket:
- (i) ?? Gjinnen hat ek mar eat / ek mar wat sjoen.
- 4 Yn de taaldatabank binne amper foarbylden fan dit type te finen.
- 4 It Korpus Sprutsen Frysk is noch yn wurding, en sil yn 2007 fia Ynternet tepenbier
makke wurde. Foar ûndersyksdoelen binne de transkripsjes en byheartige lûdsoe-
stammen no al op de Fryske Akademy te rieplachtsjen.
- 5 De konstruksje mei 'van' wurdt ek sinjalearre yn Verkuyf (1976), Coppen (1994),
Hengeveld (1994), Luif (1990), Van den Toorn (1997), mar net yn Jansen (1981)
en J. de Vries (2001), wurken dy't ommers beide oer sprektal gearne. Yn de
ANS is ek neat oer de konstruksje te finen. Yn de tiid fan Jansen (1981) hie de
konstruksje faaks noch net sa de gunt nommen. Van Alphen (2006) wiist derop dat
in protte van-oanhellingen negatyvistysk binne fan ynhâld, bygelyks kleierich of
kritikerich.
- 6 Yndirekte reden nei fan wol ik lykwols yn de kontekst fan in oar artikel yngeander
behandelje.
- 7 Ik ha útsjeld dat de suster fan P mei P wer in P foarmet. Yn hoe fier as haad-
ferpleatsing út dizze struktuer troch de teory útsletten is, hinget mei ôf fan de
ynfolging fan jins teory fan haadferpleatsing. Algemien wurdt al oannommen dat
haden inkelde út kompleminten ferpleatst wurde meie. De opasiteit fan PPs en NPs
dy't direkte reden befetsje soe derop wize kinne dat dy kategoryen de status fan
adjunkten ha, en net fan kompleminten. It trochtrekkenjen fan de konsekwinsjes
foar de teory fan haadferpleatsing falt bûten it bestek fan dit artikel.

Literatuer

- Alphen, I. van (2006)
'Ik had zoiets van 'doei'. Interactioneel sociolinguïstische aspecten van van-citaties'. yn T. Koole, J. Nortier en B. Tahitu (red.) *Artikelen van de Vijfde sociolinguïstische conferentie*. Eburon, Delft, 29-42.
- Coppen, P.A. (1994)
'Zoiets als van Victor Borge'. Linguïstisch Miniaturfje X. Neder-L 9404.01. <<http://www.neder-l.nl/archieven/miniaturfjes/940401.html>>
- Foolen, A.P. (2001, July 26)

- 'Marking voices in discourse. Quotation markers in English and other languages'. Talk, Santa Barbara, 7th International cognitive linguistics conference. Radboud Universiteit Nijmegen, net publiceare ms.
- Foolen, A.P. (2006)
- 'Het performatieve VAN opnieuw beschouwd', yn: T. Koole, J. Nortier en B. Tahitu (red.) *Artikelen van de Vijfde sociolinguïstyske konferentie*. Delft: Eburon, 163-174.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn (1997)
- Algemene Nederlândse Spraakkunst*. Groningen: Nijhoff.
- Hengeveld, K. (1994)
- 'Ik heb zoiets van: 'ze bekijken het maar'. In: F.G. van Werkgem (red.) *Dubbel Nederlands. 23 Opstellen voor Simon C. Dik*. Amsterdam: IFOTT.
- Hoekstra, E. (2005)
- 'Syntaktyске skaaimerken fan sprutsen taal út it Korpus Sprutsen Frysk'. *It Beaken* 67, 1-16.
- Hoekstra, E. (2006)
- Van als markearder van zinnen in de directe en indirecte rede in het Fries en Nederlands*. Net publiceare ms. Fryske Akademy, Leeuwarden.
- Hoekstra, J. (1990)
- 'Hy sei fan net'. Taalsnipels 144. *Friesch Dagblad* 28 april 1990.
- Jansen, F. (1981)
- 'Syntaktyske konstrukties in gesproken taal'. Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten.
- Kleij, S. van der, en M. van Koppen (1997)
- 'Over je-weet-wel-katers en vrij-veilig-acties. De CP in NP-construkties.' Eindopdracht A-werkgroep, docent A. Bennis. Rijksuniversiteit Leiden.
- Luif, J. (1990)
- 'Zijn zinnen in de directe rede bijzinnen?' In: J.B. den Besten, A.M. Duinhoven en J.P.A. Stroop (red.), *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis*. Amsterdam: Rodopi, 114-121.
- Meer, G. van der (1988)
- 'Reported speech and the position of the finite verb (some facts from West Frisian)'. *Leuvense bijdragen*, 77, 301-324.
- Mulken, M. van (1999)
- 'Sloppy citaten in gesprekken'. In: E. Huls en B. Weltens (red.), *Artikelen van de Derde Sociolinguïstyske Conferentie*. Delft:

- Eburua, 325-332.
- Tagliamonte, S. en R. Hudson (1999)
'BE LIKE at al. beyond America: The quotative system in British and Canadian youth'. *Journal of Sociolinguistics*, 3, 147-172.
- Toorn, M.C. van den (1997)
'Nieuwnederlands' (1920 tot nu). In: M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 479-562.
- Vecht, D. (2003)
'De van-citatie in de Nederlandse spreektaal. Een linguïstisch en sociolinguïstisch onderzoek'. ATW, UVA: scriptie.
- Verkuy1, H. (1976)
'Het performatieve van'. *Spektator*, 6, 481-483.
- Vries, J. de (2001)
Onze Nederlandse spreektaal. SDU Den Haag: Uitgevers.
- Vries, M. de (2006)
Reported direct speech in Dutch. Ms, University of Groningen.
- Vries, W. de (1910-1911, 1911-1912)
'Dysmelie. Opmerkingen over syntaxis.' (Verhandeling behorende bij het programma van het gymnasium der gemeente Groningen voor het jaar 1910-1911) (Idem, 1911-1912). Groningen: B. Jacobs.

D(e)-deleesje yn it Sealtersk

P. Kranner (Mildam)

1 Ynlêding

In opfallend ferskynsel yn it Westerlauwersk Frysk (Wlfr.) is it weifal-len fan dedentaal en de eventueel folgjende schwa yn 'e doetiid-útgon-gen fan 'eswakke tiidwurden fan 'e twadde klasse:

*Afr. *fregede > Wlfr. fregge*

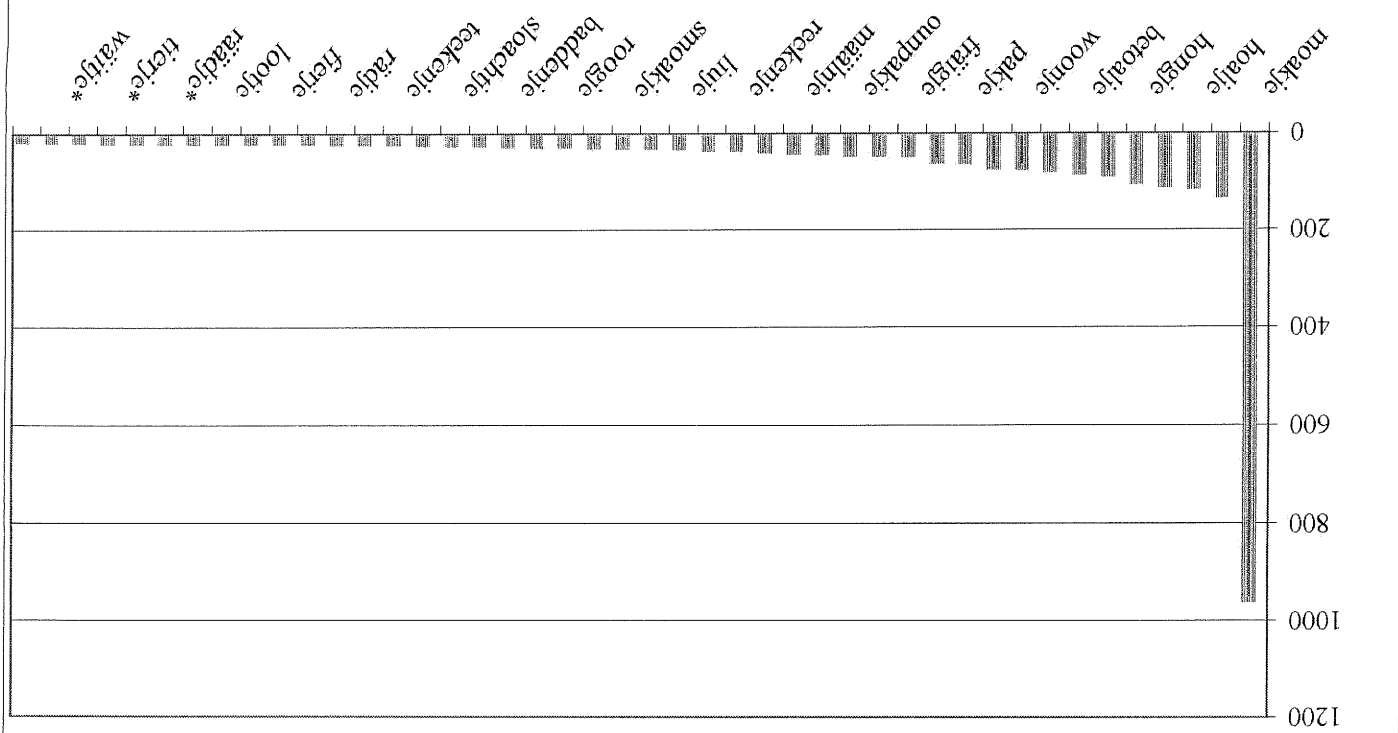
Yn syn baanbrekkend artikel oer dat ûnderwerp fynt Meijering al ge-fallen fan dy deleesje yn it Aldfrysk¹ en hy ornearret dat dy miskien yn 'e Aldfryske perioade al folle mear foarkaam as dat út 'e oerlevere boarnen bliken docht. Mar hy moat tajaan dat wy út dy tiid spitigernôch allinne skriftlik materiaal hawwe (1980:278).

No docht him it gefal foar dat wy in fariant fan it Frysk hawwe dêr't wy dat ferskynsel miskien dochs yn 'status nascendi' waarnimme kinne en dat is it Sealtersk. It Sealtersk komt oan 'e iene kant mei it Westerlauwersk Frysk oerien wat de notiid-útgong op *-je* oangiet, wylst it oan 'e oare kant ornaris noch de folle doetiid-útgong *-ede* bewarre hat, dy't ek foarkomt yn it oanbuorjende Leechdútsk fan it Lemslân (Schönhoff 1908:198) en de Hümmling (Book, 1993: b.g. 306, 309).

Dochs binne der noch mear ferskillen dy't hjir fan belang binne. Sa mist it Sealtersk faak de Wlfr. *d*-deleesje tusken vokalen en oan 'e útgong: *Weeder, Kloodere, Brood, Râid, dood, Lound* (fertykje Wlfr. *waar, klean, brea, rie, dea, lân*), wylst oan 'e oare kant neist *de*-deleesje yn 'e doetiid² fan guon tige gongbere sterke tiidwurden ek noch *d*-deleesje yn 'e notiid 3 sg. fan dy tiidwurden foarkomt: *hâ, kwâ, dâ njonken hâd, kwâd, dâd* (Wlfr. *hat, seit, docht*)³.

Lit ús no it fjild ris besjen. Deleesje fan *de* is it earst singalearre troch Fort (1985:152). Fierders komt it ferskynsel yn it skriftlike Sealtersk hast net foar, dat wy sille ús dêrom fierder basearje op 'e sprutsen taal. Dêrfoar kinne wy útegan fan 'e trânskripsjes fan in grut tal Ildopnamen foar it Nij Sealter Wurdboek: meinoar sa'n 138 oeren fan in ferskaat oan sprekkers út alle trije doarpen, meast frij pratend en fertellend, wat goed 6 MB oan tekstmateriaal opsmiet. Dy transkripsjes binne fan in frij 'narrow' type en troch behanneling yn in konkurdânsje-programma

Grafyk 1 – Meast frekwintje verba op 'jen(n)'
(ferhege frekwinsje op ôftrach)

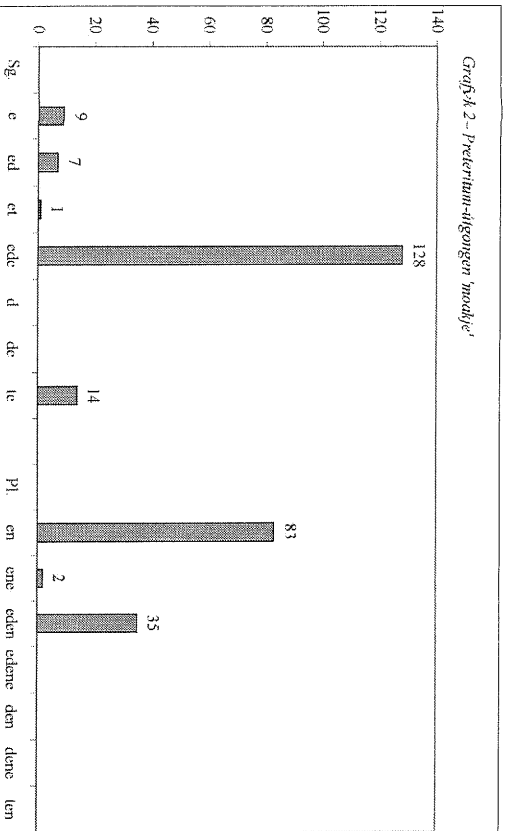
(WComced)⁴ kinne sa frij maklik alderhanne ferskynsels besjoen en kwanitifisearre wurde, ek wat de tekstomkriten oangiet.

Foar de stúdzje fan 'e útgongen like it it bêste om te begjinnen mei de faak sfoarkommende swakke tidwurden fan 'e twadde klasse. Dêr is foar secht om wurden dy't útgeane op *je of jen*. Dêrnei binne alle útspraaktarianten byinoar socht (b.g. dy mei de dialektyske fariasje *oa -aa*) meïnormalisaasje op 'e Roomelster foarm (yn dit gefal *oa*).

It resultaat is aardich skokkend. Fierwei it meast komt *moatje* foar⁵, mei hast tûzen fynplakken sân kear faker as it dêrnei folgjende: *kitye*. Fuort dêrnei komme dan *hoatje*, *koopje*, *hongje*, *oarbatje*, *woonje*, *fraitje* en wat letter tusken fjirtich en tweintich kear b.g. noch *braidje*, *hijje*, *foaderje*, *stochtje*. Dat betsjut dat der foar ûnderskate stamútgongen aar dâch wat materiaal beskikber is en dus de kâns om dy deleasje yn alderhanne situaasjes tsjin te kommen.

2 It tidwurd *moakje*

Foar *moatje* wurde dan de folgjende útgongen fun:

Dat leveret meïnoar 159 gefallen op foar doetiïdiental earste persoan en tredde persoan. Fan dy 159 hawwe 128 de 'klassike' útgong *-ede*, dus *moakede* enstfl. De dentaal+schwa falt njonken kear wei: *moake*, it ferskynsel dat wy hjir analysearje wolle. Rekkenje wy efkes net mei de oare gefallen, dan is dat 6,5%.

Sjogge wy no nei dy oare gefallen, dan is by sân de lêste schwa wei-

fallen: *moaked*. Dan komt noch fjirtjin kear in tredde foarm foar, mei útgong *-te*. Dêr soe it by gean kinne om útfal fan allinne de earste schwa en oanpassing fan de dentaal oan de *k*, mar der soe ek ynfloed wêze kinne fan deselde útgong by dat tiidwurd yn it Heechdútsk: *machte*. (It Leechdútsk hat hjir meastentiids sterke foarmen, b.g. *möök* Book 296, *mook* Remmers 1997:114).

Yn alle gefallen is de klassike útgong noch dúdlik de normale.

Fan belang is no om te sjen yn hokker gefallen it type *moake* foar komt. Yn fiif gefallen folget dêrby in *d-*, b.g.

Ju maake der Liuerwust fon

Dan folget noch trije kear in *j-* en ienkear in *m-*. It liket der dus op dat der wjerstân bestiet tsjin de opienfolging fan twaris sawat itselde wurdlid (*dV-dV*) (haplogy mei in moai wurd). Mar dat jildt dus blykber ek foar de kombinaasje *dV-jV* en miskien ek foar *dV-mV*. Yn al dy gefallen giet it by dy *V* om lûden sûnder klam.

By it type *moaked* folget yn twa gefallen in lûd (1 x mei klam), dat dêr koe de *d* maklik as in soarte ‘Hiat-tilgung’ stean bliuwe. Itselde kin ek jilde foar in folgjende *h-* of *n-* (elk ien kear). Yn twa gefallen folget in wurd mei *d-*, mar om’t gjin inkeld pauzeteken oanjûn is, kin it dêr feitliken ek om *moake*-gefallen gean.

Nei it type *moakede* folget tweintich kear in pauzeteken, wat nei *moake* net foarkomt. It liket my ta dat de tiidwurdsfoarm yn sa’n gefal wat near klam kriget:

[*Hi hied*] n ‘Träksaoks, wier er doo [*Hoske*] dan mäd fluch
un ‘glääd *moakede*.⁶

In oerienkomst mei it *moake*-type is lykwols dat dochs noch fyftjin in wurd op *d-* folget (dat is relatyf fiif kear minder faak). Dêr docht him dus gjin haplogy by foar en benammen yn dy gefallen soene oare karakteristike ferskillen sitte kinne. Dan docht bliken dat it by *moakede* yn sa’n gefal hast altyd om in haadsin giet, mei *moake* yn in herhelling, b.g. fan it soarte

Dät *maakede* äi, *Bau-Unnemieme* di *maake* dät dät fiks un ‚färtich.

Dat is in type dat yn it sprutsen Sealtersk planteit foarkomt en dat ek wer liede sil ta minder klam op ’e tiidwurdsfoarm yn ’e werhelling.

Fan belang is noch de twadde persoan om’t dêr troch *de*-deleesje notiid en doetiid gearfalle soene: **moakedest* > **moakest*. It docht lykwols bliken dat de doetiid fan ’e twadde persoan tige seiden foar komt. Yn alle materiaal fûn ik mar 10 x de útgong *-dest* as doetiid

fan *je-ti*liwurden, lykas *hoaldest*, *sakkedest*, mar neat fan *moakje*. Deles *je* fan *de* fûn ik allinne 1 x yn doetiid *foarest* neist notiid *foarest* - In type *-este* komt inkeldris foar, mar allinne yn notiid as ferkoar^{ting} fan *-est du*.

Op *del* punt weagje ik as foarriedige konklúzje dat de *d(e)*-deleesje befoarde wurdt troch in situaasje mei minder klam, soms ûnder mei-wurkin *g* fan haplology.

3 Doetiid meartal

Hiel oars as by it iental lizze de ferhâldings by doetiid meartal; dêr fine wy 120 gefallen fan, mei mar 35 kear de klassike útgong *-eden*. De rest fan 'e gefallen lit *de*-útfal sjen mei *-en*, (selden *-ene*) as útgong (*moaken*, *moakene*)¹, dat is 70%. It type *moaken* ferskyn't twa kear foarin pauzete^{ken}, mar it type *moakeden* wol tsien kear, dat is relatyf 10/2 kear 70/30 = 12 kear sa faak. Hjir liket in situaasje mei klam dus ek wer de klassike útgong te befoarderjen. *Moaken* wurdt yn 96% fan 'e gefallen realisearre mei [kn], wat wol in fierdere ferkoar^{ting} jaan sil. Haplology liket net mear mei te spyljen: by *moakeden* folget fiff kear *dV* wêr fan 'i sels ien kear *dVn* (*dan*), by *moaken* sech^{hjn} kear, dus relatyf sawat likefolle.

Dat klam meisplet, liket ek nei foaren te kommen yn de folgjende resultaten oer 15 net útsochte rigels mei *moakeden* en ek 15 mei *moaken*.

	<i>moakeden</i>	moaken
sinsaksint op <i>moak-</i> ¹	2	2
beklamme wurdlid daliks dêrfoar ²	11	7
sinsaksint daliks derfoar	5	1
beklamme wurdlid daliks dêmei ²	6	3
sinsaksint daliks dêmei	2	0
<i>Meinoar aksint-situaasjes</i>	26	13

¹ mei altyd beklamme wurdlid daliks dêrfoar

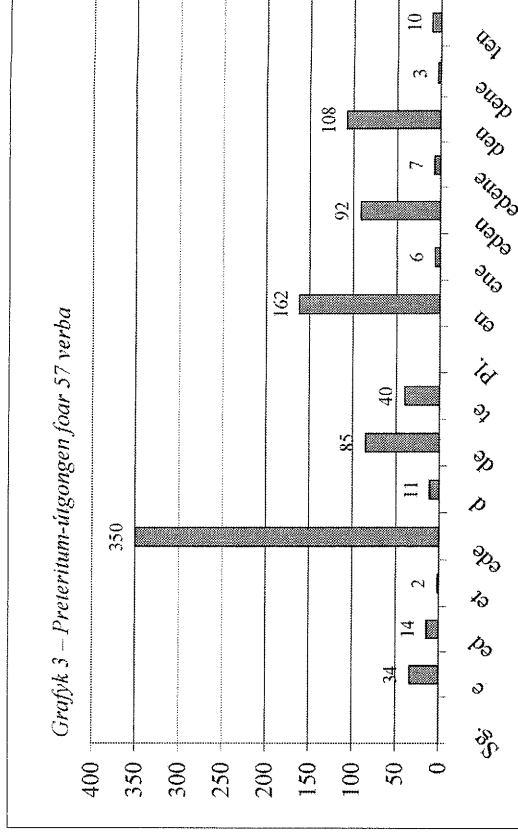
² mei ynsluten fan de gefallen yn 'e folgjende rigel

It docht bliken dat sitewaasjes mei klam twaris sa faak foarkomme op en neist *moakeden* as op en neist *moaken*. Understeande foarbylden jouwe de yndruk dat it ritme fan de hiele sin ek noch wol meisplet, mar ien en oar is net maklik te analysearjen, om't it giet om tige ûngelikense en yn 'e sprektaal faak ûnfolsleine sinnen.

Doo **maakeden** smāidens dān 'Stal eepen un lieten doo Bāister der 'ut Loope
 Doo Ljude **maakeñ** de 'Stal eepen un jaagen doo 'Swine ātter buten
 Soo 'maakeden doo 'Ljude sik Ple'ster soo 'goud as t 'geen
 Fon 'Uurgloowe un 'soowāt, doo **maakeñ** sik sāhwen bong

4 Oare tiidwurden

Op dit kin ris sjoen wurde nei oare tiidwurden, oft in oare stam-

ūtong faaks ynfloed utoefenet. Doetiid-ūtonggen binne fûn foar 57 *je*-tiidwurden. Hjiûnder wurde alle resultaten gearfette:

Sjogge wy by iental allinne nei it klassike *ede* en de ūtong *e* mei *de-de*-leesje, dan beslacht de lêste 8,85%. By meartal beslagge de *d*-leaze ūtonggen *en*, *ene* ferlike mei de klassike *eden*, *edene* 62,7%. Dat binne getallen dy't aardich yn 'e buert lizze by wat foar *moakje* allinne fûn is. Dêr moat wol by opmurken wurde dat de doetiid-foarmen fan *moakje* sawat in tred-depart fan it gehiel útmeitsje, yn iental likegoed as yn meartal.

Dochs binne der noch wol wat grutte ûtrinders. Dêr giet it yn it foarste plak by om gefallen mei in stam dy't ûtgiet op *l, n, r, [w]*, om't dan meastentiids de earste schwa útfalt en de *d* behâlden bliuwt. Dan giet it oer foarmen as *hoalde*, *woonde*, *woarde*, *liude*, mar dochs komme dêr yn it meartal noch wolris foarmen mei dy schwa fan foar en ek guon meartalsfoarmen mei *d*-deleesje: *tiddelen*, *woonene*, *fodderen*, *kauen*, *liuen*.

Men soe ferwachtsje dat haplology benammen meispilet as de stam

op *d* tûgjet. En wer lit *oarbaidje* yn ferwei de measte gefallen *d-*deleesjesjen, mar *braidje* wer net:

Sg.	<i>e</i>	<i>ed</i>	<i>ei</i>	<i>ede</i>	(<i>d</i>)	<i>de</i>	<i>te</i>	Pl.	<i>en</i>	<i>ene</i>	<i>eden</i>	<i>edene</i>	<i>aten</i>	<i>nden</i>	<i>ten</i>
<i>oarbaidje</i>	8			1	1				8		2				
<i>braidje</i>	1				5				2		4		1		
<i>fooldje</i>															1
<i>mâldje</i>	1												1		
<i>wadije</i>									5						1

Dat ferskil komt faaks om 't *oarbaidje* mear wurdlidden hat en dêrtroch minder klam op 'e útgong as *braidje*.

Ferhurdig fan 'e útgongs-*d* sjogge wy by *braideten*, lykas ek by *spunketen*, *mâldeten*, alteast by it lêste wurd faaks út it Heechdúsk. Yn *foolten* soe dan ek wolris ferhurde útgongs-*d* sitte kinne en dêmei deleesje fan 'e stam-*d*.

Opfallend is noch de deleesje fan 'e útgongs-*d* fan 'e stam yn ien kear iental *ferkloo-ede*.

It is opmerklik, dat guon wurden mei in stam op -*t* êk tige faak *d(e)-*deleesje toane:

Sg.	<i>e</i>	<i>ed</i>	<i>ei</i>	<i>ede</i>	<i>d</i>	<i>de</i>	<i>te</i>	Pl.	<i>en</i>	<i>ene</i>	<i>eden</i>	<i>edene</i>	<i>den</i>	<i>dene</i>	<i>e</i>
<i>foatje</i>	8*			1					8						
<i>plontje</i>	1			2					1						
<i>sloachtje</i>	6								7		2				1
<i>wachtje</i>				2											
<i>wâitje</i>											2				

* ynklusyf 4 x *foat* + dV, b.g. *Doo foat di Pastoor oun*.

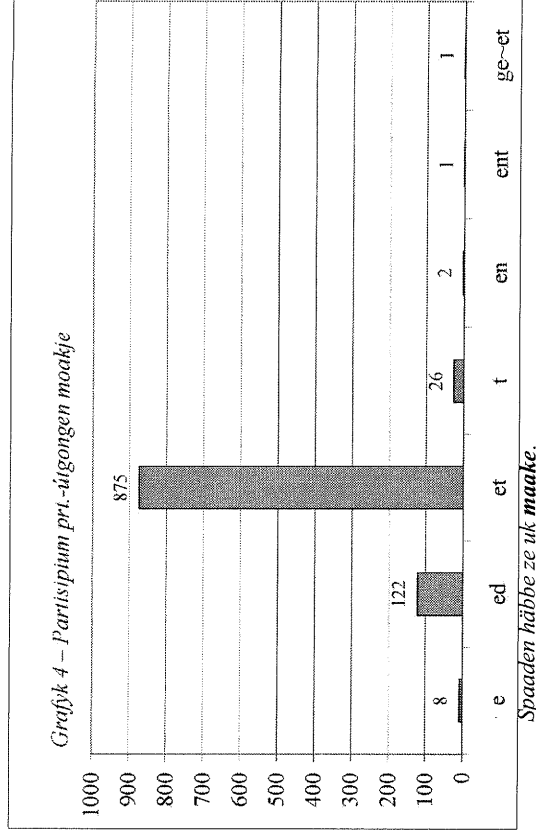
Blykber ropt de opfolging -*tede* ek haplology op. Dat is tige sterk by *foatje* (yn dit gefal yn 'e doctid fan it skiedbere tiidwurd *omfoatje* 'begjinne') en by *sloachtje*, beide frij gewoane wurden. De oare trije tiidwurden binne minder gewoan en krije sa faaks mear klam.

As lêste moat noch sein wurde dat *de-*deleesje ek steurd (>?) wurde kin troch it driigjende ûntstean fan homonymen: *drugeden* > / *drugen* < *drege* 'drage', *rookeden* > / *rooken* < *ruke* 'rûke', *sâdeden* > / *sâden* < *sâie* 'naaie'.

5 It ôfslutend mulwurd

Deleesje fan *d* komt ek foar yn it ôfsletten mulwurd, mar folle minder as yn de doetiid. Hjirûnder folgje de resultaten fan *moakje*, mei as normale foarm *moaket*, *moaked*, de stimleaze foarm benammen foar pauzes en foar stimleaze bylûden.

De útgong mei deleesje (*e*) komt mar acht kear foar (dus minder as 1%) en allinne foar pauzes:

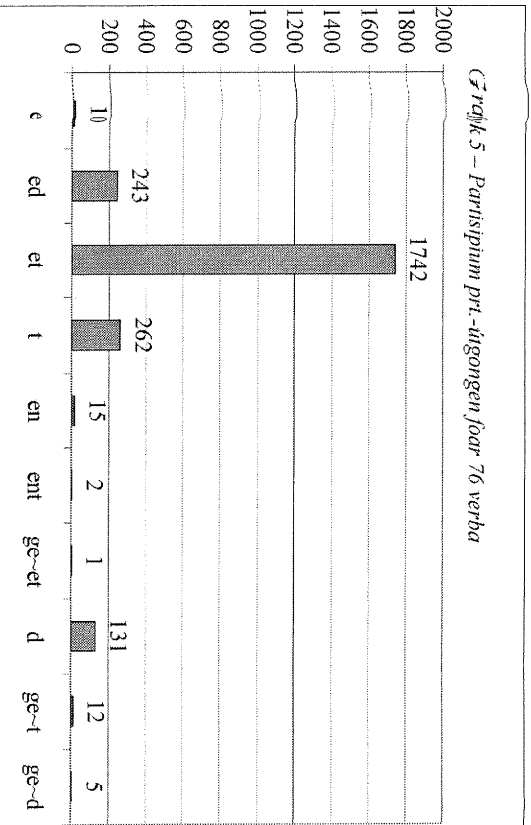
Lykwols docht bliken dat it mulwurd as gehiel al tige faak foar in pauzeten stiet (it type *moaked* yn 73% fan 'e gefallen, tsjin it doetiid-type *moakede* mar yn 7%), dat aksintferhâldings soene hjir ek wolris tige meispylje kinne. De mulwurdsfoarmen binne ek noch sawat trije kear sa machtich as alle doetiidsfoarmen meinoar, mar it is net dúdlik hoe't dat ynfloed hawwe kinne soe.

De foarm *moakt* lit útfal fan de schwa sjen, mooglik troch eksterne ynfloed, krekt as by *gemaaket*. Opfallend is de sterke foarm *moaken* (faaks troch ynfloed fan in sterk *je*-tiidwurd as *woaksen*) mei as mingfoarm *moakent*.

Hjirûnder binne de resultaten gearfette foar alle 76 *je*-tiidwurden dêr't mulwurd-foarmen fan fûn binne.

It oandiel fan foarmen mei *d*-deleesje (*e*) is noch lytser, mar de foarmen mei schwa-útfal (*t*, *d*) hawwe in grutter oanpart. Dêr griet it dan benam-

men by γ on foarmen mei in stam dy't útgiet op *l*, *n* of *r*. By foarmen mei prefks *gr-* leit ûntliening foar de hân, benammen om't dat 13 x komt fan it γ Pl gerrekend.

De stam-*d* falt út yn 4 x *abaatet* en 1 x adjektivyisk yn *bratede Hanske*.

6 Dialektske sprieding

Der is besocht in yndruk te krijen fan de dialektske sprieding fan 'e *d(e)-deleasje* oan 'e typen doetiid meartal *moaken*, doetiid iental *moake* en ôfsletten mulwurd *moake*:

<i>OPNAMEN SPREKKERS</i>	Pret. pl.		Pret. sg.		Part.		moaken en		Totaal opnamen
	<i>moaken</i>		<i>moake</i>		<i>moake</i>		<i>moakeden</i>		
Roomelse	12	8	1	1	2	1	3	24	
Utânde (Strukelje)	18	10	4	3	4	3	10	49	
Schâddel	20	6	4	2	1	2	6	65	
<i>Meinoar</i>	50		9		7		19	138	

It liket derop dat it type *moaken* yn Roomelse mei foarkommen yn tolve opnamen fan mei-inoar acht sprekkers relatyf folle gongberder is as yn 'e oare doarpen (ferlykje it tal opnamen fan elk sawat in oere foar elk doarp yn de meast rjochtse kolom). Dat fine wy lykwols net

werom yn 'e beide kolommen foar *moake*, dêr't Strukelje krekt relatyf sterk fertsjintwurdige is. Der moat lykwols op wiisd wurde dat it hjir om sokke lytse tallen giet, dat ferliking statistysk net goed mooglik is. Boppedat is yn 'e op ien nei rjochtse kolom te sjen dat yn njoggentjin fan de opnamen *moaken* en *moakeden* foarkomme yn deselde opname (dat is meastentiids deselde sprekker). Dat wol sizze dat oare faktoaren sterker binne as de fersprieding oer persoanen en doarpen. Wy sjogge dan ek dat deleesje yn alle trije doarpen foarkomt en by meardere sprekkers. Boppedat befetsje fansels net alle opnamen **dy** tiden fan *moakje*.

7 Histoaryske ûntjouwing

De opnamen mei deleesje-gefallen binne makke fan 1970 oant 2003 en it bertejier fan 'e sprekkers leit rûchwei tusken 1890 en 1930. Yn beide gefallen kin gjin ynfloed fan 'e tiid fêststeld wurde.

No binne der noch âldere opnamen. Wat dy fan 1927 oangiet, is de kwaliteit (alleast fan myn kopy fan de Ljouwerter plaat) sadanich dat dêr min wat út ôf te lieden is. Folle better binne opnamen fan it *Lautdenkmal Reichsdeutscher Mundarten*. De opname fan Roomelse út 1937 jout as iennichst foarbyld fan ús ferskynsel, dêr't wol wer haplo-logy yn meispylje sil:

Fluks ätter n Kriech foate dat Urwannerjen wier oun.

Yn skriftlike boarnen komt deleesje selden en dan meast noch allinne let foar. Fort seit yn 1985:152: 'Neben der Pluralform auf *-eden* finden wir in der Utender Mundart eine kontrahierte Form: *-en / den / ten*: *wie makeden / maken* = wir machten; *wie laacheden / wie laachten* = wir lachten; *jo bölkeden / bölkten* = sie brüllten, *wie klageden / klaagden / klagen* = wir klagten.' De allinne Strukeljer teksten fan dat boek hawwe 30 kear *maken* tsjin 2 kear *makeden*. By alle skriuwers út Roomelse fûn ik deleesje allinne yn it ôfsletten mulwoord: 2 kear *moake* tsjin ornaris *moaked* (en 1 kear *moaken*). Yn âldere skriftlike boarnen is hast neat te finen. It âldste fynplak fûn ik alhiel by Minssen yn 1846 (1970:21):

Nu spī'lene se in e Lotteräi

ynstee fan **spī'ledene* (ferlykje noat 7; by Minssen stiet it teken ' efter it lûd mei klam). Dan komt by Siebs (1893:391) yn in ek Schâddeler tekst noch foar:

Man doo Hoangste spitsende doo Oore,

wat er *Sels* (Siebs 1901:1390) ferklearret troch “syllabische Metathese” út *spits eden*. As Siebs lykwols in dV refoлле heard hat (sjoch ûnder 8) of de sprekkler hat b.g. sein **spitsen doo de Ore*, (mei *doo* [do] = ‘doe’) dan soe dit **spitsen* west hawwe. Mar allinne al de Schâddeler útspraak **spiseʀnesoe* Siebs op ‘e doele brocht hawwe kinne.

8 Konkluzje

It Sealterk hat as regel yn ‘e twadde klasse fan ‘e swakke tiidwurden de folle doetid-útgong iental *-ede* bewarre. Yn sa’n 5 oant 10 persint fan ‘e gefallen falt dêr de *-de* út, meast yn situaasjes mei minder klamm en soms befoardere troch haplology. Folle mear (wol yn twa tredde fan ‘e gefallen) komt dy deleesje foar by doetid-útgong meartal *-eden*, wer yn gefallen mei minder klamm en miskien ek troch ynfloed fan it sinsritme, mar sûnder dat haplology meispilet, in oar meganisme dus. By it ôfsletten mulwurd ta beslut komt *d*-deleesje mar yn in goed heal persint fan ‘e gefallen foar, wat jin tinke lit oan ‘e situaasje yn it Skylgersk (Knop 1954:235, ferl. Meijering 1980:281).

It forskynsel komt likegoed foar yn âldere as yn jongere opnammen en de leeftiid fan ‘e sprekkers liket nei mei te spyljen. It âldste fynplak fan *de*-deleesje yn ‘e útgong iental is fan 1937, mar foar de tiid fan ‘e lûdopnammen koe sa’n ferskynsel yn situaasjes sûnder klamm in ûndersiker maklik ûntkomme. Fierders is it yn gefallen mei haplology hast net by te fytsen foar de harkter oft er no 2 kear of 3 kear *de* heard hat. As dan neifrach dien wurdt, sil hiel faak de ‘folle’ foarm derút komme, om’t dy blykber troch de measte sprekkers as de ‘echte’ beskôge wurdt, lykas bliken docht út it feit dat de Sealters sels de deleesje yn it skriuwen hast net brûke. Dêrom koe it ferskynsel oan eardere ûndersikers maklik ûntgean. Foar de útgong meartal jildt itselde, mar dy is dochs wat opfallender, faaks de reden wêrom’t wy dy al yn 1846 fine.

Alles wiist derop dat de foarmen sûnder *-d*-al tige lang bestien hawwe as útspraakvarianten njonken de folle foarmen. Dêr is mei yn oerienstimming dat it ferskynsel yn alle trije doarpen en by ferskate sprekkers foarkomt, miskien wol by allegearre. Sa liket it Sealtersk noch yn deselde posysje te sitten as it Aldfrysk sa’t dat út de hânskriften nei foaren komt.

It is opmerklik dat twa wizzen fan útspraak sa lang neistinoar bestean kinne yn in net-skreaune taal. It sil dêrby foaral gean om in trochgeande wikselwurking by de doetid meartal tusken in druw ta ferkoarting en de ynfloed fan analogy mei de oare foarmen.

Neffens Meijering (1980:281) en Werner (1993:226ff.) hat de *d(e)*-deleesje yn it Wlfr. in morfologyske funksje krigen, mei't dêrtroch de *je*-útgong ta iennichst 'tiidsteken' wurden is yn 'e twadde klasse fan 'e swakke tiidwurden, wylst tagelyk by de earste klasse fan dy tiidwurden de temavokaal (no de earste schwa) yn 'e bûgde foarmen folsein wei-fallen is.

Ut it hjir presintearre materiaal docht bliken dat yn it Sealtersk de *d(e)*-deleesje lang net folsein trochset is, wylst oan 'e oare kant dy temafokaal by guon tiidwurden fan de earste klasse noch hiel inkeldris foarkomt⁸. Wol is yn ôfwiking ta it Wlfr. dy temafokaal yn beide klassen systematysk útfallen nei *l*, *n*, *r*: [*w*]: *hoalde*, *woonde*, mar ek *tælde*, *troalde*, foarmen dêr't yn 'e opnamen fan Minssen (1846) de folle foar-men noch njonken steane.

Oan 'e ein krije wy dan de fraach hoe't it dochs mooglik is dat in yn it Westerlauwersk Frysk al lang lyn foltôge ferskynsel yn it Sealtersk noch altyd oan 'e gong is. Dêr moat men by tinke oan de oer it algemien folle sterkere wurking fan analogy yn it Wlfr., b.g. ek yn de bûging fan sterke tiidwurden. Earder haw ik dat alris witen oan 'rekonstruksje' fan in nije ferkearstaal út ferskate dialekten (Kramer 1996:219). Men kin lykwols ek tinke oan ferienfâldiging fan 'e taal as dy troch grutte kloften oarstalige minsken oanleard wurde moat, lykas Van Bree (1999:71) dat foar it Goatysk ferklearre hat. Oan sokke ynfloeden sil it Westerlauwersk Frysk folle mear bleatstien hawwe as it isolearre en soms sels as geheimtaal brûkte Sealtersk, dat dêrmei in paradys is foar it bestudearjen fan fonetyske ûntjouwingen.

Noaten

- 1 Meijering hellel allinne foarmen út Wlfr. boarnen oan. Yn 'e jongere Aldeastfryske boarnen E2 en E3 (Fokkema 1953 resp. 1959) haw ik it ferskynsel net fûn. Doetiidsfoarmen fan *je*-tiidwurden komme dêr lykwols ek mar hiel inkeld yn foar: ik fûn allinne tredde persoan iental *bi hogade* (1953:92), miskien net tafallich yn sawat it iennichst ferheljende stikje fan beide hânskriften. Dochs mist dêr dus de alteast yn it Sealtersk foar deleesje folle fetberder meartalsfoarm, lykas ek yn it fan Sipma sa dúdlik behannele wichtichste stik ferheljend Ald(east)frysk dat sûnt bekend is as *Fon atra fresena.fridome*, dêr't nammers de doetiid iental ek mar trijeris yn foarkomt (boarnen H1 en H2, Sipma 1947:78).
- 2 Om't der mooglik in wikselwurking is tusken deleesjeferskynsels by de doetiid fan swakke en sterke tiidwurden, jou ik hjir fan dy lêste in gearfetting. Deleesje fan de stam-*d+e* docht him foar yn 'e tige frekwinte 'sterke' doetiidsfoarmen

diede, *bede*, *kude*, *kwiede*, *stude*, *wude*, benammen foar en nei pronomina. Yn it lêste gefal wurdt oars as by de swakke *je*-ferba de koarte foarm dan ek yn meartal brûkt, wat delkomt op deleasje fan in wurdlid *den*. Om de ferhâldings dúdlik te meitsjen jouwe wy wat gefallen foar ‘dwaan’ en ‘hawwe’:

20 <i>di mear</i>	5 <i>did man</i>	2 <i>dide man</i>	4 <i>di wi</i>	1 <i>hid wi</i>	12 <i>diden wi</i>
72 <i>hi mear</i>	11 <i>hid man</i>	12 <i>hide man</i>	182 <i>hi wi</i>		77 <i>hiden wi</i>

Benammen by ‘hawwe’ oerhearsket de koarte foarm. It leit foar de hân oan te nimmen dat dit ferskynsel gearhinget mei de yn it begjin oanhelle ferkoarting yn ‘e no tiil fan guon fan dy tige frekwinte tiidwurden. Gefallen mei mooglike haplo-logy *haw* ik dêr net by fûn.

Dy **d**eleasje komt ek al foar by Matuszak (1951) yn ‘e Wenker-sin nr. 20: “*Er tut so, als kâttien sie ihn zum Dreschen bestellen*”, wylst de opname fan ‘e Deutsche Sprachatlas (~1880) allinne ferries fan ‘e útgongs-*e* sjen lit, sels yn Schâddel, dêr’t dat yn 1951 wer net fûn is:

	R	U	S
1951	<i>dî</i> ‘	<i>dî</i> ‘	<i>dîda</i>
~1880	<i>dide</i>	<i>died</i>	<i>did</i>

Algerieme gefallen binne foar dy beide tiidwurden net opnommen, om’t it kon-kordânse-programma de koarte foarmen net ûnderskiede kin fan it pronomem *hi*, resp. it lidwurd *di*. Ik jou dy gefallen dêrom allinne mar foar de oare tiidwurden dêr’t dy ferkoarting him foardocht (‘size’, ‘kinne’, stean’ en ‘wurde’):

145 <i>kwi</i>	129 <i>kwid</i>	42 <i>kwide</i>	717 <i>kwiden</i>	32 <i>kwidene*</i>
1099 <i>ku</i>	690 <i>kud</i>	484 <i>kude</i>	465 <i>kuden</i>	66 <i>kudene</i>
52 <i>stu</i>	89 <i>stud</i>	97 <i>stude</i>	104 <i>studen</i>	5 <i>studene</i>
167 <i>wu</i>	1270 <i>wud</i>	840 <i>wude</i>	89 <i>wuden</i>	34 <i>wudene</i>

*ynkl. 11 *kwidne*

De ferkoarting hat benammen in sterke posysje by *kude* ‘Koe’, dêr’t it ek yn ‘e notiid tige frekwint is. Apart is de 1 kear fûne hyperkorrekte mear-talsfoarm *kudaden*. De jentalsfoarm *kwid* liket ûnderfersjintwurdig, mar dat is om’t er eins allinne yn Schâddel foakomt, njonken oars *kwad*. De allinne Strukeljer foarm *wû*.. is net meield, om’t in koarte foarm fan *woo* ‘hoe’ dêr ynterfearret.

³ Mar dan miskien yn it ramt fan in mear algemiene ferkoarting: ferykje *ko*, *kri*, *schâ* neist *kon(nen)*, *krige*, *schâl(ten)*..

⁴ Wconcord.zip kin ophelle wurde fan <http://pioneer.chula.ac.th/~awitrote/>

2241605.htm.

- 5 Sealtersk *moatje* beslacht in grutter betsjuttingsgebiet as Wlfr. *meitsje*.
- 6 Wurdhiden mei bysûndere klam (sinsaksint) binne oanjûn mei it teken , derfoar, dy takening is net eksakt en kin dus by de iene sin wolris wat oars útfalle as by de oare.
- 7 It Schâddeler type *maakene* < **maakedene*, ferg. *koopdene*.
- 8 By Minssen komme nochal ris gefallen foar fan doetiid- en mulwurd-foarmen op *-ed(e)n*) by oare klassen fan tiidwurden, b.g. *bâlledede* njonken *bâlde* 'prate' (Minssen 1854:192). Yn myn opnamen fyn ik dat mar inkeldris werom; meiïnoar 35 gefallen fan 12 tiidwurden, faak ek sterk oerlevere. Rekkenje wy dêr neffens ûndersteande tabel de ûndúdlike gefallen ôf, en ek dy't by ôffraach generearre

OARE KLASSEN	Pret. - <i>de(n)</i>	de- leesje	Pret. - <i>de(n)e</i>	Part. - <i>ed/-et</i>	deleesje	Part. - <i>-d/-t</i>	Ynf.& <i>-je(n)</i>	Ynf.& <i>-e(n)</i>
<i>(be)ljude</i>	1		& sterk	& adj.		& sterk	1	7
<i>baue</i>	1		34	3		68		102
<i>boake</i>	3		17		1	63	3	>100
<i>floachte</i>		2		4		15	2	11
<i>klütjete</i>	3						1	
<i>mjoo</i>	2		8					
<i>meelke</i>	2		1			11		57
<i>sätte</i>				1		70		>100
<i>spite</i>	1							
<i>trâffe</i>	1		12				1	13
<i>weeue</i>	3		1	2		8	3	12
<i>wise</i>	+ <u>3</u>		2	+ <u>5</u>		5	+ <u>-</u>	21
	20			15			11	***

Opmerkings by **tsjûke** getallen:

be jûi(d)ede (d ûndúdlik), *baue*(e)de (e ûndúdlik), Part. *baake*; *d-* of *n-*úfal, *floachten* < **floachten*? Pres. 3^e hi *klütjitet*, *mâindedede* by ôffraach, *mâlkede* by ôffraach, yn *tonhoopesâttedede Rige*, *spitede* by ôffraach, *trâffede* yn pl.-funksje
*** > 100 = 'mear as 100'

binne, dan bliuwe as oertsjûgjende doetiidfoarmen allinne mar oer: *boakede*, *klütjijede*, *weeuede*, *wise*. By de mulwurdfoarmen is *sâtted* ûnwis.

Wy fine twa gefallen fan mooglike *d(e)*-deleesje: 1 kear part.perf. *baake* kin ûntstien wêze út *baaked*, mar ek út *baaken*, wylst 2 kear pret.pl. *floachten* ûntstien

weze kin troch deleesje fan de temavokaal, mar ek troch deleesje fan *de*. Yn gjin *gēa* ûnstiet betizing mei de notiid (dat soe allinne by 1^e en 3^e persoan sg. drie[ɹ]e) By ferskate fan dy tiidwurden komt yn ynfinityf en notiid inkeltris de útgo *ŕgje* foar neist gongber *-e* (sjoch de ien nei rjochte kolom).

Literatuer

- Book, Heinrich, Hans Taubken (1993)
Hürmlinger Wörterbuch, auf der Grundlage der Lorper Mundart, Verlag des Emsländischen Heimatbundes, Sögel.
- Bree, Cor van (1999)
'The Strange Simplicity of Gothic', *Nowele* 35, 67-75.
- Deutsche Sprachatlas*, Marburg.
- Hänskriftlik materiaal (ynfolle fragelisten).
- Fokkema, Klaas (ed.) (1953)
De tweede Emsinger Codex, Nijhoff, 's Gravenhage (OTR7).
- Fokkema, Klaas (ed.) (1959)
De derde Emsinger Codex, Nijhoff, 's Gravenhage (OTR10).
- Fort, Maron C. (1985),
Saterfriesisches Volksleben, Texte und Zeugnisse aus dem friesischen Saterland mit hochdeutscher Übersetzung [Mundart Strücklingen], Ostendorp Verlag, Rhauderfehn.
- Knop, G. (1954)
De sprakkunst der Terschellinger dialecten. Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid 6, Van Gorcum, Assen.
- Kramer, Pyt (1996)
'Doppelformen bei einsilbigen Verben in Friesischen'. Yn: *A Friesian and Germanic Miscellany. Published in Honour of Nils Arhammar on his Sixty-Fifth Birthday, 7 August 1996*. Adeline Petersen and Hans F. Nielsen ed., Odense/ Bredstedt (*Nowele* vol. 28/29).
- Lautdenkmal Reichsdeutscher Mundarten (1936-37)
op <http://staff-www.uni-marburg.de/~naeser/dial-aud.htm>.
- Matuszak, Hans [1951]
Die saterfriesischen Mundarten von Ramsloh, Strücklingen und Scharrel inmitten des niederdeutschen Sprachraumes. Dissertaasje (mesineskrift), Bonn.
- Meijering, Hendrik D. (1980)
'd(e)-deletion in the past tense of the class II weak verbs in Old Frisian', yn: *Linguistic studies offered to Berthe Siertsema*, D. J.

- van Alkemade/ A. Feitsma/W.J. Meys/P. van Reenen/J.J. Spa, eds., Amsterdam, 277-286.
- Minssen, Johann Friedrich (1854)
'Mittheilungen aus dem Saterlande. I. Vorwort, II. Das Zeitwort', yn: *Friesisches Archiv*, H.G. Ehrentraut ed., Oldenburg, 135-227.
- Minssen, Johann Friedrich (1970)
Mittheilungen aus dem Saterlande, Im Jahre 1846 gesammelt. 3. Beend: Anhang, Fryske Akademy, Ljouwert/ Leeuwarden, nr. 372.
- Remmers, A. (1997)
Plattdeutsch in Ostfriesland, Die Mundart von Moormerland-Warsingsföhm, Verlag J. Sollermann, Leer.
- Schönhoff, Hermann (1908)
Emsländische Grammatik, Laut- und Formenlehre der Emsländischen Mundarten, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Siebs, Theodor (1893)
'Das Saterland. Ein Beitrag zur deutschen Volkskunde', yn: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, 239-278; 373-410; Taf.3.
- Siebs, Theodor (1901)
'Geschichte der friesischen Sprache', yn: *Grundriß der germanischen Philologie*, 2de printinge, Straßburg, 1152-1464.
- Sipma, Pieter (1947)
Fon alra fresena fridome, in ynlieding yn it Aldfrysk, Koster, Snits. Werner, Otmar (1993)
'Schwache Verben ohne Dental-Suffix im Friesischen, Faröischen und im Nynorsk', yn: *Sprachwandel und Sprachgeschichte. Festschrift für Helmut Lüdtke zum 65. Geburtstag*, Jürgen Schmidt-Radefeit/Andreas Harder, eds. Tübingen, 221-237.

LETTERKUNDE

Tsjêbke Hettinga en de canon in Friesland

Ernst Bruinsma (Afdk, Leeuwarden)

1 Inleiding

In de *Staatscourant* van 31 augustus 2005 liet de toenmalige minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen weten dat zij opdracht had gegeven voor het ontwikkelen van een canon. In de visie van de minister, en het is belangrijk dat meteen te onderstrepen, is een canon blijikbaar niet een bestand gegeven, maar iets dat wordt benoemd door een commissie van zogenaamd wijze mannen en vrouwen. Op 16 oktober 2006 bracht de commissie, onder voorzitterschap van Frits van Oostrom, haar rapport uit.¹ In het rapport worden 50 zogenaamde ‘vensters’ benoemd die ons voldoende uitzicht moeten bieden op het verleden. De vensters liggen min of meer vast, maar binnen de vensters kunnen zaken worden aangevuld en/of gewijzigd.

Direct al kwam er vanuit met name Limburg en Friesland commentaar op de keuze van de diverse vensters, omdat er te weinig aandacht zou zijn voor de regionale/provinciale geschiedenis. In kranten en tijdschriften, maar ook op het online-forum van de commissie zelf, is sedertdien veel discussie ontstaan over deze canon. Maar zelfs al voor de commissie met haar verslag naar buiten kwam, heeft de Friese historicus Kerst Huysman gepleit voor een eigen Friese canon.²

De canon is volgens de minister ‘een geheel van elementen uit geschiedenis, cultuur en samenleving’. De minister gebruikt het woord canon dus op vrij traditionele wijze, namelijk als een model voor de samenleving, een schatkamer van richtlijnen. Het woord canon betekent in de eerste plaats ook ‘regel, richtsnoer, maatstaf’ en canoniseren wil zoiets zeggen als ‘tot norm, richtsnoer, tot referentiepunt verklaren’. Ook de commissie Van Oostrom had overigens in haar eindrapport de aanbeveling gedaan om verder te studeren op de ontwikkeling van lokale en regionale canonnvorming, waarbij een speciale rol weggelegd zou zijn voor de provincies en de gemeenten.

Die handschoen is intussen opgepakt. Onlangs heeft de Provincie Fryslân ook daadwerkelijk geld beschikbaar gesteld voor het ontwikkelen van een eigen canon.³ Onder leiding van Rinze Boersma zal gewerkt

worden aan 'het opzetten en in werking stellen van een canoncommissie en ontwikkeling en realisatie van een Friese onderwijsaanpak'.

2 Begripsvorming

Volgens het woordenboek betekent canon zoiets als 'regel, richtsnoer, maatstaf' en canoniseren wil zoiets zeggen als 'tot norm, richtsnoer, tot referentiepunt verklaren'. In die zin heeft de commissie Van Oostrom het begrip ook opgevat: 'het geheel van belangrijke personen, teksten, kunstwerken, voorwerpen, verschijnselen en processen die samen laten zien hoe Nederland zich ontwikkeld heeft tot het land waarin we nu leven.'

De literaire canon is, volgens de 13^e druk van Van Dale, een 'verzameling van literaire werken, die in een samenleving als waardevol erkend worden en dienen als referentiepunt in de literaire beschouwing en in het onderwijs'. Deze definitie is letterlijk overgenomen van J.J.A. Mooij, uit een artikel uit 1985 voor het tijdschrift *De Spektator* en komt dus nog niet zo gek lang voor in Van Dale.⁴ Ik zou de definitie vooralsnog wel willen overnemen, maar daar direct aan toevoegen dat het gaat om een set van literaire teksten die in een bepaalde samenleving *in een bepaalde tijd* als waardevol erkend worden. Met canon bedoel ik in elk geval niet een groep van klassiekers die tot de onsterfelijken van een nationale literatuur worden gerekend.

Mooij meent voorts dat 'canon' een louter institutioneel, sociaal begrip is en een deelverzameling van een ruimere categorie die literatuur wordt genoemd. Literatuur op zichzelf is volgens hem niet beslist een sociaal begrip. Daar verschillen we van mening. Literaire kwaliteit is in mijn optiek in geen geval een van nature aan een tekst of een auteur inherente eigenschap.⁵ Literaire kwaliteit is een tijdelijke waardebeoordeling, die min of meer op grond van in een bepaalde gemeenschap van taalgebruikers reeks dominante literatuuropvattingen tot stand komt. Min of meer, want ook toeval en misverstand spelen een zekere rol bij het kwaliteitsoordeel. Hoe plotseling en toevallig 'kwaliteit' kan worden toegekend maakt, zoals ik aanstonds zal laten zien, het geval van de Friese dichter Tsjebbe Hetinga zichtbaar.

De nieuwe canon, dat geheel van elementen uit geschiedenis, cultuur en samenleving, moet deel gaan uitmaken van examenprogramma's in het onderwijs en kan bovendien andere instellingen, zoals musea, tot inspiratie dienen. Achtergrond voor dit besluit, zo schrijft de minister in een toelichting bij haar opdracht aan de commissie Van Oostrom,

is een veldingen om na te denken over de identiteit van Nederland, de positie van ons land binnen het grote Europa en de wijze waarop deze tot uitsluiting komt in het onderwijs.

3 Friesland naar een open literair systeem?

Ook in de jongste discussies over literatuur in Friesland komt regelmatig naar voren dat men op zoek is naar een herijking van de literaire traditie en naar de legitimering en definitie van 'Friese' literatuur.⁶ Schrijvers, critici, lezers, uitgevers, redacteurs, bibliotheken en andere instituten die functioneren binnen het literaire veld, spelen in deze discussies allemaal een belangrijke rol. Politici evenzeer, al was het maar omdat in de Friese situatie het concept 'taalbevordering' altijd dwars door discussies over literaire kwaliteit speelt. Inzicht verschaffen in dit ingewikkelde systeem is mijns inziens onontbeerlijk voor de discussie over Friese literatuur.

In een literair systeem strijden de deelnemers aan het literaire leven, alleen of als groep, op strategische wijze om de legitimiteit en liefst dominante van hun definitie van literatuur. Elke deelnemer wil daarbij niet alleen een positie innemen in het literaire veld, maar die liefst ook zo veel mogelijk verstevigen. Dat betekent dat de scheidslijnen tussen wat legitiem is in een literair systeem en wat niet, voortdurend in beweging zijn.

Door een grotere sociale mobiliteit en door verdergaande individualisering van de samenleving is er ook steeds minder sprake van consensus. De canonvorming staat veel minder dan vroeger in dienst van nationale identiteitsvorming, in het cultuur aanbod tekent de globalisering zich af. De nationale literatuur is slechts een van de vele mogelijke geworden, tal van regionale specialisaties zijn mogelijk: de Arabische wereld, Latijns Amerika en Friesland niet te vergeten natuurlijk. En anderszinds vindt er een zekere segmentering plaats op basis van sekse, leeftijd, etnische achtergrond enzovoort.

Opvallend aan de *setting* in Friesland is in de eerste plaats de schaal waarop deze processen van legitimering en definitie van Friese literatuur plaatsvinden. De lijntjes zijn kort, de lontjes trouwens ook, en diverse mensen bekleeden diverse functies tegelijk. Eén belangrijke groep ontbreekt bovendien grotendeels in dit veld en dat zijn de academici. Niet dat ze er niet zijn, zelfs Friezen halen nog wel eens een academische graad, maar anders dan in het discours in het Nederlandse literaire veld nemen universiteitsmensen, bij voorbeeld uit Groningen, Leiden

of Amsterdam, niet of nauwelijks deel aan discussies. Een oorzaak zou kunnen zijn dat de twintigste-eeuwse literatuur helaas nauwelijks wordt bestudeerd door academisch in de frisistiek geschoolde letterkundigen. En dat gegeven op zichzelf is natuurlijk eveneens van invloed op de canoniseringsprocessen in deze provincie.

Een ander opmerkelijk fenomeen is dat relatief jonge schrijvers zich de afgelopen tien, vijftien jaar actief hebben beziggehouden met een – overigens weinig vernieuwende – herijking van de literair-historische traditie. Zo maakte Jabik Veenbaas bloemlezingen van Douwe Tamminga, Obe Postma en Jo Smit, schreef Doeke Sijens een biografie over Reinder Brolsma, kwam *Hjir* met een speciaalnummer over Douwe Hermans Kiestra en verzorgde Abe de Vries uitgebreide bloemlezingen van diezelfde Kiestra en Obe Postma. Bloemlezingen die de jongste winnaar van de Gysbert Japicxprijs vergezeld deed gaan van uitgebreide, fel commentarierende voorwoorden. En wellicht moet in dit rijtje ook de recente onmythologisering van het *Oera Linda-boek* door Goffe Jensma worden genoemd.

De Friese uitgevers hebben zich in dit opzicht ook niet onbetuigd gelaten, want veel oude schrijvers zijn de afgelopen vijftien jaar volop herdrukt. Nog niet eens zo gek lang geleden, vanaf 1992, heeft een groep Friese uitgevers twee reeksen met Fryske Klassiken uitgegeven. De reden daarvoor was simpel, een groot deel van de Friese literatuurgeschiedenis dreigde te verdwijnen en men wilde dit erfgoed niet verloren laten gaan. Daarnaast blijft uitgeverij Frysk & Frij oude meesters en meesteressen herdrukken in fraai uitgegeven bloemlezingen en tentoslotte verscheen begin 2006 een nieuwe leeseditie van de verzamelde gedichten van Obe Postma, bezorgd door Tineke Steenmeijer-Wielenga en voorzien van een uitvoerige inleiding door Philippus Breuker.

Maar naast deze min of meer naar binnen gerichte, relatief conservatieve bewegingen moeten we constateren dat het literaire systeem in Friesland meer dan ooit een open karakter heeft gekregen. Natuurlijk moet in dit verband de nieuwe Nederlandstalige literatuurgeschiedenis worden genoemd, *Zolang de wind van de wolken waait*, die in 2006 onder auspiciën van Tresoar bij Bert Bakker is verschenen. Het biografieproject van Joke Corporaal over Anne Wadman, een schrijver die zich jarenlang bewoog op het grensvlak tussen Nederland en Friesland, getuigt van een trendbreuk bij de Akademy die immers maar zeer zelden systematisch onderzoek deed naar een naoorlogse schrijver. Opvallender nog is het aantal schrijvers dat in toenemende mate een kijkje om de hoek neemt bij Lemmer, Harlingen of Buitenpost. Men stelt zich, al Fries schrijvend, doelbewust open voor een groter systeem,

namelijk het Nederlandse en bij uitbreiding het Europese. Ik haast me om hier aan toe te voegen dat 'Operaeisje Fers' natuurlijk vanaf eind jaren zeventig al veel heeft betekend voor de export van Friese literatuur, door via de telefoon meertalige poëzie aan te bieden. Tekend is ten slotte Col hoe uitgeverij Contact in Amsterdam steeds vaker belangstelling heeft voor Friese literatuur en dat Bommer in Leeuwarden, het uitgevershuis voor veel jonge Friese schrijvers, zich ook richt op Arabisch poëzie in Nederlandse vertaling.

Zelf heb ik wel eens de vraag opgeworpen wat nu eigenlijk nog het verschil is tussen Friese en Nederlandse literatuur.⁷ Langs provincialegrenzen kan die scheidslijn niet lopen, al was het maar omdat bijzonderveel Friese schrijvers al lang niet meer in Friesland wonen. En de geschiedenis van Friesland loopt al heel lang gelijk op met die van Nederland. Er is natuurlijk een verschil in taal, maar laten auteurs als Albertina Soepboer, Tsead Bruinja, Lida Dijkstra, Harmen Wind of Wilco Berga door hun gemakkelijke tweetaligheid niet zien dat de oude, door nationalistische claims geïnspireerde scherpe afbakening tussen de Nederlandse en de Friese literatuur verdwijnende is en dat ze eerder dan tot het Friese óf het Nederlandse literaire systeem toch tot beide behoren? Ik neig meer en meer tot het laatste. En dat maakt de Friese literatuur tegenwoordig tot zo'n ongemeen boeiend fenomeen.

Jonge of beginnende Friese schrijvers werken dus niet alleen effectief mee aan het opengooien van grenzen, maar lijken zich ook zeer bewust te zijn van de strategische waarde van hun stappen richting Afsluttijk of Flevoland. Zij bewegen zich zeer weloverwogen als tweetalige dichters of schrijvers in beide literaire systemen. Albertina Soepboer zei bijvoorbeeld tien jaar geleden al in *Trotwater*, bij het verschijnen van een vertaling van het werk van Tsjebbe Hetinga: 'Wêrom soene wy ús beheine moatte ta Fryslan? Neffens my moatte de grinzen iepen. Sa lang at dichters yn it Frysk skriuwen bliuwe en it Frysk foar harren de haadsaak bliuwt, giet it Frysk der ek net dea fan. Foar de takomst fan de Fryske literatuer dy't der no net echt florisssant útsjocht, it is miskien ek in oplossing. It gebiet dêr't de poëzij ferspraat wurdt, wurdt grutter en dat is foar skriuwer, publyk en úfnouwer ynteressant.'⁸ Twee jaar later verscheen haar eerste Nederlandstalige bundel, *De hengstenrouw*, bij uitgeverij Prometheus.

Het is belangwekkend dat een jonge schrijfster als Soepboer meteen ook de strategische waarde van haar plannen ziet. In Friesland is de spoeling relatief dun, je werk wordt hier al snel uitgegeven en een mooie prijs valt er op den duur ook wel voor iedereen op te rapen, maar een overstap naar het Nederlandse systeem kan evenzeer profijtelijk uit-

pakken. Een dichter als Tsead Bruinja bijvoorbeeld, heeft in de periode 2000-2005 maar liefst zes (!) dichtbundels uitgegeven, vier Friese en twee Nederlandse. Daarnaast publiceerde hij enkele bloemlezingen en hij verzorgt nagenoeg elke week wel ergens een optreden. Een dichter die in één taalgebied functioneert zal hem dat niet snel na doen.

4 Op zoek naar een Friese canon

Om dit soort grensverkeer tussen literaire systemen nader te kunnen bestuderen zou het interessant zijn om te kijken naar de verschuivingen die optreden bij de Friese uitgeverijen. Maar minstens zo fascinerend is het om vast te stellen hoe groot de belangstelling is die Nederlandse uitgeverijen door de jaren heen voor het werk van de Friezen hebben getoond. Die lijkt alleen maar groter te worden. Zo verschenen in het voorjaar van 2006 bloemlezingen van het werk van Elmar Kuiper, Jabik Veenbaas, Abe de Vries en Cor van der Wal bij de jonge uitgeverij BnM in Utrecht. Maar ook de grote bekende anthologieën bieden een mooi uitgangspunt voor onderzoek, ik noem de *Spiegel van de Friese poëzie* (1994) of de bloemlezing *Fries Stamboek* (2000) van Alpita de Jong. Dergelijk onderzoek is echter erg tijdrovend en heb ik om praktische redenen niet kunnen uitvoeren. Ik heb me beperkt tot een minder langdurig, maar naar mijn smaak minstens zo boeiend experiment.

Om na te gaan welke werken men momenteel in Friesland als waardevol erkent, heb ik een klein onderzoekje verricht onder zo'n veertig mensen, allemaal actief in het Friese literaire systeem. Ik heb hen allemaal drie vragen gesteld. Ten eerste: wie zijn volgens u de vijf belangrijkste auteurs van de twintigste eeuw. Ten tweede: welke vijf prozawerken acht u in de twintigste eeuw het belangrijkste en in de laatste plaats, welke vijf dichtwerken zijn van het grootste belang voor die periode? Ik bespreek hier slechts kort de belangrijkste tendensen. Het meest genoemd werden, bij de vraag naar de vijf belangrijkste schrijvers: Trinus Riemersma (1938-), Anne Wadman (1919-1997), Durk van der Ploeg (1930-), Obe Postma (1868-1963) en Rink van der Velde (1932-2001).

Als ik dat rijtje van belangrijkste auteurs vaststel naar het aantal keren dat een boek van iemand is genoemd, dan treedt een kleine verschuiving op: Trinus Riemersma blijft bovenaan staan, gevolgd door Obe Postma, dan volgen twee nieuwe namen, Douwe Tamminga (1909-2002) en Jan Wybenga (1917-1994) en tot slot komt ook Anne Wadman op deze manier in het overzicht terug. Van der Ploeg en Van

der Vel dezakken een paar plaatsen en komen op gelijke hoogte te staan met Tsjêbbe Hettinga.

Met de naam is meteen ook het volgende rijtje aangekondigd, dat van de vijf belangrijkste dichtbundels: 1. Obe Postma, met zijn verzamelde gelichten; 2. Douwe Tamminga met *In memoriam* (1968); 3. Tsjêbbe Hettinga met *Frijemde kusten/Vreemde kusten* (1995); 4. Timy Mulder met haar verzamelde gedichten en tenslotte 5. Rixt met *De gouden rader* (1952).

Het laatste rijtje, om het overzicht even af te maken, ziet er zo uit: *De reade bwarre* (1992) en *Fabryk* (1964) van Trinus Riemersma, *De fike* (1966) van Rink van der Velde, *De smeartlappen* (1963) van Anne Wadman en tot slot *De wittelhaven del* (1989) van Steven H.P. de Jong.

Over deze uitslag valt veel te zeggen, onder meer dat alle genoemde auteurs en/of boeken de prestigieuze Gysbert Japicxprijs hebben gewonnen en hun canonicering al vroeg is ingezet. Verder is het opvallend dat er een zwaartepunt ligt in de jaren zestig en in de periode rond 1990-2000. In laatstgenoemd decennium stierven Wadman, Van der Velde, Wyben ga en Tamminga, verschenen de met de Gysbert bekroonde romans *Reade bwarre* en *De wittelhaven del* en verscheen bovendien de bloemlezing *Spiegel van de Friese poëzie*.

Ook brak toen de relatief jonge dichter Tsjêbbe Hettinga definitief door. Hen wil ik nu graag even uit dit rijtje lichten: hij is de jongste van de hier zojuist opgesomde auteurs (hoewel geboren in 1949) maar de geschiedenis van zijn roem toont prachtig aan hoe het literaire systeem is veranderd. Dat Hettinga in het voorjaar van 2006 een uitgebreide tournee door Amerika heeft gemaakt is in dit verband veelzeggend. Zijn geval maakt zichtbaar hoe toevallig canonicering kan zijn en laat tegelijkertijd ook de hierboven genoemde verwevenheid van het Friese en het Nederlandse literaire systeem zien.

5 Tsjêbbe Hettinga

Hettinga debuteerde in 1971 met een gedicht in het tijdschrift *Alternatyf* en in *De Strikel* verscheen het gedicht waarmee hij dat jaar de Rely Jorritsma prijs won. In nauwe samenwerking met de dichter Jelle Kaspersma, een schoolvriend, publiceerde hij in 1973 de debutbundel *Yn dii lân*, een jaar later gevolgd door *Lofft, lân en see*. Beide bundels verschenen in eigen beheer en pas in 1975 verscheen Hettinga's werk bij een erkende uitgeverij, de Koperatieve Ufjouwerij, onder de titel:

Fan lân, loft en leafde. De reacties van de critici op zijn vroegste werk moeten als zuinig worden omschreven. Tineke Steenmeijer-Wielenga wees, evenals Tiny Mulder overigens, op het overmatige gebruik van de alliteratie en op de hinderlijk aanwezige vormen van rijm. Deze ‘barokke produkten fol stylblomkes’ bevielen haar niet erg.⁹ Het weekblad *Frysk & Frij* was veel positiever, maar merkte wel op dat het spelen met taal soms een doel op zichzelf leek te worden en twintig jaar na de Beweging van Vijftig bleek dat in Friesland nog altijd niet tot aanbeveling te strekken.¹⁰ De belangrijkste vernieuwer uit die jaren vijftig, Hessel Miedema, had zijn schrijverschap spijtig genoeg al lang opgegeven. Eigenlijk was alleen de criticus Piter Yedema in *Hjir* erg enthousiast over het werk. Hij sprak bewonderend over ‘forfremdzjende ritmysk-melodyske wurdmysyk’.¹¹

Pas in 1981 verscheen een volgende bundel. Tsjébbe Hettinga heeft in die jaren wel veel opgetreden in de provincie, dat heeft van meet af aan centraal gestaan in zijn dichterschap. Bovendien werd hij redacteur van *Hjir*, tijdschrift van een toen jonge generatie schrijvers, en dat duidt toch op zijn minst op een zekere acceptatie. Deze nieuwe bundel, getiteld *Tusken de bedriuwen troch is âlderdom*, was sterker gestructureerd dan het vorige werk en nieuw was ook de epische structuur van sommige gedichten. Maar Hettinga ging zich opnieuw te buiten aan een onbeheerst, ongeconcentreerd associatief woordspel, zo meenden recensenten. Virtuosoos werk, maar erg leeg, dat was een beetje de teneur van de reacties op zijn werk. Tiny Mulder ziet er nog wel wat in, vooral als de gedichten luidop worden gelezen, maar Tineke Steenmeijer-Wielenga is opnieuw onverbiddelijk en merkt op dat Hettinga’s poëzie helaas nog onbegrijpelijker is geworden.

Daarna duurde het maar liefst elf jaar voordat opnieuw een bundel verscheen, en wederom bij een andere uitgeverij. Hettinga voltooide in de tussenliggende jaren onder meer zijn studie Fries en bleef furore maken met zijn optredens. Het programma *Hotelkeamers eigen* uit 1991 was wat dat betreft een hoogtepunt in zijn carrière. In 1992 verscheen bij uitgeverij Frysk & Frij, toevallig van zijn studiegenoot Goasse Brouwer, vervolgens de bundel *Under seefûgels /De kust*. Tsjerk Veenstra was in het *Friesch Dagblad* meteen diep onder de indruk.¹² De criticus en collega-dichter Eppie Dam erkende in *Frysk & Frij* dat zijn houding ten aanzien van de poëzie van Hettinga altijd een beetje dubbel was geweest en dat deze nieuwe bundel daarin geen verandering had kunnen brengen. Ik citeer: ‘Ik ken gjin Frysk dichter dy’t safolle taal yn syn fersen docht as Tsjébbe Hettinga. Se wurde der kleurryk fan en machtich, mar ek bliuisterich. Bombizich en barok. Minder barok as dat

ik fan *Lair* wend bin, mar noch altyd sit de betsjutting (it ferhaal) bernit-sele yn *syn* taalmonninten fan klearbarre wurdkeunst. Tsjêbbe syn kracht *istagelyk* syn swakte: de taal. Wat ik yn *Under seefûgels* mis, is de beflijing fan it ferlossende wurd. Mar moai om te lêzen bliuwt it bylden *al*.¹³

Alberina Soepboer sprak in *Tromwaer* met bewondering over deze in haar ogen interessante, aparte bundel, maar had ook kritiek: 'Te faak wurde deelde wurden brûkt en dat hat as konsekwinsje dat de krêft fan de wurden minder wurdt. En yn poëzy ha de wurden dy krêft no just nedich. Ek t hietiten werheljen fan bylden [...] meitsje de poëzy minder krêftich. [...] It werheljen fan bylden en wurden yn in bondel kin wol, mar dat moat dan eins sa dien wurde dat it byld of wurd in nije lading krijt en dat bart hjir net altiten'.¹⁴ De kritieken waren kortom mooi, doch nietoverweldigend goed.

Maar als gezegd: misverstand en toeval spelen in dit soort zaken ook een grote rol en Hettinga's carrière werd net op tijd een handje geholpen. In 1993 was Nederland aan de beurt om op de Frankfurter Buchmesse een *Schwerpunkt* te organiseren en de directeur van dat *Schwerpunkt*, Pauline Sarkar, kreeg opdracht om naast de Zuid-Afrikaanse ook de Friese literatuur onder de aandacht te brengen.¹⁵ Zij reisde met oud-minister Pais naar de toenmalige Commissaris van de Koningin Hans Wiëgel, om te overleggen. Uiteindelijk kwam men, na wat onduidelijke voorstellen van enkele provinciale ambtenaren, bij de coördinator literatuurbevordering Bouke Oldenhof terecht. Men vroeg hem naar een beetje een spannende dichter die met Nederlandse collega's een optreden in Frankfurt zou kunnen verzorgen. Oldenhof, toevallig redacteur van het tijdschrift *Hjir* waartoe Tsjêbbe Hettinga ook jarenlang behoorde, schreef direct zijn kompanen naar voren. Dat is een leuke man, een beetje een barok figuur, zo liet hij Sarkar weten. Zij las wat werk van Hettinga en besloot de gok te wagen met deze man, die ze verder van toeten noch blazen kende. Het vervolg is genoegzaam bekend: de voordracht in Frankfurt was volgens de aanwezigen fenomenaal. De gevestigde orde onder de Nederlandse literatoren had aanvankelijk wat verontwaardigd gereageerd op Hettinga's aanwezigheid: 'moeten wij met zo'n figuur optreden?' riepen ze, maar die sceptis sloeg al snel om in bewondering. 'In Frankfurt overkwam mij wat anderen nadien is overkomen: ik hoorde Homerus zingen, blind, hoofd schuin naar de hemel gericht, zee aan zijn voeten, zingzang, onbegrijpelijke melodien. Dat is natuurlijk ook de paradox van het fenomeen: enerzijds heeft hij iets bewaard wat verloren is gegaan in de poëzie in de (grote) westerse talen, die permanent moeten afrekenen met de ironie en de intellectua-

lisering van hun semantiek – en dat iets zuigt mensen met gevoel voor nostalgie aan. Anderzijds heeft dat helemaal niets te maken met de inhoud van zijn verzen, noch met de vorm voor zover die niet het louter akoestische betreft.’, aldus Benno Barnard.

De vraag is nu welke effecten deze fenomenale voordracht, dat gedenkwaardige moment, heeft gehad voor de positie van Hettinga in zowel het Friese als het Nederlandse literaire systeem. Een eerste effect was wel dat Hettinga nu bij tal van gelegenheden in binnen- en buitenland optredens mocht verzorgen. In 1995 verscheen bovendien de bundel *Vreemde kusten/Friemde kusten* in een vertaling van Benno Barnard, die in Hettinga het perfecte exportartikel zag.¹⁶

Wat Barnard hier impliceert is dat Hettinga toevallig de juiste man op het juiste moment was. Toeval dus. En misschien heeft ook meegespeeld dat er op dat moment ruimte was voor iets anders in de Nederlandse poëzie. De reacties in *NRC Handelsblad*, *HP De Tijd*, *Vrij Nederland* en *Tirade* waren in elk geval laaiend enthousiast. De bundel bereikte datzelfde jaar nog een herdruk en dat gebeurt niet vaak bij dichtbundels, zeker niet bij Friese waarvan doorgaans maar zo’n 200 van worden verkocht. Het is ook niet voor niets dat in de besprekingen de nadruk werd gelegd op de cd die bij het boekje hoorde, een cd waarop Hettinga’s voordrachtskunsten zijn te beluisteren. Behalve de poëzie zelf, heeft juist de kennismaking met het Fries als taal me dunkt veel mensen bekoord. Die taal kenden ze voordien voornamelijk in geschrift, als een raar, grappig soort vertaling van het Nederlands. Maar hier sprak een bijna blinde bard, een man die zijn toehoorders overrompelde met zijn letterlijk verinnerlijkte poëzie. In een golvende, uiterst expressieve taal met een geheel eigen klankspel leek Hettinga aan iets te raken dat men als verloren had beschouwd voor de poëzie: de taal van het hart. Bovendien werden werk en voordracht direct geassocieerd met Hettinga’s grote internationale voorbeelden zoals Dylan Thomas en Derek Walcott en is zijn werk ook te verbinden met de Griekse mythologie. Daarmee was zijn naam gevestigd.

In de jaren daarna zou Hettinga vooral furore blijven maken met zijn optredens. In 1995 verzorgde hij voor het Frysk Festival een vertaling van het gedicht ‘Salut au monde’ van Walt Whitman en in 2000 verscheen, overigens opnieuw bij wéér een andere uitgeverij, de bundel *Fan oer see en fierder* waarvoor hem een jaar later de Gysbert Japicxprijs werd toegekend. Maar merkwaardig genoeg ebde het grote effect van Hettinga’s optredens in de jaren daarna langzaam weg. Misschien heeft dat met uitgeverij Atlas te maken, die veel Vlaamse dichters uitgeeft (Dirk van Bastelaere, Bernard Dewulf, Charles Ducal,

Koen Vergeer, Patsy Scholten, Koen Stassijns en Koemraad Goudesenne) en Zuid-Nederlandse dichters als Fleur Bourgonje, Huub Beurskens, Frans Krupers en Rouke van der Hoek. Natuurlijk heeft Hetinga zich ook niet bij voortdurende opgehouden in Randstedelijke kringen. Het is immers een bekend fenomeen dat Nederlandse dichters het liefst over elkaar schrijven, vaak met elkaar optrekken in de hoofdstedelijke etablismenten, de literaire tijdschriften, Poetry International en andere festivals.

Hetinga is een graag geziene gast in Nederlandse en Vlaamse kringen, maar heeft institutioneel gesproken de overstap van de een naar de ander niet gemaakt. Hij is binnengekomen als een debutant en dat is hij tot op zekere hoogte gebleven, hoewel de in 2003 verschenen bundel vertalingen, *Platina de zee*, in *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* nog wel enkele mooie reacties opritte. Doordat de literaire systemen van Nederland en Friesland open zijn komen te liggen kreeg Hetinga de kans om roem te verwerven in een groter systeem dan het Friese. Hoewel zijn meest recente bundel er in elk geval kwantitatief gesproken minder uitgebreid onthaald is dan men op grond van zijn status zou mogen verwachten, is zijn roem in Friesland denk ik blijvend geconsolideerd. Maar het is nog maar de vraag of zijn reputatie ook in het Nederlandse systeem geconsolideerd zal worden. Hij, noch zijn uitgever, lijken de ruimte te hebben genomen die aanvankelijk werd geboden.¹⁷

6 Besluit

Het is maar de vraag of er, zoals minister Van der Hoeven dat voor Nederland heeft geëntamerd, ook een eigen 'verhaal Friesland' moet worden ontwikkeld. In de maanden sinds het verschijnen van de canon Van Oostrom is, als gezegd, van diverse kanten aangedrongen op het samenstellen van zo'n 'eigen' Friese canon. Men beoordeelt bijvoorbeeld Friese waarden en normen – welke dat dan ook maar mogen zijn – als positief voor de opvoeding van kinderen.

De relevante vraag is hier echter eerder hoe zo'n Fries verhaal verbonden moet worden aan het omvattender Nederlandse verhaal. Toegepast op de literatuur staat dan vast dat het Friese literaire systeem de laatste jaren steeds opener is geworden en dat deze openheid ook zijn vruchten lijkt af te werpen. Een al te stringente nadruk op eigenheid ontnemt – zoals de casus Hetinga laat zien – de literatuur eerder kansen dan dat ze nieuwe mogelijkheden schept.

Als literatuurwetenschapper zou ik tenslotte er voor willen pleiten om te bestuderen én te bekritisieren hoe instituties – het onderwijs, de uitgeverijen, het productiefonds, de Stichting It Fryske Boek, de Akademy, Tresoar, etc. – de ene schrijver wél en de andere schrijver niét toelaten tot het Friese dan wel Nederlandse literaire systeem. De vraag naar definiëring en legitimering van literaire kwaliteit in de Friese literatuur, ligt daar niet een prachtig onderzoeksterrein open voor de Fryske Akademy?

Noten

- ¹ Na te lezen op: <http://entoen.nu/>
- ² Zie zijn bijdragen op de website van de Feriening Frysk Underwiis, zijn diverse bijdragen aan de *Leenwarder Courant* en zijn bijdragen in *de Moanne* (jrg. 6 [2007], nr. 1) en *Fryslân* (jrg. 11 [2005], nr. 1).
- ³ Het historisch bewustzijn bij de overheid blijkt ook het feit dat sedert 15 maart 2007 voor alle Friese vaarten en meren de historische namen worden gebruikt: www.fryslan.nl/waternamen. En voorts heeft het provinciebestuur behoorlijk wat geld beschikbaar gesteld voor het opzetten van een nieuwe encyclopedie over Fryslân.
- ⁴ J.J.A. Mooij, 'Noodzaak en mogelijkheden van canonvorming'. In: *De Spektator*, 15 (1985-1986), 1 (september 1985), p. 23-31.
- ⁵ Zie: Ernst Bruinsma, *Kwaliteit als credo. Een geschiedenis van uitgeverij Manteau (1938-1953)*. Meulenhoff-Manteau, Amsterdam-Antwerpen, 2004. Zie ook mijn inleiding in: Hans Renders, Lisa Kuitert & Ernst Bruinsma (eds.), *Inkpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. De Bezige Bij, Amsterdam 2006.
- ⁶ Zou dit ook de reden kunnen zijn dat de Fryske Akademy het onderwerp 'canon' op de agenda van het filologencongres heeft gezet? Het verlangen om een bijdrage te leveren aan een nieuw 'verhaal Friesland' binnen Nederland, binnen Europa? Nog niet eens zo gek lang geleden vielen zulke geluiden in elk geval nog te beluisteren namens een groep Friese leraren en het Pedagogysk Wurkferbân van de Fryske Akademy.
- ⁷ Zie Ernst Bruinsma, 'Wat is "Fryske" literatuur?'. In: *de Moanne*, 3 (2004), 6 (juni), p. 54. Mijn bijdrage sloot aan bij Kris Humbeek ('Schrijf Vlaamse literatuur, geen Zuid-Nederlandse' in *De Standaard* van 24 april 2004). Ik verwijs in dit verband ook graag naar het boekje van Mark Cloostermans, *De taak waarop wij zitten. Berichten uit de boekenbranche* (2006) met bijdragen van o.m. Kris Humbeek, Tom Lanoye, Carlo van Baelen en Tom Naegels.
- ⁸ Albertina Soepboer, 'Kronyk fan de poëzy. It lûd fan Tsjébbe Hettinga'. In: *Trotwaer* (1995), 4 (augustus), p. 190.

- 9 *Leerwæder Courant*, 31 januari 1976.
- 10 *Fryske & Fryji*, 17 januari 1976.
- 11 *Hjir*, maart 1976, p. 14-15.
- 12 *FrieschDagblad*, 31 december 1992.
- 13 Eppie Dam, 'De barokke fersen fan kening Tsjébbe Hettinga: Taalnonninten tusken bertstocht en ferfal'. In: *Frysk & Fryji* van 18 november 1992, p. 22-23.
- 14 *Tronkvaer* (1999), 2, p. 92.
- 15 Diverse telefonyske mededelingen van Pauline Sarkar aan Ernst Bruinsma, december 2005 - januari 2006.
- 16 Het citaat uit de vorige alinea wordt afgesloten met: 'Vandard dat hij ook zo exportearder is.' De aanhaling stamt in zijn geheel uit een brief van Benno Barnard aan Ernst Bruinsma, 7 december 2005. Zie ook Benno Barnards boek *Leiwjersi* (Atlas, Amsterdam 2003).
- 17 Zo is het opvallend dat in de vele discussies die de afgelopen jaren zijn gevoerd over Poëzie, van Iija Leonard Pfeiffer tot Jan de Roder, Jos Joosten en Yves T'Sjoen, de naam Hettinga daarin nooit enige rol speelt. Mij is in elk geval alleen een bijdrage bekend van Guus Middag die in zijn bundel *Her mooiste gedicht ter wereld* (2005) aandacht vraagt voor het werk van Hettinga. Misschien speelt mee dat de poëziekritiek meer en meer in handen is gevallen van dichters. Wat door hen wordt besproken is dat wat stof biedt waarmee men zich poëticaal kan onderscheiden. Hettinga is voor hen geen 'steen des aanstoots', zijn werk biedt geen fijn kluisje waar de dichter-criticus eens flink op kan bijten.

‘Right or wrong, my country?’ Anne Wadman en Friesland’s dichters

Joke Cornoraal (Fryske Akademy, Leenwarden)

1 Inleiding

Is er eigenlijk sprake van een canon in de Friese literatuur, en, zo ja, welke schrijvers en welke werken behoren daartoe? Naar aanleiding van het thema van het filologencongres 2005, canonvorming in de Friese literatuur, waren dit de eerste vragen die ik mezelf stelde. Al snel realiseerde ik me dat deze vragen bij lange na niet precies genoeg waren; de canon is immers geen statisch, maar een dynamisch gegeven. Wat vandaag niet tot de canon wordt gerekend, wordt dat morgen misschien wel en andersom. In onderzoek naar canonvorming moet het bovendien niet alleen draaien om de vragen *wat wanneer* in de Friese literatuurgeschiedenis als canon werd en/of wordt beschouwd maar – meer precies – door *wie, waarom, en hoe*. Het is van belang te constateren dat niet alleen de intrinsieke kwaliteiten van een tekst bepalen of een werk gecanoniseerd wordt, maar ook de literaire contacten van bij dit proces betrokkenen en hun positie in het literaire veld.¹ In hoeverre spelen literaire contacten een rol in het proces van canonvorming? Die methodologisch lastig te onderzoeken kwestie kan verhelderd worden aan de hand van een concreet voorbeeld van (een poging tot) canonvorming.

In 1949 verscheen bij uitgeverij Stafleu in Leiden een bloemlezing Friese gedichten met Nederlandse vertalingen. De bundel droeg de titel *Friesland’s Dichters* en was samengesteld en van een inleiding voorzien door de jonge schrijver en criticus Anne Wadman. *Friesland’s Dichters* was gericht op een Fries- én een Nederlandstalig publiek; ze verscheen in opdracht van het toenmalige ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OK&W). De bundel had een sterk programmatisch karakter; Wadman gaf er een overzicht in van (in zijn ogen) belangrijke dichters vanaf 1880 tot 1949. Aan zijn toenmalige selectie is achteraf opvallend dat de dichters die Wadman koos nu voor een groot deel tot de canon gerekend worden. Ik wil hier echter niet ingaan op de vraag of we de inhoud van *Friesland’s Dichters* nu wel of niet nog als canon beschouwen, maar me concentreren op de productie van de bundel in de context van zijn tijd.²

Men zou wellicht verwachten dat de selectie voor een dergelijke

bloemlezing voornamelijk bepaald werd door de literaire voorkeuren van de samensteller. Dat blijkt echter niet het geval, ook Wadmans positie in het literaire veld, zijn vriendschappen en zijn ruzies, beïnvloedden zijn keuze. In dit artikel ga ik in op twee factoren die een stempel drukten op *Frieslands Dichters*. In de eerste plaats concentreer ik me op het auteurschap van Anne Wadman. Waarom viel juist hem de eer ten beurt de regeringsopdracht uit te voeren? *Frieslands Dichters* lijkt achteraf een solo-project van Anne Wadman, maar Wadman stond niet geheel alleen; hij representeerde een kleine groep kritische geesten in de Friese literaire wereld. En wat bewoog Wadman er vervolgens toe de opdracht daadwerkelijk aan te nemen? In het tweede deel concentreer ik me kort op de selectie zelf, hoe, op basis waarvan, werd er uiteindelijk in *Frieslands Dichters* geselecteerd? Buitenliteraire factoren zullen ook op een breder niveau een rol spelen in het proces van canoenvorming. Daarop wil ik tot slot kort ingaan.

2 Ambassadeur met een missie

Wadman ontving de regeringsopdracht voor *Frieslands Dichters* op een woensdagochtend in januari 1948. Om precies te zijn, op 14 januari 1948, zo blijkt uit een vertrouwelijke brief van Wadman aan een vriend, de Friese dichter Douwe Annes Tamminga. De opdracht was afkomstig van de minister van cultuur, de heer Gielen van het Departement van Kunsten, Onderwijs en Wetenschappen.³

De regeringsopdracht kwam echter niet uit de lucht vallen. Al in december 1945 had Fokke Sierksma, naar eigen zeggen in de functie van ‘Kulturhauptling’, aan Wadman gevraagd of hij, samen met Douwe Tamminga, niet een bundel moderne Friese gedichten met Nederlandse vertalingen uit zou kunnen geven.⁴ Alhoewel Sierksma zijn idee eerder aan Tamminga had voorgelegd, haastte hij zich Wadman te verzekeren dat hij hem als samensteller minstens zo geschikt vond. Wadman zou door zijn dichtbundel *Fen tsien wällen* (zijn tweede bundel) een betere schakel zijn tussen ‘Friesland en Holland’ dan Tamminga.⁵ Wadman liet Tamminga weten dat hij de klus graag samen met hem aannam, omdat Tamminga ‘beter thuis was in de materie’ dan hij zelf.⁶ Het tweetal ging enthousiast aan de slag met Sierksma’s opdracht. De bundel, die de werktitel *Terra Incognita* kreeg, was reeds in de zomer van 1946 gereed.

Sierksma had toegezegd een uitgever te zoeken. Hij kwam zijn beïlofte evenwel niet na. Had hij teveel op eigen houtje geopereerd toen hij Wadman en Tamminga aan het werk zette? Voor de regeringsopdracht

in 1948 komt *Terra Incognita* amper meer ter sprake in de briefwisseling tussen Wadman en Sierksma. Het toeval wilde dat Wadman en Tamminga voor *Terra Incognita* toen nog geen uitgever hadden gevonden. Het manuscript had weliswaar gecirculeerd langs meerdere uitgeverijen, waaronder uitgeverij Stols en uitgeverij De Bezige Bij, maar zonder het beoogde resultaat.

Bij Stols had Wadman het persoonlijk stiekem weer uit de kast getrokken, het manuscript was in zijn optiek kwalitatief niet goed genoeg voor deze uitgever. Bij uitgeverij De Bezige Bij zag hij echter minder hoog op, daar gaf men immers ook werk uit van, in Wadmans bewoordingen, 'Bert Voelen en allerhande andere rareiteiten van joost-mag-weten-waar-hij-ze-vandaan-haalt'.⁸ De Bezige Bij was niet geïnteresseerd in het manuscript in de huidige vorm. Tegenover Tamminga beklagde Wadman zich erover dat uitgerekend het negatieve advies van de Groninger dichter Koos Schuur de doorslag had gegeven: 'Bij Koos Schuur speelde natuurlijk al de Groninger strijd tegen de Friezen (ook Maria heeft daar zo'n last van), en bij Schuur speelt bovendien het feit dat hij nog al eens op zijn kop gehad heeft in Podium voor zijn vage recensies'.⁹ Directeur Lubberhuizen had Wadman laten weten wel wat te voelen voor een bundel met alleen werk van Tamminga en Wadman, een idee dat Wadman wel aanstond, maar dat geen oplossing inhield voor het bestaande manuscript. Juist toen Tamminga en Wadman besloten hadden hun pogingen *Terra Incognita* gepubliceerd te krijgen op te schoorten, kwam de regeringsopdracht binnen. Die hield een uitbreiding in van het bestaande manuscript; de bloemlezing zou dichters vanaf Pieter Jelles Troelstra (dus vanaf 1880) moeten bevatten. Tamminga betoonde zich ruimhartig: van hem mocht Wadman verder borduren op het bestaande manuscript en het honorarium voor zichzelf houden.¹⁰

Maar waarom viel uitgerekend Wadman de eer ten beurt de opdracht uit te voeren en waarom leek hij allerminst verbaasd over het feit dat uitgerekend hij die kreeg, en niet bijvoorbeeld hij en Douwe Tamminga samen?¹¹ En hoe toevallig is het dat de regeringsopdracht een uitbreiding inhield van Sierksma's voorstel? Men zou bijna denken dat de opdrachtgever op de hoogte was van dat voorstel en van het bestaan van het manuscript van *Terra Incognita*. Had Sierksma wellicht een rol in de totstandkoming van de regeringsopdracht?

Laten we uitgaan van de dingen die vaststaan. Sierksma stond bekend als de 'kroonprins' van Gerardus van der Leeuw, bij wie hij in Groningen theologie had gestudeerd.¹² Diezelfde Van der Leeuw was na de oorlog korte tijd minister van cultuur (1945-1946) en zette zich in die hoedanigheid in voor een actieve cultuurpolitiek met daarin ook

aandacht voor het regionale cultuurleven.¹³ Ook Wadman plaatst de opdracht zelf later in de context van de tijd waarin deze regionale cultuurpolitiek werd uitgevoerd. Van der Leeuws opvolger, J.J. Gielen, was net als Wadman van oorsprong Neerlandicus. Hij had een paar bloemlezingen voor het onderwijs op zijn naam staan. Gielen staat erom bekend dat hij veel van de culturele commissies van Van der Leeuw ontbond. Misschien stond een bloemlezing van Friese literatuur via Sierksma al op Van der Leeuws agenda, en meende Gielen voor dit project een uitzondering te moeten maken, misschien ook toonde hij vanuit zijn eigen letterkundige achtergrond belangstelling voor een dergelijk project.¹⁴

Of Sierksma nu wel of niet een rol speelde in het toespelen van de opdracht aan Wadman, één ding is zeker; met de aanstelling van Wadman zou de opdracht in zijn geest uitgevoerd worden. Sierksma en Wadman hadden namelijk enkele dingen gemeen. In de eerste plaats hun liefde voor het werk van Menno ter Braak en *Forum*, in de tweede plaats hun haat-liefdeverhouding tot Friesland en tot de Friese literatuur. Wadman zou geen al te defensief beeld van de Friese literatuur schetsen, een beeld dat de Nederlandse doelgroep niet aan zou spreken en dat bovendien verdere vooroordelen in de hand zou werken. Hij stond erom bekend dat hij niet zonder meer alles goedkeurde wat er in de Friese literatuur geproduceerd werd. Volgens Wadman werd de Friese literatuur maar al te makkelijk verdedigd met een beroep op het 'right or wrong, my country'. Wilde de Friese literatuur ook over de provinciegrenzen heen mee kunnen tellen, dan moest ze streven naar een hoog peil. Voor die abstracte norm gebruikte Wadman, in de geest van *Forum*, het begrip 'Europees peil.'

Net als Sierksma hield Wadman zijn mening over de Friese literatuur niet voor zichzelf, maar liet hij zich daarop voorstaan. Hij onderscheidde zich zo van een voorgaande generatie Friese schrijvers en dichters (waaronder we ook Douwe Tamminga moeten scharen!), maar ook van zijn generatiegenoten.

Sierksma had veel bewondering voor Anne Wadman. Hij was daarin niet de enige; Wadman werd in de periode na de oorlog door meerdere mensen beschouwd als een soort van 'aanstormend talent'.¹⁵ Sierksma zag in Wadman een tweede Ter Braak.¹⁶ Zoals gezegd noemde Sierksma Wadman al in 1945 een betere 'schakel' tussen Holland en Friesland dan Tamminga. Opvallend is dat Wadman toen in het Nederlandse literaire veld nog geen rol van betekenis speelde. Op het moment dat hij de opdracht ontving, was dat wel het geval. Hij maakte op uitnodiging van Fokke Sierksma sinds begin 1947, samen met zijn boezemvriend Gerrit Borgers, deel uit van de redactie van het literaire tijdschrift *Podium*

en werd, samen met Sierksma en Rodenko, als één van de prominente redactiesleden daarvan beschouwd.¹⁷

Maar ook in literair Friesland timmerde Wadman behoorlijk aan de weg. Hij zat, samen met onder anderen Douwe Tamminga, in de redactie van *De Tsjerne*, het destijds prestigieuze literaire tijdschrift dat een scijteling van literatuur en Friese beweging voorstond. In het kort houdt da in dat men vond dat de literatuur niet langer, zoals eerder wel het geval was, als reclame voor de Friese zaak en de Friese taal mocht worden gebruikt. Wadman stond al spoedig bekend als 'de beul van De Tsjerne', hij waarschuwde in zijn kritieken – helaas in de geest van *Forum*, zoals Sierksma dat in zijn kritieken van Friese literatuur voor de radio zou doen – voor het soort literatuur dat teveel was afgestemd op de smaak van het grote publiek en waarin de 'persoonlijkheid' ontbrak. Wadman zou zich na zijn afstuderen in maart 1948 ontpoppen als dé drijvende kracht achter *De Tsjerne*.

In de betrokkenheid bij Friesland openbaarde zich het verschil tussen Folke Sierksma en Wadman. Sierksma speelde rond 1948 vooral een rol in Nederlandse literaire kringen. Toen Wadman de redactie van *Podium* verliet om zich op Friesland te concentreren, bleef Sierksma nog een tijdje in het zadel zitten om zijn verschillen met Hermans en Paul Rodenko uit te vechten. Friesland leek voor hem hoe langer hoe verder weg. In een brief van Sierksma aan Wadman, gedateerd 23 december 1947, schreef Sierksma hem: 'Ik [...] heb zo langzaam aan een slechte naam opgebouwd in Friesland. Jij bent nog een verloren zoon, maar ik ben geen familie meer – zo lijkt het wel.'¹⁸ Sierksma leed in deze periode leed aan depressieve buien en het zat hem niet lekker dat Wadman zoveel schreef terwijl hij zelf geen letter op papier kreeg.

Wadmans hoge productiviteit had overigens ook een zeer praktische achtergrond, hij had geld nodig. Door de oorlog was Wadman een verlate student, en het geldgebrek dreigde een groot probleem te worden. De regeringsopdracht in 1948 kwam hem in de toenmalige omstandigheden erg goed uit. Op het moment dat hij deze ontving, was hij net enkele maanden terug uit Amsterdam, in Friesland. Hij woonde tijdelijk weer in zijn geboortedorp en stond op het punt om te trouwen.

Waarom nam Wadman de opdracht in zijn eentje aan, en vroeg hij niet, zoals hij later zei dat hij had moeten doen, om een opdracht voor hem en Tamminga samen? In de eerste plaats zal het honorarium een rol hebben gespeeld.¹⁹ Ongetwijfeld zal Wadman ook gevoelig zijn geweest voor de eer die gemoeid ging met een dergelijk prestige-project. Bij vlagen was Wadman, net als Sierksma, namelijk erg misnoedig. Hij twijfelde dan aan zijn eigen schepend vermogen. Over één eigen-

schap was hij minder onzeker, omdat hij daarom unaniem bewonderd werd. Dat was zijn kritisch vermogen. *Frieslands Dichters* gaf Wadman de mogelijkheid op te treden in een rol die hem op het lijf geschreven leek; als kritische ambassadeur van de Friese cultuur. Een ambassadeur met een missie, niet alleen ten opzichte van de Nederlandse doelgroep, maar ook ten opzichte van Friesland. Tegenover de Friese lezers wilde Wadman zijn kritische en ambivalente houding ten opzichte van de Friese literatuur uitdragen, tegenover de Nederlandse wilde hij de Friese literatuur juist verdedigen, wilde hij duidelijk maken dat de Friese poëzie méér was dan alleen ‘een soort van boerenpoëzie’. Veel later zou Wadman het als volgt verwoorden: ‘Er was mij toen veel, misschien wel alles aan gelegen om de Friese poëzie voorgoed achter de koeienstaarten vandaan te halen, waar heel wat mensen haar toen nog liever achter wilden houden.’²⁰ Paradoxaal genoeg bepaalde dat literaire programma slechts ten dele de inhoud van *Frieslands Dichters*.

3 De selectie

Frieslands Dichters bevat in totaal 122 gedichten van 22 dichters.²¹ Wadman nam het manuscript van *Terra Incognita* vrijwel volledig op, dat maakte ongeveer eenderde deel van *Frieslands Dichters* uit. Ook voegde hij dus de gevraagde inleiding toe. Ook die was ten dele al eerder geschreven voor *Terra Incognita*. Hoe zag Wadmans selectie eruit?

Prieter Jelles Troelstra is met 14 gedichten in de bundel het beste vertegenwoordigd. Na hem volgen Obe Postma (10 gedichten), Fedde Schurer (11), Douwe Tamminga (11), Sjoerd Spanninga (10), G.N. Visser (8) en ten slotte Wadman zelf (9 gedichten). Ter vergelijking: van de andere dichters nam Wadman gemiddeld zo’n twee tot zes gedichten op.

Van enkele dichters is de aanwezigheid in *Frieslands Dichters* opvallend. Wat doen bijvoorbeeld Jelle Brouwer en André Roelof Scholten in de bundel? Beide dichters hadden amper naam gemaakt, en hun werk was niet van het soort dat Wadman wilde promoten. Tegenover beide heren had Wadman evenwel een schuld te vereffenen. Brouwer had in 1938 Wadmans poëziedebuut in het tijdschrift *It Heitelân* begeleid en hij deed na de oorlog zijn uiterste best Wadman aan een promotieonderzoek te helpen.²² Jeugdvriend André Roelof Scholten, een vrijzinnige dominee, was in 1944 vrij onverwacht overleden op 34-jarige leeftijd. Ook tegenover hem had Wadman wat goed te maken.

Evenzogoed is ook de afwezigheid van enkele dichters opvallend. Waarom is er bijvoorbeeld geen werk opgenomen van de romantische

dichter. In Piebenga? Wadman heeft later opgemerkt dat hij niet in staat was Piebenga's werk te vertalen.²³ Maar dat kan uiteraard niet als geldig argument gelden; Wadman had een ander kunnen vragen dat voor hem nie doen. Meer voor de hand liggend is dat Wadman geen werk van Piebenga opnam omdat hij het niet goed met hem kon vinden.²⁴ Ook volk- of streekpoëzie, een aanzienlijk deel van de Friese lyriek, ontbrak in de bundel.

In het laatste deel van zijn bundel besteedde Wadman ten slotte relatief veel aandacht aan actuele poëzie van dichters in de traditie van *Podium* en *Forum*, zoals Gerben Visser, Freark Dan, Marten Sikkema en van zichzelf. De poëzie die deze groep dichters maakte was volgens Wadman de poëzie 'van het 'gewone woord'', vaak verbonden aan een sceptische en soms cynische levensvisie [...].²⁵ Tegelijk is het wel óók van belang om te signaleren dat de goed vertegenwoordigde dichters, zoals Fedde Schurer, Douwe Tamminga, maar ook de zojuist genoemde Visser, Freark Dan en Marten Sikkema óf wel goede vrienden van Wadman waren, óf dat waren geweest. Er speelden dus twee motieven door elkaar; literaire en niet-literaire. In enkele gevallen vielen die twee samen.

Het is in dit verband van belang om ons af te vragen waarom Wadman eigenlijk zoveel gedichten van zichzelf opnam. In 1969 merkte hij daarover op dat hij zichzelf had gezien als de meest 'markante' vertegenwoordiger van de Forum- en Podiumpoëzie waarmee hij zijn bundel wilde laten eindigen: 'ik heb toen, al bloemlezende, heel bewust gedacht: ik doe er een flinke scheut van dat bij.'²⁶ Toch blijft het merkwaardig dat de samensteller van een bundel daarin zo'n belangrijke plek voor zichzelf reserveerde. Achteraf was het in ieder geval niet nodig. Wadmans naam was sowieso onlosmakelijk verbonden met *Frieslands Dichters*.

4 Conclusie en discussie

Tot slot wil ik graag terugkomen op de vragen die ik aan het begin stelde. Wie was er verantwoordelijk voor *Frieslands Dichters* en dus voor het proces van canoenvorming dat deze bundel tot gevolg had? Het bleek dat Wadman de opdracht kreeg op basis van zijn literaire contacten, zijn positie in het Friese en het Nederlandse literaire veld en zijn houding tegenover de Friese literatuur. Op basis waarvan vond de selectie voor *Frieslands Dichters* plaats? Hoe werd er geselecteerd en waarom gebeurde het op die manier? Men mag vermoeden dat het verschil tussen Wadmans selectie in de bloemlezing en de selectie die men op basis van

zijn literatuuropvatting zou verwachten verklaard kan worden door de relaties tussen hem en de dichters afzonderlijk in kaart te brengen.

Geeft de publicatiegeschiedenis van *Frieslands Dichters* aanleiding te denken dat het proces van canoenvorming in een minderheidsliteratuur afwijkt van dat in een dominante cultuur? In dit verband vielen mij drie dingen op:

Ik heb in het voorgaande Wadmans plek in het literaire veld van na de oorlog kort geschetst. Opvallend is dat Wadman (bewust of onbewust) een soort eenlingpositie innam in het Friese literaire veld; door zijn visie op de Friese literatuur zette hij zich af van andere schrijvers. Dat hij tegelijkertijd ook in het Nederlands publiceerde, droeg daaraan bij. Het zou in dit verband volgens mij nu de moeite waard zijn te onderzoeken of het een terugkerend thema is in de canoenvorming in de Friese minderheidsliteratuur, dat het literaire oordeel van hele of halve buitenstaanders (waartoe ik Wadman reken) hoger wordt aangeslagen dan dat van personen die uitsluitend een rol spelen in het Friese literaire veld.

In de tweede plaats wil ik wijzen op de dubbele functie van een bloemlezing zoals *Frieslands Dichters*. De bundel moest voor het Friese publiek een andere functie vervullen dan voor het Nederlandse publiek. Het viel me in dit verband op dat het missie-element (waarmee de samensteller duidelijk aanwezig is in zijn bundel) opvallend groot is. Onderzocht zou kunnen worden of in het proces van canoenvorming in een minderheidsliteratuur dit rechtvaardigingselement groter is dan in een dominante literatuur.

In de laatste plaats valt tenslotte in de geschiedenis van *Frieslands Dichters* op dat een enkeling (of een klein aantal gelijkgestemden) relatief veel invloed heeft op de vorming van de canon. Dat ligt ook wel voor de hand. In een minderheidsliteratuur zoals de Friese is door de relatieve kleinschaligheid geen sprake van een scheiding in verschillende soorten kritiek, terwijl juist een dergelijke scheiding van belang wordt geacht voor de totstandkoming van de canon.²⁷ Het aantal 'serieuze' critici in de geschiedenis van de Friese literatuur was en is op één hand te tellen, net als het aantal literatuurgeschiedenissen en bloemlezingen. De weinige academische critici, waarvan Anne Wadman één van de eersten was, hebben in zo'n situatie veel macht. Zeker als zij voorzien zijn van het stempel dat Wadman kreeg opgedrukt, 'goedgekeurd door de maatschappij der Nederlandse letterkunde'. Want zoveel is duidelijk, de vorming van de literaire canon, hetzij in een minderheids-, hetzij in een dominante literatuur, kan alleen plaatsvinden als er naast de wil te selecteren ook de macht is dat te doen.

Noten

- 1 Vergelijk Gilles Dorleijn, C.J. van Rees [ed.], *De productie van literatuur: Het Nederlandse literaire veld 1800-2000* (Nijmegen 2005) en C.J. van Rees en Gilles Dorleijn, *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld: Aandachtsgebied literatuuropvattingen van de Stichting Literatuurwetenschap* ('s-Gravenhage, 1993).
- 2 Op die vraag ging Hugo Kingmans relatief kort na het verschijnen van de bundel al in. Hugo Kingmans, 'De dichters draeije troch'. Hij merkt op, net als Wadman zelf later zou doen, dat de experimentele dichters die toen nog in opkomst waren niet in de bundel vertegenwoordigd zijn. *De Tsjerne* (1) 1955, 22-24.
- 3 Wadman aan Tamminga, Langwar, 14.1.1948. Collectie Flind, Tresoar, Leeuwarden. Tenzij anders aangegeven, is alle voor dit artikel geraadpleegde correspondentie afkomstig uit deze collectie.
- 4 Sierksma aan Wadman, Leeuwarden, 26.12.1945. Sierksma werkte na de oorlog bij het 'Buro voor Culturele zaken' in Friesland.
- 5 Sierksma aan Wadman, Leeuwarden, 26.12.1945.
- 6 Wadman aan Tamminga, Langwar, 17.1.1946. Map: Frieslands Dichters.
- 7 Wadman aan Tamminga, Amsterdam, 20.9.1947. Zie ook Lelker aan Wadman, Amsterdam, 23.8.1947.
- 8 Wadman aan Tamminga, Amsterdam, 20.9.1947.
- 9 Idem. Citaat vertaald uit het Fries.
- 10 Tamminga aan Wadman, Sneek, 15.1.1948.
- 11 Later heeft Wadman hierover opgemerkt dat de ministeriële commissie geheim was en dat hij dus niet wist wie er achter de opdracht schuilging. Professor Wyse Hellinga, Wadmans hoogleraar in Amsterdam, zou zich er later vanwege deze geheimhouding dan ook onterecht over hebben beklagd dat Wadman hem nooit voor de opdracht had bedankt. Hellinga, van oorsprong ook Fries, stond inderdaad bekend als een hoogleraar die zijn veelbelovende studenten baantjes toeschoof. Wadman was daar in januari 1948 nog een van – hij studeerde in maart 1948 af. Het was echter niet zo dat Wadman geen gelegenheid meer had Hellinga voor een eventuele opdracht te bedanken; in 1951 en 1952 zou hij contact met hem en met diens oud-student Jan Voorhoeve hebben over een Suriname-nummer van *De Tsjerne*. Anne Wadman, 'Frieslands Dichters – in ófsluting'. *Trotwaer* (6) 1985, 360-366. Mondelinge informatie J.J. Voskuil, Amsterdam, 23.6.2005. Correspondentie over het Suriname-nummer vinden we ook in Peter Meel, *Op zoek naar Surinaamse normen. Nagelaten geschriften van Jan Voorhoeve* (1950-1961). (Utrecht, 1997) 20-24 en 126-146. De door Meel geannoteerde brieven tussen Wadman en Voorhoeve bevinden zich in het Tsjerne-archief, collectie Flind, Tresoar, Leeuwarden.
- 12 Durk Hak, *Stagnatie in de Nederlandse godsdienstwetenschap 1920 1980*. *De*

bijdrage van Gerardus van der Leeuw, Fokke Sierksma en Theo P. van Baaren aan de godsdienstwetenschap. (Groningen, 1994) 81

¹³ <http://www.vanderleeuwlezing.nl/vdleeuw-minister.htm>

¹⁴ J. Bosmans, 'GIELEN, Josephus Johannes (1898-1981)', *Biografisch*

Woordenboek van Nederland 2 (Den Haag 1985).

¹⁵ Die omstandigheid geeft Wadman zelf als verklaring voor het krijgen van de opdracht. Anne Wadman, 'Friesland's Dichters – in ôfsluting'. *Trotwaer* (6) 1985, 360-366.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Sierksma aan Wadman, 25.9.1945 en 28.11.1945.

¹⁷ Zo blijkt uit de correspondentie Sierksma – Wadman – Borgers en uit Piet Calis, ..

¹⁸ 'Ik [...] liz [...] sa stadichoan op in minne namme yn Fryslân. Dou bist noch in forterne soan mar ik bin gjin femylje mear – liket it wol.' Sierksma aan Wadman, 23.12.1947. Collectie Tresoar, Leeuwarden.

⁹ Dat bedroeg het destijds aanzienlijke bedrag van fl 1.000. Wadman aan Tamminga, 14.1.1948.

²⁰ Anne Wadman, 'Friesland's Dichters – in ôfsluting'. *Trotwaer* (6) 1985, 365.

Citaat is vertaald, lezing was in het Fries gesteld.

²¹ Ter vergelijking: het manuscript van *Terra Incognita* bevatte 44 gedichten van 10 dichters. Het manuscript wordt bewaard op het Flind, collectie Tresoar, Leeuwarden.

²² Vergelijk J.H. Brouwer aan Anne Wadman, collectie Tresoar, Leeuwarden.

²³ Anne Wadman, 'Friesland's Dichters – in ôfsluting'. *Trotwaer* (6) 1985, 363 en *Mei Abraham fûstkje* (Drachten, 1969) 79.

²⁴ Enkele van deze conflicten blijken uit de bewaarde correspondentie tussen Wadman en Piebenga, waarin de verschillen tussen Wadman en Piebenga goed uitkomen.

²⁵ Anne Wadman, 'Friesland's Dichters – in ôfsluting'. *Trotwaer* (6) 1985, 364.

²⁶ Anne Wadman, *Mei Abraham fûstkje* (Drachten, 1969) 79.

²⁷ Rees, C.J. van, 'How a literary work becomes a masterpiece: On the threefold selection practised by literary criticism.' In: *Poetics* 12 (1983) blz. 397-417.

NaBerpraot of Drentse literatuur?

Henk Nijlenter (Gemeentearchief Assen, Drents Archief)

‘Mowat is nou Drinse literatuur?’ ‘Tja’, zee ik. ‘Is alles wat er schre-
ven wodt in ‘t Drins nou literatuur?’ zee Bas. ‘Of neit?’ De olle kaast-
klok likte. Bas bluis een rookwolk oet waor e nog laank naor keek en
wai zatten met ons baaidend an de taofel en prakkezerden deip.’¹

Deze mijnmering van Bastiaan Brobbel, een door de Noordenveldse²
schrijver Peter van der Velde (1918-2004) gecreëerde verhaalfiguur,
geeft geestig aan welke ideologische strijd er in de jaren tachtig van de
vorige eeuw in de literaire kringen van Drenthe gaande was. De vraag:
‘Wat is Drentse literatuur?’ of preciezer geformuleerd ‘Wat is *literaire*
Drentse literatuur?’ hield de gemoederen flink bezig. Twee partijen,
het romantisch georiënteerde dialecttijdschrift *Oeze Volk* en de *angry*
young men van het tijdschrift *Roet* kwamen lijnrecht tegenover elkaar
te staan.

De tegenstelling in de jaren tachtig was een generatieconflict waarin
nieuwe literaire ontwikkelingen binnen de Drentse literatuur door de
oudere generatie schrijvers niet geaccepteerd werden; maar de kloof
met de oudere generatie had ook te maken met een andere taakverde-
ling tussen streektaalbeweging en literatuurvernieuwing.

Voordat ingegaan zal worden op de confrontatie van deze partijen
en geschiet zal worden hoe de scheiding tussen literatuur en beweging
in Drenthe verlopen is, is het voor een beter begrip van de naoorlogse
ontwikkelingen essentieel in het kort de geschiedenis van de Drentse
streektaal literatuur voor 1945 te schetsen.³

Vooraf merk ik op dat Drentse literatuur in mijn zienswijze niet uit-
sluitend bestaat uit alle Drentstailige teksten. Net als in mijn dissertatie
hanteer ik ook hier om praktische, onderzoekstrategische redenen een
definitie die het me mogelijk maakt(e) om het volledig literaire veld
zoals dat zich rond het concept ‘Drenthe’ heeft ontwikkeld te kunnen
beschrijven. Ik reken met andere woorden ook Nederlandstalige pen-
nenvruchten van Drenten met een duidelijk Drents thema tot de Drentse
literatuur. Zelfs werken die wel duidelijk de geest van de regio ademen,
maar die niet door geboren Drenten geschreven zijn, in mijn definitie
onderdeel van de Drentse literatuur. Daarmee wordt bijvoorbeeld ook

voorkomen dat alle Nederlands schrijvende Drenten, nadat ze nauwelijks door de literatuurgeschiedschrijving zijn opgemerkt, buiten de Drentse boot zouden vallen.

1 Drentse literatuur voor 1945

De beginfase van de Drentse literatuur valt samen met de periode waarin de opkomst van de Nederlandse burgerij voltooid was en ten slotte bevestigd werd door de grondwetsherziening van 1848. In negentiende-eeuws Drenthe, gedomineerd door de agrarische sector en zonder steden met allure, kwamen nochtans de eerste literatoren uit de geleerden van de (kleine) burgerij. Ook in literair opzicht waren zij kinderen van hun tijd: zonder slaafse navolgers te worden, hadden zij – onder meer – oog voor de reisverhalen van Heine en Potgieter, de romantiek van Byron en Walter Scott, de dorpsnovelle van Jeremias Gotthelf en de poëzie van Lamartine. De schrijver-predikant Cornelis van Schaick (1808-1874), geboren in Amsterdam, introduceerde in Drenthe de dorpsnovelle. Pas na 1860 zou ook een enkele boer naar de pen grijpen. Meer schrijvers die opgegroeid waren in de boerensamenleving, zoals H. Tillema (1829-1908) en J.M. Schiphorst JWz. (1835-1915), leverden bijdragen aan de in 1883 opgerichte *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, maar zij vormden nog altijd een minderheid onder de inzenders. Wat allen gemeen hadden, was hun onderwerpskeuze: natuurlyriek, historie en vooral volkskunde over en van de Olde Landschap.

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw zien we de regionale roman tot bloei komen; ook neemt het gebruik van de streektaal in literaire geschriften toe. De banketbakker L. Jonker (1873-1948) had veel succes met *Harm Boer 'nlev'n an de Riest*, dat omstreeks 1928 als feuilleton verscheen en daarna als boek werd uitgegeven. Dezelfde ontstaansgeschiedenis heeft het vervolg, *Harm, de boer van 't Hoogelaand*, dat uiteindelijk in 1939 als boek op de markt kwam.

Ook andere schrijvers legden zich in die tijd toe op de boerenroman, zodat de jaren dertig door een relatieve bloei van dit genre gekenmerkt worden. Genoemd worden hier J.H. Bergmans-Beins (1879-1948) met *Het bloed kruit waar 't niet gaan kan* (1933) en H. van Dijks (1879-1956) creatie *Luuks Hilbers jonges* (1935). Beide romans verschenen volgens de beproefde procedure, dus nadat ze eerst als feuilleton hun weg naar het lezerspubliek verkend hadden.

De in Sleen geboren Albert Denning (1873-1949) begon na zijn pensionering in 1934 dorpsschetsen te schrijven; hij woonde toen in

Amsterdam. Zijn verhaal *Um d'olde toren* verscheen aanvankelijk als feuilleton in het *Agrarisch Nieuwsblad*, en daarna, tijdens de oorlog, als boek. Een ander bekend verhaal uit het *Agrarisch Nieuwsblad*, getiteld *Steven Boring. Een Drentsch verhaal van D. Enniga*, werd in 1947 als *Oet holde darp* uitgegeven. Na Denings dood verscheen – nog in hetzelfde jaar – *Oet oes eigen Drenthe. Een bundel korte verhalen uit het land van hei en struiken*. Deze verhalen had hij geschreven voor zijn gelijknamige rubriek in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. Nostalgie naar het Drenthe van zijn jeugd is het kenmerk van de meeste rijmsels die hij schreef.

2 Drentse literatuur na 1945

Na de bevrijding werd er volop geproftoerd van de hervonnen grondwettelijke vrijheden van vereniging en vergadering, alsmede van drukpers. Wat dit laatste betreft, zag men vele voormalig-illegale bladen in het licht van de openbaarheid treden – sommige ervan bestaan nog steeds. In Drenthe werd *De Vrije Pers* opgericht, waartoe in de laatste maanden van de bezetting het initiatief genomen was. Bovengronds was het blad echter geen lang leven beschoren.

De dialectoloog Jan Naarding (1903-1963), die voor de oorlog bekendheid had gekregen als medewerker van het maandblad *Drente*, kwam na 1945 tot ontplooiing als publicist en streektalactivist. Een deel van zijn dialectwerk (bestaande uit gedichten en verhalen) werd postuum uitgegeven in twee bundels (*Dåd en drööm*, 1966, en *Oet Jan Naardings hof*, 1969).⁴

Jan Jantinus Uilenberg (1881-1962) was onderwijzer van beroep. Bijzonder populair werd zijn lied *Mijn Drenthe*, dat de officiële status van Drents volkslied kreeg; dat betekent niet dat er ook een officieel erkend volkslied bestaat. Tijdens de bezetting was Uilenberg opgetreden als propagandist voor de Kultuurkamer, wat hem daarna duur te staan kwam. Na de bevrijding zweeg Uilenberg geruime tijd. Internering en publicatieverbod versperden zes jaar lang de weg naar het lezerspubliek. In zijn levensavond besloot deze rasverteller zijn oeuvre met het laatste deel van de trilogie *Jit 't oude kabinet* (1961). In 1958 was het eerste (en in 1959 het tweede) deel van deze serie humoristische verhalen, geschreven in het Nederlands en met dialogen in het Drents, verschenen. Bij het overlijden van Uilenberg in 1962 was Jan Naarding van mening dat er een era in de Drentse literatuurgeschiedenis was afgesloten.

De politiceagent Roel de Lange (1912-1959) schreef verhalen in het

dialect van het Zuidenveld.⁶ In 1956 werd zijn novelle *Wèrum naor 't darp* bekroond met de prijs van het tijdschrift *'t Swieniegelte*. Grote bekendheid kreeg ook zijn serie *Verhalen over 't Zuidenveld en heur bewoners*; delen daarvan werden in de *Emmer Courant* geplaatst. Zijn vroegtijdig overlijden betekende een zwaar verlies voor de streektaal-literatuur.

In de jaren vijftig probeerden streektaalactivisten in het Nederlandsische taalgebied tot een bundeling van krachten te komen. Vele conferenties werden gehouden en op een ervan besloot men een eenheidsspelling voor alle Nedersaksische streektaalen te ontwerpen: de zogeheten Vosbergenspelling. Die kwam er, maar zij heeft de gunst van de doorsneelezer niet kunnen winnen. Geen wonder, want een aanzienlijk deel van de lettertekens was te abstract.

De nieuwste stroming in de Nederlandse literatuur van toen, de Vijftigers, had invloed op de dichter Tonny van der Veen. Bij wijze van uitzondering betreft het hier vormtechnische invloed: het experimenteren met vrije versvormen. Later zouden Harm Drent (1906-1989)⁷, Johan Hidding (1918-1976)⁸ en Hans Heyting (1918-1992)⁹ dit ook doen. De laatste zou er een voor Drenthe nieuwe inhoud aan toevoegen, namelijk erotiek.

Maar verder bleef er veel bij het oude; grosso modo hielden dorpsnovellen, volksverhalen, natuurlyriek en lofliederen op de eigen provincie en toneelteksten over omstreden boerenrijages de overhand. Opmerkelijk is nog, dat er voor het eerst een bundel met volledig Drentstalige gedichten verscheen: schilder en dichter Louis Albert Roessingh (1873-1951) publiceerde in 1948 de bundel *'t Diggelhoe*.¹⁰

De naoorlogse initiatieven op velerlei gebied hadden in principe tot een ander literair klimaat kunnen leiden, maar dit gebeurde niet. Een belangrijke reden hiervoor was dat Het Drents Genootschap (HDG) – opgericht in 1947 om een positief cultureel beeld van Drenthe uit te dragen – uitgroeide tot het gezicht van de Drentse beweging.¹¹ Een belangrijke pijler van HDG was het in 1929 opgerichte maandblad *Dren(t)he*. Het maandblad dat wegens zijn groene omslag als koosnaam 't Greuntien kreeg, werd zelfs het officiële orgaan van HDG. Het Genootschap en het maandblad domineerden lange tijd de Drentse cultuur, waardoor er voor de geringe, vernieuwende activiteiten op literair terrein geen geschikt platform voorhanden was.

In februari 1953 werd in Groningen de Drentse Schrieverskring opgericht. De Drentse schrijvers wilden meer met elkaar in contact komen en voelden de noodzaak als groep naar buiten te treden. De Schrievers-

kring Z^{ou} zich ontwikkelen tot een bont gezelschap schrijvers, dichters, voordr^{ers}tskunstenaars, conferenciers, amateurhistorici, folkloristen en dial^{ect}schrijvers. Niet alleen streektalschrijvers, maar ook Neder-landst^{re}lge schrijvers werden op het laatst toegelaten. Op 29 mei 1996, ruim 43 jaar na zijn oprichting, werd in Borger de Drentse Schrievers-kring met instemming van velen ten grave gedragen. Dit gebeurde na-
dat er ~~de~~ laatste jaren veel discussie over zijn identiteit en samenstelling geweest was.

De oprichting van het dialecttijdschrift *Oeze Volk* in 1956 was een mijpaal op de weg naar erkenning van de Drentse streektallicteratuur. Tot de oprichters behoorden Hans Heyting, Gerrit Kuipers (1918)¹² en Gerard Nijenhuis (1932). Heyting was behalve dichter ook schilder en werkte in Borger enige jaren samen met de levenskunstenaar Anton Heijboer. Gerard Nijenhuis was toentertijd student theologie en had een jaar voor de oprichting de verhalenbundel *Um 't Hemeleik* laten verschijnen.¹³ Kuipers was ambtenaar van beroep en was destijds meer actief als organisator dan als schrijver.

Tot dan toe was er in Drenthe geen periodiek geweest die louter dialectteksten opnam. Door dit wel te doen heeft *Oeze Volk* bijgedragen aan de acceptatie van het Drents als cultuurtaal.

Het eerste nummer verscheen in december 1956 en had als onder-titel *naberspraak veur Drentse lezers*.¹⁴ Het werd uitgegeven door een Groninger uitgever: geen enkele Drentse uitgever durfde het risico te dragen. Belangrijkste doel was het bevorderen van de Drentse taal in woord en geschrift. Met de woorden van de redacteuren: 'Wij hebt oes iegen spraak, oes iegen dialect, oes iegen taol. Oes duct, dat kunt ze oes neet aoffaolen, want dat bruuk wij daogelijks; daor kun we niet um. Daorum heb wij daecht, dat 't good was as II, volk, ies wat vaoker 'n stukken eigen taol unner ogen kregen. Daorum heb wij dit bliaten opzet en wij hoop, da'j 't lesen wilt.' In het eerste nummer stelde de redactie ook geen concurrent van het maandblad *Drenthe* te willen zijn: 'Het Maandblad Drenthe is 'n kraant met 'n hoge zieden hoed op, wij holt meer van 't zieden petien', aldus de redacteuren.¹⁵

Het aantal abonnees nam gestaag toe: in maart 1957 meldde de redactie dat er duizend abonnees waren; in oktober had men 1700 lezers. De belangstelling voor het tijdschrift groeide en er is zelfs een peri-ode geweest dat er 5000 abonnees waren, waardoor het op een breed draagvlak in de Drentse samenleving kon rekenen. *Oeze Volk* bevat niet uitsluitend literaire bijdragen en/of artikelen over literatuur; de gevari-eerde inhoud is populair van karakter. Het neemt bijdragen op van een

zeer geméleerde groep schrijvers – van professionals tot dilettanten.

In 1976 kreeg het tijdschrift de Culturele Prijs van Drenthe; echter tegen het voorstel van de adviescommissie in. Die was namelijk van mening dat het tijdschrift zich in zijn 20-jarig bestaan te weinig (literair)-inhoudelijk had ontwikkeld. Het toekennen van de prijs alleen maar op grond van het vieren van een vierde lustrum, vond men een te opgelegde gelegenheid.¹⁶

De jaren zestig waren voor de Drentse literatuur een periode van windstilte, hetgeen voor het gehele Nedersaksische gebied lijkt te gelden. Pas in de jaren zeventig waren er in de Drentse literatuur weer vernieuwende impulsen merkbaar. De al genoemde Hans Heyting was een van de eersten die onder verlate invloed van de Vijftigers de traditionele versvorm loslieten en persoonlijke thema's een plaats gaven in hun werk. In zijn latere werk is hij toonaangevend geweest voor de moderne dichters in Drenthe en inspireerde hij velen. Een belangrijk thema in zijn werk is 'het gestorven meisje'.¹⁷ Weer later gingen Marga Kool (1949) en Gerard Nijenhuis in dezelfde trant schrijven. Marga Kool woonde vanaf haar twaalfde in Drenthe. Kool was werkzaam in het onderwijs en debuteerde in 1969 met het prijswinnende tv-spel *Niemand's land*. Sinds 1980 schrijft zij ook gedichten en verhalen in het Drents. Zij werd erg bekend als streektalactiviste.¹⁸

Als een (laat) uitvloeisel van de democratisering golf die sinds de jaren zestig door Nederland stroomde, werd in maart 1979 in Drenthe het tijdschrift *Roet* opgericht. *Roet* wilde zich verzetten tegen de gevestigde orde. De oprichters, Martin Koster (1950) en Ton Kolkman (1950)¹⁹, studeerden beiden toentertijd MO-Nederlands te Groningen. Ze kregen college van H. Entjes, de toenmalige hoogleraar Nedersaksische taal- en letterkunde, verbonden aan het Nedersaksisch Instituut. Daardoor gingen zij zich verdiepen in de streektal literatuur. Zij waren van mening dat moderne thema's in de Drentse literatuur niet aan bod kwamen en wilden daarin verandering brengen. Geïnspireerd door Nedersaksisch georiënteerde bladen als *'t Swieniegelje* en *Twijspaalk* zetten ze in één nacht *Roet* in elkaar. Redacteur Koster verwoordde – ruim anderhalf jaar na het verschijnen van het eerste nummer – het streven van *Roet* als volgt: 'Heufddoel van Roet is (en blef) de Drenten zien te laten dat y in et Draens schrieven kunt over alle zaken van dizze tied, dat et Draens niet minder is as et Hollaans, dat wy wieder kunt mit et Dreans.'²⁰ Een taalactivistisch uitgangspunt dus: het Drents niet slechts een volkstaal, maar een cultuurtaal waarin ook diepere gevoelens kunnen worden uitgedrukt. Een streven dat geleidelijk aan plaats maakte voor een auto-

nome literatuuropvatting: eigenheid en zelfstandigheid van het literaire werk werden belangrijk. Aanankelijk was het tijdschrift satirisch van toon, evenals de jonge Groninger geestverwant *Krödde* (het) streektaalwoord voor onkruid, in het Drents *roet*).

In het eerste gestencilde nummer van 20 pagina's dat in april verscheen, proclamerden de redacteuren: 'Hier is et blad, waor Drente op wacht hef. Et eerste Drentse letterkundige blad in de wereld.'²¹ Zij deden het voorkomen alsof de Drentse cultuur uit niet meer bestond dan 'siep', 'schaop' en 'schepri'. Ton Kolkman zei hierover: 'Er was een wereld om aan te pakken. We wilden echter ook een bom gooien. Er werd in het Drents tenslotte al ruim 100 jaar op dezelfde voorspelbare, kritiekloze, anekdotische en weinig schokkende manier geschreven.'²² Voorts waren Kolkman en Koster van mening dat de Drentse literatuur nauwelijks kritisch door recensenten beoordeeld werd. Men zette zich vooral af tegen het maandblad *Drenthe* en Het Drents Genootschap. Opvallend mild was men aanvankelijk voor *Oeze Volk*: 'Wy hebr niks tegen op Oeze Volk. Daor staot seins hiel nuvere'²³ dinget in. (...) *As Oeze Volk* d'r niet west was, was Roet d'r nooit kommen.' Later werd de toonzetting plageriger, soms was er ook sprake van doelbewuste hatelijkheden. *Oeze Volk* vertegenwoordigde in de ogen van de jongeren van *Roet* alles wat de Drentse literatuur aan kleinburgerlijkheid kenmerkte.

Op de keper beschouwd zijn de aanvallen en de plagerijen van de jonge generatie te beschouwen als een klassiek generatieconflict. De honkvaste groep streektaalactivisten rondom het tijdschrift *Oeze Volk* dengde in de ogen van de jongeren niet: de ouderen hadden hun idealen verkwanseld en hadden te weinig oog voor de generatie die na hen kwam. En daardoor lieten de verontruste jongeren zich leiden door de gedachte dat hervorming (lees verbetering) bereikt zou kunnen worden door vernieuwing en verjonging. De ouderen op hun beurt plaatsten de hemelbestormers van *Roet* in het verdomhoekje.

Het einde van de Drentse beweging werd omstreeks 1980 ook zichtbaar door inhoud en ondertitel van het maandblad *Drenthe*. In 1976 werd alleen nog vermeld dat het *uitgegeven* werd door het Genootschap, en in het maandblad voerde men in deze jaren een uitgebreide discussie over het Drents-eigene.

Wat men in *Roet*-kringen onder literatuur verstaat, werd pas echt duidelijk in 1995, toen de redactie schreef: 'Wat is literatuur en wanneer is een verhaal, een gedicht of essay goed genog veur Roet? Het antwoord is ienvoldig: as wij het goed genog viend. Wark veur Roet mut de leesder — en daor reken wij oenszölf ok toe — verbaozen, an-fetern, ontroeren, vernuvern. Het mut persoonlijk weden, as 't kan

grènzzen verleggen, inhoud hebben. (...) Het mut kwaliteit hebben. Der mut vakmanschap uut spreken: gien willekeurige vòmgeving bij vrije varzen, gien onmachtige ofwielkings van de zölfgekozen gebunden vòmms.⁷

Dit statement kan nauwelijks een literatuuropvatting genoemd worden, maar het bewijst wel dat de redactieleden geleidelijk aan overeenstemming hadden bereikt over de vraag welke teksten tot het literaire repertoire gerekend moesten worden.

Nadat *Roet* zijn aanvankelijk wilde (satirische) haren had verloren, sloten gerenommeerde schrijvers, zoals Marga Kool, Peter van der Velde, Jannie Boerema (1946)²⁴, Gerard Nijenhuis en Hans Heyting zich bij het blad aan. Hierdoor veranderde de controversale *Roet* - *Oeze Volk* van een generatieconflict in een tegenstelling literatuur - leatuur. Het niveau en het imago van het blad veranderde. *Roet* wist een nieuwe generatie schrijvers en dichters aan zich te binden en ontwikkelde zich tot een literair podium voor zowel gevestigde auteurs als nieuw talent. Ook het latere werk van de Beiler dichter en conferencier Roel Reijntjes (1923-2003), naast Heyting een van de toonaangevende Drentse dichters, kreeg een plaats in *Roet*.²⁵ Een belangrijk thema in diens werk is liefde voor knapen – een voorkeur waarmee Reijntjes pas op latere leeftijd naar buiten kwam. Van de gevestigde auteurs bleven een paar ook hun medewerking verlenen aan *Oeze Volk*. Reden waarom de *Roet*-redacteurs bij het vijftiengjarige bestaan van het dialecttijdschrift opmerkten: ‘Wij wilt *Oeze Volk* niet tegenwerken, maor naast *Oeze Volk* gangs weden. Dus gelukweinsen van *Roet* veur *Oeze Volk* is niet zo raor als ‘t liekt.’²⁶

Deze irenische houding is ook te verklaren doordat *Oeze Volk* door *Roet* beschouwd wordt als een kweekvijver voor aankomend talent. In 1984 werd *Roet* ondergebracht bij stichting Het Drentse Boek. Deze stichting was vier jaar daarvoor opgericht en stelt zich ten doel om behalve klassieken ook nieuw werk, zowel Nederlandstalig als Drents, uit te geven. Zo werd er in de begintijd een aantal volledig Drentstalige kinderboeken gepubliceerd. In 1984 stelde *Roet* de Reyner Onno van Eittingen-Prijs in als aanmoediging voor jonge Drentse schrijvers.

In *Roet* werden niet alleen oorspronkelijke Drentse teksten opgenomen; het bevatte ook vertalingen uit het Nederlands, het (Plat-)Duits en het Engels. Boekbesprekingen kregen een belangrijke plaats toebedeeld. In themanummers besteedde men eveneens aandacht aan de Molukse literatuur en aan leven en werk van belangrijke Drentse schrijvers. In 1989 volgde een opmerkelijke koersverandering: ook Nederlandstalige bijdragen werden gepubliceerd. De redactie probeerde op die manier

Nederlandstalige literatuur een regionaal platform te geven, waardoor men hoopte nieuwe talenten aan te boren.

Wie lthans het literaire veld van Drenthe overziet, constateert dat (streektaal)schrijvers de mogelijkheid hebben te publiceren in twee tijdschriften: *Oeze Volk* en *Roet*. Behalve een uitgeverij van onder meer Drentstalige boeken (stichting Het Drentse Boek), die een belangrijke verbinding tot stand gebracht heeft tussen schrijvers en lezers, bepalen vooral deze periodieken het literaire klimaat. Beide tijdschriften hebben een eigen 'literair' programma, hebben een min of meer vaste kern van abonnees, zijn voorzien van een vaste groep redacteurs en auteurs, en worden door de provinciale overheid tot 2007 ondersteund met een jaarlijkse subsidie.

3 Toekomst van de Drentstalige literatuur

Heeft de Drentstalige literatuur toekomst? Als we het naoorlogse literaire leven van Drenthe bepalen aan de hand van de ontwikkeling van twee tijdschriften, dan moeten we vaststellen dat literaire vernieuwing laat op gang kwam doordat literaire producten als uiting van taalactivisme lange tijd het literaire gebeuren domineerden. Pas sinds het bestaan van het letterkundige tijdschrift *Roet* (1979) is er in de Drentse literatuur sprake van echte vernieuwing en van autonome literatuur. Vrijere versvormen, moderne onderwerpen, experimentele poëzie, maar vooral 'pregnante' kregen de voorkeur. Kwalitatief is de Drentse 'schreeverij' duidelijk op een hoger plan gekomen, maar een breed publiek prefereert nog steeds – gezien de oplagecijfers – de meer traditionele literatuur van *Oeze Volk* (\pm 3000 abonnees) boven de moderne literatuur van *Roet* (\pm 300 abonnees). Jonge en nieuwe Drentstalige debutanten zijn – diverse schrijfwedstrijden ten spijt – op de vingers van één hand te tellen. Vanaf de nieuwe eeuw is de oogst mager; slechts één jonge debutant beneden de vijftig valt te vermelden: Sander Broersma (1984) debuteerde in 2001 met een prozabijdrage in *Roet*, getiteld *Drents zakwoordenboek*.²⁷

Daarenboven liet de vernieuwing van het proza lang op zich wachten. In de jaren negentig publiceerden de *Roet*-schrijvers Klaas Kleine (1940-2000), Gerard Stout (1950) en Jan Veenstra (1951) Drentstalige literaire novellen (*Een feestelijk starfgeval*, *Zwak ies* en *Zangeres van zilver*), die inhoudelijk en stilistisch en vooral in de verhaalopbouw modern zijn.²⁸

Lukas Koops (1952)²⁹ liet zich inspireren door een schoolstrijd op het Drentse platteland en schreef in het Drents een eerste moderne sleu-

telroman, getiteld *Schoeltied* (2003). Pas na lang aandringen van Het Drentse Boek besloot Gerard Nijenhuis, die sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw al actief is binnen de Drentse letteren, een Drentstalige moderne roman te schrijven. Nederlandstalig schrijven en publiceren blijkt voor velen attractief te zijn, reden wellicht waarom de ambassadeur van de Drentse taal en cultuur Marga Kool – na 25 jaren tweetalig actief te zijn geweest – debuteerde met een plattelandsroman in het Nederlands, getiteld *Een kleine wereld* (2006). Literaire kritiek komt bij herhaling aarzelend op gang, maar zet niet echt door.

Uit recent onderzoek blijkt voorts, dat steeds minder jongeren Drents gebruiken en beheersen.³⁰ Aanwas en begeleiding van nieuw talent is dan ook meer dan noodzakelijk. Maar het voortbestaan van het Drents als literaire taal hangt niet alleen van de schrijvers af. Bepalend is of er lezers en sprekers blijven bestaan die de beheersing en het gebruik van de streektaal aan een volgende generatie willen doorgeven. Het is de vraag of dat inderdaad zal gebeuren.

Noten

- ¹ Peter van der Velde, 'Lectuur of Literatuur' in: *Roet* 3 (1981) juni, 16-17.
- ² Noord-Drenthe werd al in de middeleeuwen – toen het een dingspel was – 'Noordenveld' genoemd. In de streek bestaande uit de stroomgebieden van het Peizer- en het Eelderdep en de Drentse A wordt een eigen variant van het Drents gesproken. Lange tijd werd dit dialect, dat veel op het Gronings lijkt, in Drenthe niet serieus genomen. Wellicht daardoor werd er in deze streektaalvariant niet veel geschreven. Bovendien oefende Groningen een sterke aantrekkingskracht uit. Voor zover bekend publiceerden pas na 1945 enige schrijvers literair werk in het Noordenvelds.
- ³ Zie voor een uitgebreid overzicht: H. Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956*. Assen 2003. Vergelijk voor de periode na 1945 ook Gerard Nijenhuis, 'Het voorportaal, van schrijverij tot literatuur in Drenthe' in: J. van der Kooi (red.), *Dialectliteratuur. Balans en perspectief van de Moderne Streektaalletterkunde in Oostmederland en Nederduitsland*. Groningen 1990, 32-40 en H. Nijkeuter, 'Streektaal in teksten' in: Henk Bloemhoff en H. Nijkeuter, *Drents*. Den Haag 2004, 85-99.
- ⁴ Zie voor meer biografische informatie: H. Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956*. Assen 2003, 326-328; 498-504 en 621-627.
- ⁵ *Ibidem*, 309-316; 457-465 en 615-619.
- ⁶ *Ibidem*, 641-644.
- ⁷ *Ibidem*, 695-697.

- 8 Ibidem, 645-651.
- 9 Ibidem, 651-663.
- 10 Ibidem, 353-362.
- 11 Vergelijk ook: Erwin Karel, 'Oeze Volk en de vrienden: regionale identiteit in Drenthe' in: Erwin H. Karel, *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidingslijnen in cultuur en landschap*. Assen 2000, 98-134.
- 12 *Geschiedenis van de Drense literatuur, 1816-1956*. 2003, 705-706.
- 13 Ibidem, 582-583. Zie ook: Sieneke Boerma en Ronke Broersma, *Dreënse schrijverij*. Zuidwolve 1993, 142-152.
- 14 De ondertitel werd in 1983 gewijzigd in: *Maandblad in Drents dialect* en in 1992 in: *Maandblad in de Drense taal*.
- 15 *Oeze Volk* 1 (1956) december 1.
- 16 Sjouke B. Dekker, '“Je moet respect hebben voor grote en kleine talenten. Ze hebben allemaal een functie.” 25 jaar nabespraak voor Drense lezers' in: *Drenthe* (1981) oktober 196.
- 17 In 2005 werden zijn verzamelde gedichten uitgegeven. Zie: H. Nijkenter, *De dichter en de wichter. Verzamelde gedichten van Hans Heyting*. Zuidwolve 2005. Het boek werd onderscheiden met de eerste Streekaalprijs van het *Dagblad van het Noorden*.
- 18 Zie voor biografische informatie *Dreënse schrijverij*. Zuidwolve 1993, 153-164.
- 19 Ibidem, 83-85; 198.
- 20 *Drenthe* 51 (1980) november/december, 231.
- 21 *Roet* 1 (1979) april z.p.
- 22 *Dagblad van het Noorden* 12.5.1984.
- 23 Nuver betekent in het Drents: bekoorlijk.
- 24 *Dreënse schrijverij*. Zuidwolve 1993, 167-171.
- 25 *Dreënse schrijverij*. Zuidwolve 1993, 131-141.
- 26 *Roet* 3 (1981) maart 36.
- 27 Zie R. Broersma, *Schepers van de taal. Bloemlezing van de Dreënse Schrijverij 1837-2003*. Zuidwolve 2003, 224.
- 28 Zie over hen *Dreënse schrijverij*. Zuidwolve 1993, 178-192.
- 29 Ibidem, 202. Zie ook: *Schepers van de taal*. Zuidwolve 2003, 197.
- 30 Zie Aimé van Reydt, *Dialect en onderwijs in Emmen*. Amsterdam 1997, maar vooral E.C.M. van Ruijven, *Taalbeeld van de leerlingen in het Drense onderwijs. Onderzoek naar de taal van de leerlingen in het Drense onderwijs en de samenhang tussen de taalachtergrond en de schoolprestaties van de leerlingen in het Drense basisonderwijs*. Leeuwarden 2005. Uit het onderzoek van Van Ruijven kwam naar voren dat 10% van de kinderen in groep zeven van de basisschool het Drents als moedertaal heeft, voor havisten is dat 9%, en het geldt maar voor 3% van de vwo'ers. In groep zeven kan 20% Drents praten; op de havo kan 23% dat en maar 8% van de vwo'ers is daartoe in staat. Uit een taaltelling van het

Nedersaksisch onder volwassenen kwam een positiever beeld naar voren: 76,6% van de inwoners van Drenthe kan Drents praten (369.595) en 52,9% doet dat ook dagelijks. Waarom de resterende 23,7% van de dialectsprekers dat niet doet, is niet bekend. Zie: Henk Bloemhoff, *Taaltelling Nedersaksisch. Een enquête naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in Nederland*. Groningen 2005.

In 2006 publiceerde Geert Driessen van onderzoeksbureau ITS in Nijmegen, een onderdeel van de Radboud Universiteit, gegevens die hij verzamelde van 35.000 basisschoolleerlingen en hun ouders over praten in de streektaal. Uit zijn onderzoek kwam naar voren dat het Fries, Limburgs en het Nedersaksisch, aantoonbaar minder gesproken wordt. Nog maar 4% procent van de kinderen maakt actief gebruik van het Nedersaksisch.

LEKSIKOGRAFI

In fa ntastyske samling Frysk taaleigen fan Paulus Scheltema

Frits vander Kuip (Fryske Akademy, Ljouwert)

1 In Prûdkt fan de romantyk?

Yn 1826 ferskynde fan de hân fan Paulus Cornelis Scheltema in brosjuere mei sawol sprekwurden en útdrukkingen as anekdoaten en skiednissen, Fryslân en de Friezen oanbelangjend. Paulus Scheltema, yn 1752 berne as soan fan de siktaris fan Frijentsjer, wie foarbestimd om syn heit op te folgjen, mar nei de Latynske skoalle makke hy in wûndere draai en waard er boer te Doaitum ûnder Frijentsjer. Letter, yn de Frânske tiid, wie er ûntfanger fan de belestingen en skreau er oer lânboekkundige ûnderwerpen. En op syn âlde dei te Frijentsjer hâlde er him dwaande mei de Fryske taal en skiednis (NNBW, IV, 2010-2011) en hie doe geregeld kontakt mei de Frijentsjerter heechleararen E. Wassenbergh, J.W. de Crane en H.W. Tydemann dy't syn belangstelling foar it Frysk en Fryslân mei him dielden (Breuker 1990:25, Id. 1999:156-157). De brosjuere út 1826 waard folge troch in twaddenien yn 1831, besoarge troch de Ljouwerter boekhanneler Wopke Eekhoff. Beide brosjueres jouwe mar in lyts priuwke fan al it materiaal dat Scheltema yn de rin fan jierren sammelde en yn ferskate hânskriften delskreaun hie. Dêrûnder in hiel grut hânskrift mei nei eigen sizzen 12000 sprekwurden, útdrukkingen, anekdoaten en skiednissen.¹ Dat sammeljen hâlde net allinne it útplúzjen fan histoaryske boarnen yn (Scheltema 1826: iv-v), mar ek it notearjen fan wat er sa aldendei om him hinne heard. Dat docht bliken út it foaropwurld by syn boek² en, justjes better noch, ek út it foaropwurld fan syn grut hânskrift (974 Hs) :

'Van kind af tot de Vriesche taal en zeden gewoon, en daar by gries geworden, had ik zedert lang de gewoonte om alle spreekwoorden, die ik hoorde, in een zoo genaamd dagboek aan te tekenen, niet alleen van spreekwoorden, gezegden, maar ook van Vriesche anecdots, en geschiedenissen, hier bragt veel toe³ eene gemeenschappelijke verkering met den ouden Eerwaardigen Heer P Wigeri (...), die ook vele Gezegden en spreekwoorden had aangenomen, en in een dagboek opgeschreven.'

Ut dat sitaat kin ûnder oaren konkludearre wurde dat yn it 18de-iensk

Fryslân sprekwurden en útdrukkingen sammele waarden. Petrus Wigeri, teolooch en dûmny te Easthim, libbe fan 1710 oant 1800 (Enc. v.Fr., 691, NNBW, IV, 1456-1457). Spitigernôch is syn oantekenboek mei sprekwurden en útdrukkingen neffens Scheltema weirekke.⁴

Net allinne Wigeri hie belangstelling foar Frysk taaleigen, yn 1774 ferskynde fan de hân fan de earder neamde E. Wassenbergh in bekommentariearre edysje fan 57 Burmania-sprekwurden dy't in ieu earder yn de *Bredaesche Almanac* fan 1664 ferskynd wiene, en dêrnei hawwe der ek plannen west om in folsleine útjefte fan de Burmania-sprekwurden te meitsjen (Van der Kuip 2003:92-93).

Yn de literatuer is de belangstelling foar en it sammeljen fan sprekwurden lang sjoen as in typysk ferskynsel fan de 16de en 17de en fan de 19de ieu. Besjocht men de boarnelist fan it Nederlânske sprekwurdeboek fan Harrebomée (1858-1870), dan liket dat byld wol aardich te striken: foar de 16de en 17de ieu hat Harrebomée 37 boarnen, foar de 18de ieu sa'n tweintich en foar de 19de ieu mear as 120. Mar it is de fraach oft der sprake is fan in echte ûnderbrekking yn de belangstelling foar it sprekwurd. Neffens Mieder (1990:3-4) mei net fergetten wurde dat de filosofyske kant fan de Ferljochting ek in populêr-wittenskiplike, moralistyske en didaktyske kearside ynhâlde dy't etyk en deugd leare woe. En dêr koene, lykas earder yn it humanistyske ûnderwiis, hiel goed sprekwurden by brûkt wurde. Njonken Dútske sprekwurdesamlingen wiist Mieder op it grutte tal preken dy't út sprekwurden opboud binne en op it foaral yn Frankryk populêre sjenre fan de *proverbes dramatiques*, toanielstikken dy't op sprekwurden basarre binne.

Ut boppesteande sitaten fan Scheltema kin ek lêzen wurde dat er syn belangstelling foar it Fryske taaleigen dielede mei in 18de-ieuske dûmny (Wigeri stoar yn 1800) en dat er sûnt lange tiid oan it sammeljen wie. Lang is uteraard in rekber begryp, mar it liket wol fêst te stean dat Scheltema troch de omgong mei Wigeri al foar 1800 belangstelling foar sprekwurden hie. Dat nuansearret de opfetting fan Breuker (1999) as soe Scheltema earst troch de ynfloed fan de 19de-ieuske taalgelearde Jacob Grimm mei sammeljen út ein set wêze. Breuker set Scheltema yn it ramt fan de opkommende romantyk mei syn belangstelling foar skiednis en âlde folkskultuer, op himsels gjin rare gedachte sa't wy sjen sille.

Grutte inisjator yn dit stik fan saken wie Grimm. Van de Zijpe (1967) giet wiidweidich op syn ynspanningen yn om alles wat oan liet en sêge ûnder it hiele Dútske folk foarhannen wie, fan de teloargong te rêden en te sammeljen. Yn 1811 pleatste Grimm yn de *Algemeene Konst- en Letter-bode* in oprop om Nederlânske myten yn te stjoeren, dellein yn âlde hânskriften en drukken of noch mûnling by âlde lju bekend yn

folkslietq. Yn 1815 stjoerde er in rûnskriuwen nei in grut tal gelearden om dy Yn syn striben te beheljen. Dat dokumint wurdt wol sjoen as de offisjele berte-akte fan de stúdzje fan de folkskunde. Wat sammele wurde ~~in~~mast, ferdielde Grimm ûnder yn seis skiften:

- 1 folkslieten en rymstikken, yn it foarste plak mei in epyske ynhâld,
- 2 sêgen yn proazafoarm, benammen bernemearkes en dierefabels,
- 3 fleurige skelmsstikken en grappen,
4. folksfeesten, spultsjes, seden en gebrûken,
5. byleauwe oan geasten, spoeken, heksen,
6. sprekwurden, útdrukkingen, ferlikkingen, ferbiningen fan wurden.

Der giene seis brieven nei Nederlân ta. Want ta it Dútske folk waarden ek alle bewenners fan Nederlân rekkene. Twa fan dy adressanten binne goeide bekenden fan Paulus Schellema, de al earder neamde Frijen-tsjerter heechlearaar H.W. Tydeman dêr't er geregeld kontakt mei hie, en syn jongere broer Jacobus Schellema, publisist op histoarysk mêd. Dat soe ek de ferteklearing wêze kinne wêrom't yn de beide brosjueres fan Paulus Schellema in soad werom te finen is fan wat Grimm frege om te sammeljen. Ik neam in pear foarbylden.

Ta it tredde skift, de skelmsstikken en grappen, kin it ferhaal rekkene wurde fan de lanhearre dy't by ien fan syn boeren te gast is en ûnder it ien in stik bûter yn de brij fynt. As hy it derút fisket om it op te ien, seit de boer droechwei: 'Dat hab ick eack al riz ymme muwle han/lanherre!' (Schellema 1826:40-41). Ek guon sei-sprekwurden dêr't Schellema in grappige anekdoate oan ferbûn hat, soene ta dat skift rekkene wurde kinne. Ta it fjirde skift, de folksfeesten, spultsjes, seden en gebrûken, hearre ûnder oaren de beskriuwing fan it sintemarteminnen, en it ûntsean dêrfan (Id. 1831:48-49). It meastepart yn de brosjueres falt lykwols ûnder it seisde skift, dat fan de sprekwurden en útdrukkingen dy't troch Schellema ryklik fan kommentaar foarsjoen binne.

It mei dúdlik wêze dat de ynhâld fan beide brosjueres aardich yn it programma fan Grimm past. Dat jildt ek foar de wize dêr't Schellema syn materiaal op presintearret. Yn de foaropwurden fan syn grut hânskrift en syn earste brosjueres⁵ seit er yn de geast fan Grimm dat it syn doel is om de Fryske kultuer foar de teloarngong te rêden (97/4 Hs): '(...) om dat de Vriesche, oude, en zelf nog de Vriesche Landtaal niet zoude verloren gaan' en (Schellema 1826:vii-viii): '(...) de verzamelaar (heeft) geen ander oogmerk, dan om ook iets van zijnen kant te mogen bijdragen tot de herleving van de oude Vriesche taal, zeden en gebruiken.'

2 In produkt fan de fantasy?

Paulus Scheltema wie by syn libben al bekend as samler fan sprekwurden en útdrukkingen, mar miskien wie er noch wol bekender fanwegen syn bynamme Paulus Liger en de publikaasje fan it Achtlumer terskrjocht, in dúdlik oanwiisbere mystifikaasje. Dat terskrjocht is in wet op it koalstedterskjen dy't sûnt 1559 yn Achlum bestean soe, dy't troch Paulus yn sabearre-Aldfrysk opskreaun is yn de tiid dat er boer te Doarium wie en troch syn broer Jacobus publisearre is yn syn *Geschied-en letterkundig Mengelwerk* fan 1823. Fuort by it ferskinen al bestie de nedige skepsis, ek omdat Paulus ûnder tiidgenoaten de bynamme fan Liger hie (Breuker 1982:30-32, Postma 1938-1939, NNBW, IV, 2010). Dat wittende besjocht men al dy tûzenen sprekwurden, útdrukkingen en beskriuwingen fan it Frysk-eigene mei in skalker each as dat men faaks normaal dwaan soe. Mei rjocht komt dan de fraach nei foaren oft men al dat byinoar skreaune materiaal net fersmite moat as ûnbetrouber, oft net al dy Fryske teksten fan Scheltema optinkfels binne lykas Breuker (1982:32) tinkt: 'Ik leau neat fan al dy sechjes, ferhalen en figueren (...) as se net út oare boarnen bekend binne of oannimlik makke wurde kinne. Der hat in grut ferlet west fan ditsoarte stof yn de tiid fan de opkommende Romantyk, doe't it fryske folk syn eigen skiednis hawwe moast, en dêr hawwe de Scheltema's yn fersjoen.'

Neffens eigen sizzen helle Scheltema syn materiaal út in grut tal 16de-, 17de- en 18de-ieuske histoaryske boarnen. Yn it foaropwurld nearnt er ûnder oaren Ocko Scharlensis, Suffridus Petrus, Winsemius, Schotanus, Gabberna, Foeke Sjoerds (Scheltema 1826:iv-v), skiedskriuwers dy't it mei it finen fan de wierheid, alteast neffens hjoeddeiske mjitstêven, net altyd like krekt namen (Waterbolk 1952). En as Scheltema by de behanneling fan de yndividuele gefallen meastentiids fersommet om syn boarnen te neamen, dan wurdt alles wol hiel ûnkontrolearder. Datselde jildt trouwens ek foar de eigen waarmimming dêr't er him op beropt (Scheltema 1826:vii). En dochs wol it my net oan dat alles in produkt fan de fantasy fan ien man is. Tofftûzen sprekwurden ensfh. (se binne noch net netfeld), dat is wol in hiel soad! Eins soe men se stik foar stik neigean moatte en sjen oft dat wat Scheltema opjout ek yn oare boarnen út syn tiid of earder foarkomt. Lit ús ris in pear gefallen besjen.

Brittenkruid/ jaget di tonger ta di door uwt (Scheltema 1826:26). Dat sprekwurd wurdt troch Breuker (1982:32) nei foaren helle as ien fan de optinkfels fan Paulus Scheltema. Dêrta sitearret er mei ynstimming in anonime resinsint út 1828: 'De Referent heeft eenige Vriesche Geleerden, al hetgene hier nopens het Brittenkruid gezegd wordt,

hooren otkennen: zij verzekeren ons, dat zoodanige plant en zulk een spreekwoord in Vriesland niet bekend zijn.' En dêrmei is Paulus foar fantast útnakke. Dat is lykwols wat koart troch de boech. *Brittekrûd* hat wol de egljk bekend west. Effer yn de Schotanus-atlas (ed. 1718) stiet op in kaart fan it âlde Fryslân in ôfbylding mei dêrby skreaun: 'Britte Kroed / Veribus Frisits', 'Unde Plini / Herba Britannica', 'Hodie Belgice / Water Patich', 'sive Botanicis / Hydrolapathum'. *Brittekrûd* is dus in âlde beneaming fan in plant dy't troch Plinius 'herba Britannica' neamd waard en dy't wy hjoed de dei *hantsjeriis*, yn it Nederlânsk *waterzuring*, neame (WFT 3, 223 s.v. *brittekrûd*). It sprekward moat by guon ek bekend west hawwe, of leaver sein, de meideling dat it brittekrûd de tonger ta de doar út jaget, want neffens de hjoeddeiske opfetting is it gjin sprekward. De meideling is fan byleauwich aard, te witten: brittekrûd wurket as in tongerlieder. Neffens Scheltema soe dat byleauwe fan de Romeinske tiid ôf oant yn de 18de ieu bestien hawwe. Hy neamt gjin boarnen, mar it liket derop dat er him hjir basarre hat op Foeke Sjoerds (1765:344-346). Dy seit dat de Friezen dat byleauwe *hiene* en dat dat al troch Plinius opmurken is. Dat skriuwt er yn 1765 yn de doetiid, wat ynhâlde kin dat dat byleauwe dan net mear bestean soe. Scheltema foeget dêr dan út eigen waarmimming oan ta: 'Nog in de achttiende eeuw vond de schrijver van dit bijgelooft overblijfselen, en hier en daar van die planten aan de balken hangen' (Scheltema 1826: 27). Mooglik is dat al in optinksel fan himsels, mar de folgjende opmerking fan Scheltema oangearnde de etymology fan *brittekrûd* komt wer folstlein mei Foeke Sjoerds oerien (s. 27): 'Aan de wortels van dezelve bevinden zich zwarte plompen, gelijkende naar turfbritten.'

In oar gefal is de útdrukking *Dat binne bockens mey saoi* mei de betsjutting: 'Iemand onder verbloemde benamingen ernstige waarheden zeggen' (Scheltema 1826:40). Dat komt moai oerien mei de betsjutting fan skrobearing of smutslach dy't it Fryske en Nederlânske *bokken* of *bokking* al sûnt de 18de ieu hawwe (Taaldatabank Midfrysk, WFT 3, 89 s.v. *bokking*, WANT, III, i, 273-274). Neat gjin optinksel! Op 'en heechsten kin men sizze dat de tafoeging *mey saoi* mooglik by Scheltema sels wei komt, omdat hy better net te witten de earste is by wa't dat sa op skrift stiet.

In tredde gefal is *Bigten komt fen jigten* (Scheltema 1826:25). Dat wurdt yn de foarm fan in sprekward presintearre, mar is tinkt my earder in opmerking fan etymologysk aard. Scheltema skriuwt derby: 'Het woord biegent heeft zijnen oorsprong van het oude Vriesche jigta, hetwelk bekennen beteekent' (Scheltema 1826:25). Dy kennis kin er bygelyks helle hawwe út Houffitt (1812:202). Neffens Houffitt is *biechten*

ûntstien út *be-jichten* of *be-gichten* en dat bringt er ûnder oaren yn ferbân mei it Aldfryske *jechta* (= bekenne). Dy etymology wurdt trouwens hjoed de dei noch altyd as jildlich ferklearre (Philippa, Debrabandere en Quak 2003:304).

Men kin ek in soad gefallen fine yn Scheltema syn grut hânskrift (974 Hs). Slacht men samar in side iepen, dan docht bliken dat op syn minst de helte fan it materiaal oerienkomt mei wat yn eardere of eigentiidske Nederlânske samlingen stiet. Bygelyks yn it earste part steane op side 6, 7 fyftjin sprekwurden en útdrukkingen dêr't yn alle gefallen acht fan âldere wjergaders hawwe. It giet om *Altyd Baas boppe Baas* (Cox 2000: 404, Harrebomée 1858:25 s.v. *baas*), *Al te goed iz ijen oar sijn Geck* (Cox 2000:164, Harrebomée 1858:104 s.v. *buurman*), *Alle Backen en brouwten falle neat lijk uwt* (Cox 2000:403, Harrebomée 1858:28 s.v. *baksel*), *Al dwaende leert men* (Cox 2000:595, Harrebomée 1870:17 s.v. *doen*), *Alle bijtjes helpe, seij de man, in hij pisse ijn e see* (Cox 2000: 713-714, Harrebomée 1858:26 s.v. *baat*), *Alle forôaring iz nin forbertering* (Cox 2000:695-696, Harrebomée 1861:369 s.v. *verandering*), *Alle mans Frjeuns, allemans geck* (Cox 2000:164, Harrebomée 1858: 213 s.v. *gekt*), *Al it hout iz nin Timmerhout* (Cox 2000:391, Harrebomée 1858:335 s.v. *hout*).

Ut in pear foarbylden dêr't by neigien wurde kin dat wat by Scheltema stiet, oerienkomt mei wat yn syn tiid bekend wie, mei fansels ek wer net de konklúzje lutsen wurde dat alle materiaal fan Scheltema betrouber is. Nim bygelyks it sechje *Al het Willem hjiet komt raar oon it eyn* (Scheltema 1826:6). Neffens Scheltema hat it sechje syn oarsprong yn de heitelânske skiednis. Hy knopet it fêst oan it histoaryske feit fan de ferdinking fan de Fryske steedhâlder Willem Friso yn 1711 en neamt fierders in hiele rige Hollânske greven en Hollânske en Fryske steedhâlders mei de namme Willem, dy't raar oan harren ein kommen binne. Dy histoaryske feiten sille wol wier wêze, mar oft it in bestoand sechje west hat, is slim nei te gean. Men soe hawwe wolle dat it yn near boarnen foarkaam. It Nederlânske sprekwurdeboek fan Harrebomée (1858:179) hat it wol, mar jout as boarneferwizing allinne Scheltema sels op. En nei alle gedachten hat Dykstra (1896:380) it foar syn sprekwurdesamling ek by Scheltema wei.

It komt der yn it koart op del dat de gegevens dy't Scheltema oandroegen hat, troch syn wize fan presintearjen net altyd kontrolearber binne, mar dat betsjut net automatysk dat se like faak ûnbetrouber wêze soene. Kin men nammentlik in boarne trasearje dy't er mooglik brûkt hat, dan blykt alteast út de earder besprutsen foarbylden dat er – nettsjinsteande dat er hjir en der wolris wat ferdraaid of derby fanta-

scarre *Hat*-, oanslut by de stân fan kennis fan syn tiid. En as er taaleigen opteke *n*ehat dat net yn skriftlike boarnen werom te finen is, dat faaks allinne *Yn* de folksmûle bestie, hoe wol men dan eins de eask fan kontroleartbeheid stelle?

Oar *At* no ta is te folle redenearre út de persoan wei, in ûnderstelde grutte *Fantast*. Mar men kin, sa't in pear priuwkes hjirboppe al sjen lieten, ek redenearje út it materiaal wei, en dan sjogge wy in fantastyske rike *samling* Frysk taaleigen en alderhanne oare aardichheden, Fryslân en de *Friezen* oanbelangjend. *Yn* alle gefallen hawwe de sprekwurden en útdrukkingen wol wearde, al wie it allinne mar fanwegen de *datearring* fan in wurd of betsjutting, ek as se mooglik troch Scheltema betocht binne. Alle sprekwurden en útdrukkingen op de wrâld binne trouwens iennis troch ien yntrodusearre, of iennis skriftlik fêstlein en troch *manichâldich* gebrûk gongber ûnder it folk wurden (*Röhrich & Mieder* (1977:26).⁶ In soad fan wat Scheltema optekene hat, is lykwols net gongber ûnder it folk wurden, is net diel wurden fan in orale tradysje. Of hat dat faaks wol west, mar is wer yn it ferjitelboek rekke. En no lizze de ferskate hânskriften fan Scheltema ûnder it argyfstof, kreas opburgen yn it *Tresoar* te Ljouwert. Allinne fan it grutte hânskrift mei de 12000 items is begjin 20ste ieu in blomlêzing besearge troch de sjoernalist en folkskriuwer Jacob Hepkema. Datselde hânskrift is ek brûkt foar it WFT, mar lang net alles dêrút is yn it WFT opnommen.

Sa witte wy net mear fan it bestean fan de útdrukking *Hij faart foar it Kantoarjen di Heren Verneuken en Compagnie* (Hs. 974, 1e part, s. 563). As betsjutting jout Scheltema: 'Hy wordt van zijne Heeren en Meesters bedrogen.' Of de fariant *It iz oon it Kantoarjen di Heren Forneucken in Compagnie* (Hs. 974, 4e part, s.1152). Dat betsjut: 'Hy wordt van alle kanten bedrogen, en misleid.' Unbekend idioom, in *re-lasje* fan de Nederlânske firma *List en bedrog* en tagelyk ek in oanfoling op it WFT (5, 231 s.v. *ferneuke*). Dat hat it net opnommen en jout foar it tiidwurd *ferneuke* 1872 as earste *datearring*. Ta fergelyk, yn it WNT (XXI,1, 1583) is it âldste *fynplak* fan *verneuken* fan 1795.

Wat oant no ta ek net yn printe foarm yn it Frysk bestiet, is it sechje *Der en Aodlander Jem jonge seyt di Bilter Jem Hayth* (Hs. 974, 1ste part, s. 232). Dêr skriuwt Scheltema by: 'Taal en Uitspraak zyn in Vriesland zeer verschillend byzonder in de betekenis der woorden, zomtyds zoo dat de een den anderen niet verstaan kan. Zo noemt by Voorbeeld een Oude Vries een man van Jaren een Jonge byzonder Familair, en een Bilkert, die aan den Noordkant van Friesland wonen, en van Noord-Holland afkomstig zyn noemt zyn Vriend Hajith.' In aardige taalobservasje en ek wer in oanfoling op it WFT (1, 68 s.v. *âldlanner*). Foar

âldlanner jout it WFT nammentlik in sitaat út 1922, wylst it wurd al in ieu langer bestiet.

Dy foarbylden litte sjen dat it ûntsluten fan de hânskriften fan Scheltema in grutte oarwinst wêze kin foar de beskriuwing fan it 18de- en begjin-19de-ieske Frysk. It wurdt tiid dat al dat taalmateriaal bestudearre wurdt, sûnder a priori acht te slaan op de reputaasje fan de persoan Scheltema. It materiaal licht net.

Noaten

- ¹ Hânskriften fan Scheltema mei sprekwurdesamlingen (titelbeskriuwing neffens biblioteekatalogus):
Ses en vijftig oude Friesche spreekwoorden uit het Breda's Almanak van 1664, uitgegeven door J. H. Hoefst en vergeleken bij die ons elders in de Friesche taal zijn voorgekomen, en overgezet in de Nederlandsche taal (Tresoar Ljouwert, 215 Hs).
Ien toezind tua Aodde Friesche Sprekwirdeu uut de seck schoadde foar Mastir Japick Hendrik Hoeufft, to taens fan syre oanstalt op e aodde Friesche tahlē, zo masterlick bischrijenon, troag ien Friesche Boer oan him joun ijn 1816 (Tresoar Ljouwert, 216 Hs) [oan Scheltema taskreaun].
Friesche woorden, zegswijzen, spreuken, enz., meest gebruikelijk bij de Friesche boeren in de landbouw (Tresoar Ljouwert, yn: 217 Hs).
Friesche spreekwoorden (Tresoar Ljouwert, 218 Hs).
Verzameling van een aantal spreekwoorden van kerk en school, naar de spreekmanieren van dien tijd en in het Nederduitsch overgezet (Tresoar Ljouwert, 219 Hs).
Twaalf-duizend Friesche Spreekwoorden, gezegden, anekdotes, oudheden en geschiedenissen van de eerste bekende tijden af (Tresoar Ljouwert, 974 Hs).
² (Scheltema 1826:vii): ‘Van kinds af bij de Vriesche taal, zeden en gebruiken opgebracht, en daarbij grijs geworden, heeft de verzamelaar gelegenheid gehad, dezelve van nabij en in vele bijzonderheden gade te slaan. Hij volgde reeds sedert eene reeks van jaren het voorbeeld van den eerwaardigen P. Wigeri, door, voor eigene liefhebberij, aantekening te houden van alle zoodanige oud-Vriesche spreekwoorden, gezegden, anekdoten, gebeurtenissen, als hem in het gemeene leven voorkwamen, en hem niet geheel onbelangrijk toeschenen.’
³ Lês: hier droeg veel aan bij (WNT, XVII,i, 404).
⁴ Yn it foaropwurd fan it hânskrift (974 Hs) skriuwt Scheltema: ‘(...) welk dagboek helaas schijnt verloren gegaan te zijn (...)’ en fierderop: ‘(...) verloren gaan, zoo als gebeurd is met de dagboeken van mijnen Vriend P Wigeri, van welker aantekeningen in dit mijn werk nog velen voorkomen.’
⁵ It foaropwurd fan de twadde brosjuer út 1831 is skreaun troch de besoarger W. Eekhoff.

6 Röhrich en Mieder (1977:26): 'Der Urheber eines jeden Sprichwortes ist immer ein Individuum, das irgendwann, irgendwo und irgendwie einen Gedanken kurz und bündig zum Ausdruck bringt, der wegen seines allgemeingültigen Gehalts von anderen Sprachteilnehmern aufgegriffen und akzeptiert wird. Wie beim Märchen oder Volkslied, deren Wortlaut durch ständiges Weitergeben und Wiederholen verändert wird, wird auch die sprichwörtliche Formulierung so lange umgewandelt, bis sie als Sprichwort mündgerecht ist (..) Neben dieser mündlichen Quelle spielt die literarische Herkunft der Sprichwörter eine große Rolle. Viele Sprichwörter waren zuerst Sentenzen oder geflügelte Worte von Dichtern, die dann durch häufigen Gebrauch volksläufig, d.h. sprichwörtlich, geworden sind.'

Literatuer

Breuker, Ph. (1982)

'Master H. (Gysbert Japicx, brief XIX): wa't er wie en wat de Scheltema's der fan makken', *Us Wurk* 31, 29-42.

Breuker, Ph.H. (1990)

'Kultuer en literatuer yn Fryslân yn it begjin fan de njoggenjinde ieu', *It Beaken* 52, 18-33.

Breuker, Ph. (1999)

'Der frühe Einfluß von Jacob Grimm in Friesland, insbesondere seine Einwirkung auf die Entstehung des Werkes von Paulus Scheltema', *Brüder Grimm Gedenken* 13, 150-162.

Cox, H.L. e.o. (2000)

Van Dale Spreekwoordenboek: Nederlands, Fries, Afrikaans, Engels, Duits, Frans, Spaans, Latijn. Utrecht/Antwerpen.

Dykstra, W. (1895-1986)

Uit Friesland's Volksleven van vroeger en later. Volksverleveringen, volksgebruiken, volksvertellingen, volksbegrippen. Leeuwarden.

Enc.v.Fr

= J.H. Brouwer e.o., *Encyclopedie van Friesland*. Amsterdam/Brussel 1958.

Harrebomée, P.J. (1858, 1861; 1870))

Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal. Drie delen. Utrecht. Hepkema, J. (s.j.)

'n *Bloemlezing uit Paulus Scheltema's Twaalfzijdig Friesche Spreekwoorden*. Gezegden en Anecdoten. Aangevuld en verkland. Heerenveen.

Hoeufft, J.H. (1812)

Taalkundige aanmerkingen op eenige Oud-Friesche spreekwoorden. Breda.

Kuip, F.J. van der (2003)

De Burma-ia-sprekwurden. Santjinde-ieuske Fryske sprekwurden ferkleare en yn har tiid besjoen. Ljouwert.

Mieder (1990)

= ynlieding by faksimile edysje fan J.C. Blum, *Deutsches Sprichwörterbuch* (1780-1782). Hildesheim/Zürich/New York, 1*-32*.

NNBW

= *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek.* Leiden 1911-1937.

Philippa, M., F. Debrabandere en A. Quak (2003)

Etymologisch woordenboek van het Nederlands. A-E. Amsterdam. Postma, O. (1938-1939)

‘De “Tesk-Laow” fen “Achelim”, histoarysk biskôge’, *It Beaken* 1, ss. 56-62.

Röhricht, L. en W. Mieder (1977)

Sprichwort. Stuttgart.

Scheltema, P.C. (1826)

Verzameling van Spreekwoorden, Gezegden en Anekdoten, benevens belangrijke geschied- en oudheidkundige aanteekeningen enz., meerendeels Vriesland en de Vriezen betreffende; alsmede taalkundige ophelderingen omtrent den oorsprong en de ware beteekenis van oude Vriesche woorden en gezegden; door Paulus

Cornelis Scheltema. Franeker.

Scheltema, P.C. (1831)

Verzameling van Spreekwoorden, Gezegden en Anekdoten; benevens belangrijke geschied- en oudheidkundige aanteekeningen, enz., meerendeels Vriesland en de Vriezen betreffende; alsmede taalkundige ophelderingen, omtrent den oorsprong en de ware beteekenis van oude Vriesche woorden en gezegden; door Paulus Cornelis Scheltema. Tweede stukje. Leeuwarden.

Scheltema, P.C. (s.j.)

Twaalfduizend Vriesche Spreekwoorden, gezegden, anecdoten, oudheden en Geschiedenissen van De eerste bekende tijden af, bij elkanderen verzameld in de talen van die tijden, in welke zij zijn voorgevallen. en Overgebracht in hunne ware betekenis in den tegenwoordigen taal (hânskrift: Tresoar 974 Hs).

Schotanus à Sterringa, D.B. (1718)

‘Afbeelding van Oud Friesland’, kaart efteryn Id., *Uitbeelding der heerlykheit Friesland; zoo in ’t algemeen, als in haare XXX byzondere grietenijen.* [Leeuwarden] (ed. F. Halma).

Sjoerd s, f. (1765-1768)

Algemene beschrijvinge van oud en nieuw Friesland. Leeuwarden.

Taaldataank Midfrysk

= fOarriedige ferzy fan de taaldatabank fan it Midfrysk (2000),

Fryske Akademy: www.faknaw.nl/tdb/.

WaterDok, E.H. (1952)

Twêe reuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw.

Groningen/Djakarta.

WFT

= *Wurdboek fan de Fryske Taal.* Ljouwert/Leeuwarden 1984.

WNT

= *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* Den Haag/Leiden 1882-

1998 (digitale ferzy Rotterdam 2000).

Zijpe, R. van de (1967)

'Jacob Grimm en de Nederlanden.' Yn: *Handelingen van het XXVII Vlaams filologencongres.* Gent, 337-347.

Phrasologie: ein in der Frisistik unbestelltes, aber viel versprechendes Forschungsfeld

Nils Ar-hammar (Universität Flensburg)

1 Forschungslücken und Forschungsperspektiven

Mein heutiger Beitrag zum Philologenkongress schließt insofern an den vom letzten Philologenkongress an, als er mit Ausgangspunkt im *‘Handbuch des Friesischen’* auf ein lohnendes Forschungsfeld für Frisisten hinweisen möchte. Konsultieren wir das Sachregister des Handbuchs, stellen wir nämlich fest, dass dort die Stichwörter *Phrasologie/Diagnostik* und *Phraseme/Phraselogismen* mitsamt den Synonymen *Idiome* und *Redensarten/ Redewendungen* fehlen. Wenn wir davon ausgehen, dass das Handbuch den Forschungsstand der Frisistik widerspiegelt – und das sollten wir im Großen und Ganzen doch eigentlich tun dürfen –, dann sind wir mit der gemachten Feststellung einer weiteren Forschungslücke unseres Faches auf die Spur gekommen. Dain liegt allerdings insoweit nichts Überraschendes, als die phrasologische Forschung in den westlichen Ländern erst in den letzten beiden Jahrzehnten so richtig zur Entfaltung gekommen ist und die Frisistik erfahrungsgemäß und begrifflicherweise der Entwicklung in den großen Philologien hinterherhinkt. Im vorliegenden Falle scheint es übrigens um die große Schwester Niederlandistik auch nicht viel besser bestellt zu sein.

Auf die Forschungsperspektiven, die diese lexikologische und linguistische Teildisziplin auch den Frisisten bietet, bin ich erst so recht aufmerksam geworden durch zwei Aufsätze von Elisabeth Pirramen in den Zeitschriften *‘Niederdeutsches Jahrbuch’* und *‘Niederdeutsches Wort’*, beide 1999. Erst ein paar Jahre später, als ich den Kontakt zu Frau Pirramen aufgenommen hatte und durch Vermittlung von Jan Wirtter der *‘Europäischen Gesellschaft für Phrasologie (EUROPHRAS)’* beigetreten war, habe ich mich in Forschung und Lehre der Phrasologie besonders des Nordfriesischen zugewandt. Als Einführung diente mir dabei Elisabeth Pirramens umfangreiches Werk *‘Phrasologie der westniederländischen Mundart’* (Literatur Nr. 12), das für die dialektale Phrasologieforschung als bahnbrechend gelten kann. Die Materialbasis dieser Arbeit umfasst nicht weniger als 4.500, in jahrelanger systematischer Befragung gesammelter Phraselogismen, die

Frau Piirainen im selben Jahr in einem besonderen Lexikonband veröffentlichte.

2 Maritime Phraseologismen und bildliche Ausdrücke (EUOPHRAS-Vortrag 2004)

Inspiriert von diesem vielseitigen, vorbildlichen Werk hielt ich dann im August 2004 auf dem EUROPHRAS-Kongress in Basel einen Vortrag mit dem Titel *'Phraseologismen und bildliche Ausdrücke des Helgoländer Friesisch aus drei inseltypischen Ausgangsdomänen'*. Die drei traditionellen inseltypischen Ausgangsdomänen oder Bildspenderbereiche waren *A. Seefahrt, Lotsen- und Rettungswesen* und *B. Fischerei* sowie *C. Vogelfang und Vogeljagd*.¹ Wie aus der Aufstellung hervorgeht, gebe ich in der 2. Spalte die wörtliche Lesart in Gänsefüßchen und in der 3. Spalte die phraseologische Lesart oder aktuelle Bedeutung des Phrasems in einfachen Anführungsstrichen. Die strukturell klar abgegrenzte Subklasse *phraseologische Vergleiche* oder *comparative Phraseologismen* habe ich gesondert aufgeführt (vgl. die festen *wie-Vergleiche* Nr. 51-53 und 71-73). Bedingt durch die Problemstellung mit ihrem onomasiologisch-benennungsmotivischen Betrachtungswinkel habe ich also auch nicht-phraseologische bildliche Ausdrücke mit behandelt (vgl. Nr. 28-38, 54-63, 74-78 und 97-112).²

Am Ende des Handouts habe ich damals auf die reiche Seefahrer-Idiomatik im Holländischen und Westfriesischen hingewiesen und hervorgehoben, dass das *WFT* nicht weniger als 32 Phraseologismen mit *seil* ‚Segel‘ und 14 mit *sile* ‚segeln‘ verzeichnet. Zum Vergleich: Für ihre einschlägige Dissertation (Literatur Nr. 11) hat Sverrisdóttir 20 überwiegend norddeutsche und 10 isländische *Segel*-Phraseme vorgefunden. Stoett, der Große Van Dale und Waling Dijkstra's *'Friesch Woordenboek'* haben je 6 *Segel*-Idiome, wobei es sich wohl um die im Holländischen und Westfriesischen gebräuchlichsten handeln dürfte (es sind übrigens in beiden Sprachen beinahe die gleichen). Die extrem große Anzahl von rund 30 *seil*-Idiomen im *WFT* findet übrigens ihre Erklärung, wenn man die Quellenangaben studiert: Nicht weniger als 10 davon sind ausschließlich in Scheltema's Riesensammlung [1835] belegt, sind also schon längst obsolet und zum Teil vielleicht schon damals oder überhaupt wenig verbreitet. Bei 16 Phrasemen soll die nach der Bedeutungsangabe stehende Jahreszahl [1990] – eine lobenswerte lexikographische Innovation – wohl signalisieren, dass der Bearbeiter Piter Boersma sie noch gekannt hat. Bei 6 zitiert er die Bedeutung

nach den Wörterbüchern [1911] und [1956] und bei 2 weiteren nach T. Postma [1927].

3 Komparative Phraseologismen (EUROPHRAS-Vortrag 2006)

Auch für die nächste EUROPHRAS-Tagung im Juni 2006 in Veszprém (Ungarn) habe ich einen Vortrag angemeldet. Der Titel lautet: 'si *máál as en meelen* - „So wütend wie eine Windmühle“. Phraseologische Vergleiche vom Typ Adj. + *wie* + Nomen im Sinnbereich des Zorns'.³

Die folgende gedrängte Übersicht zum genannten Thema soll nebenbei auch einige Beobachtungen zur Behandlung der Phraseologie in der friesischen Lexikographie vermitteln. Zunächst wieder einige quantitative Angaben zu den westfriesischen 'Zorn'-Adjektiva, von denen es übrigens eine erstaunliche Vielfalt gibt (hieraus Schlüsse auf einen wie auch gearteten friesischen Volkscharakter zu ziehen, ist natürlich unzulässig). Vom Hauptsynonym *lik* verzeichnet das 'Friesisch Woordenboek' von Waling Dijkstra [1903] drei *as*-Vergleiche (*as in baerch/spintoerre*), während solche im Akademie-Wörterbuch 'Frysk Wurdboek' (1956) fehlen. Im 'Frysk Wurdboek' (1984) und im *WFT*, die ja auf derselben umfangreichen Materialbasis beruhen, sind es je acht.⁴ Hinzugeskommen sind *bolle*, *hún*, *seage*, *tiger* sowie im Handwörterbuch das etwas zweifelhafte *drank* und im *WFT* nach einem Zitat von Posthumus [1829] *holder*. Das Synonym *nidich* (wohl mehr 'innerlich zornig') zeigt folgendes Bild: Waling Dijkstra drei Vergleiche (*as in spintoerre/pod*), 'Frysk Wurdboek' 1956 wieder keine und 1984 und im *WFT* je fünf, wobei *as in kedde* und *as in wekker* auf Angaben von J. v.d. Burg [1950] zurückgehen. Bis auf *seage* und das modern amnuttende, wohl scherzhafte *wekker* sind die Vergleichswörter also hauptsächlich Tiernamen (bei den Synonymen *boas* und *kwea* kommen noch *kat* und *murd* hinzu).⁵ *Pod* (Kröte) und *spin* (Spinne) dienen wegen ihrer im Volksglauben vermeintlichen Giftigkeit verbreitet als Zorn- und Bosheitsmetapher. Die 'Säge' hat eine nahe Parallele in helg. *geftli/witend es/as en eáks* '.,giftig/wütend wie eine Axt"',⁶ beides also scharfe, leicht Verletzungen verursachende Werkzeuge. Der festlandsnordfriesische Hauptvergleich *máál as en meelen* erklärt sich aus der Gefährlichkeit der sich drehenden Windmühlentügel, wobei wohl auch an die Ähnlichkeit mit einem wild fuchtelnden Wüterich zu denken ist. – Es wäre sicherlich eine reizvolle Aufgabe, quasi exemplarisch die gesamtfrisische 'Zorn'-/-'zornig'-Synonymik einschließlich der *wie*-Vergleiche monographisch zu behandeln.

Ich möchte noch dieser Hinweis zu den *wie*-Vergleichen: Gewissermaßen spiegelbildlich zur Erforschung der Varianz der Vergleichswörter eines und desselben Adjektivs oder Verbs mitsamt Synonymen, wäre die Untersuchung der unterschiedlichen Bezugswörter eines und desselben Vergleichswortes ebenso lohnend wie erwünscht (vgl. etwa die Lemmata *baarch*, *kat* und *murd* im ‘*Frysk Wurdboek*’ und im *WFT*).

4 Sammlungen und lexikographische Präsentation friesischer Phraseologismen

Zum Erfassungsgrad der friesischen Phraseologie kann ich noch keine gesicherten allgemeinen Aussagen machen. Fürs Westfriesische dürfte er mit der Veröffentlichung des neuen ‘*Frysk Wurdboek*’ (1984) und des vorbildlichen ‘Nationalwörterbuchs’ *WFT* als hoch bis sehr hoch einzuschätzen sein. Hierzu trugen auch die im letzteren mit der Sigle ‘*Opg.*’ versehenen Belege von Einsendern und Mitarbeitern bei, zumindest bei den *as*-Vergleichen. Aber wie viel mehr eine flächendeckende gezielte Befragung liefern kann, zeigen die Stichwörter *murd* (‘bunzing’/‘Iltis’) und *pod* (‘pad’/‘Kröte’), wo 9 bzw. 11 zusätzliche Vergleiche aus einer 1939 vom Meertens-Instituut durchgeführten Enquete stammen. Noch in den 90er Jahren konnte – wie schon erwähnt – Frau Piirainen mit ihrer Arbeitsgruppe im Westmünsterland insgesamt 4.500 Phraseologismen zusammentragen. Die Erfassung der helgoländischen Phraseologie machte in den 1970er Jahren – allerdings ohne systematische Befragung – vor allem dank meiner engagierten, hervorragenden Informantin und Mitarbeiterin Maria Leitgeber-Dähn (1906-1979) einen Quantensprung.⁷

Zur Darbietung und Anordnung der Phraseologismen in den friesischen Wörterbüchern muss ich mich hier auf einige wenige Bemerkungen beschränken. In den Gebrauchsanweisungen des *WFT* wird eingehend über die Handhabung der sog. ‘*Samengesteld lexicale eenheden*’ gehandelt. Im Hauptblock – getrennt durch einen Gedankenstrich – erscheinen zuerst ‘*vaste semantische verbindingen*’ (das ist Adj. + Nomen), gefolgt von den *as*-Vergleichen, die also stets am Ende des Hauptblocks zu sehen sind. Dann kommen – jeweils mit einem Spiegelstrich abgesetzt – ‘*idiomatische uitdrukkingen*’, gegliedert nach einem strikten Schema, am Ende die Präpositionalphrasen in alphabetischer Reihenfolge der jeweiligen Präposition. Den Schluss bilden die ‘*zegswijzen*’, die, durch einen Spiegelstrich und die Sigle ‘*Zegsw.*’ eingeleitet, einen eigenen Block bilden, der mitunter über mehrere Seiten laufen kann (bei *hân* ‘Hand’

sogar zehn Seiten, die letzten sechs in Absätzen alphabetisch nach der implizierten Präpositionen). Als problematisch könnte sich die Trennung in *'idnematisc he niddrukkingen'* und *'zegswijzen'* erweisen.⁸ Für die Benutzertrennlichkeit des *WFT* bezeichnend sind bei den *as*-Vergleichen die Doppelnennungen sowohl unter dem Bezugs- als auch unter dem Vergleichswort und überhaupt die Auflistung zweier Kompositionsglieder unter denjeweiligen Simplexen.

In den neueren umfassenden nordfriesischen Dialektwörterbüchern, die an der *'Nordfriesischen Wörterbuchstelle'* der Universität Kiel unter der Federführung von Bo Sjölin ausgearbeitet wurden, herrscht in den längeren Wortartikeln ein rein syntaktisches Ordnungsprinzip. Bei Substantiven ist die Reihenfolge wie folgt: zuerst Verbindungen mit Adjektivattribut (vgl. das *WFT*), dann das Nomen als Subjekt und Objekt (auch wohl mal umgekehrt) und schließlich die Präpositionalphrasen im alphabetischer Reihenfolge der Präpositionen. Die Phraseologismen (und übrigens auch die Sprichwörter) werden nicht besonders gekennzeichnet, und deren Platzierung richtet sich nach dem genannten syntaktischen Ordnungsprinzip. Es wird gewöhnlich nur die phraseologische Lesart, also die aktuelle Bedeutung der Phrasee gegeben, nicht auch eine wörtliche Übersetzung. Bei *as-itiis*-Vergleichen haben das *'Frasch Urdebök'* von 1988 und das *'Fering-Öömrang Wardenbuk'* von 2002 meistens Doppelnennungen, das *'Fresk Urdebuk'* von 1994 jedoch nicht. In allen drei fehlen übrigens unter dem Simplex Verweise auf das Wort als zweites Kompositionsglied. Die Übersichtlichkeit der längeren Wortartikel, die im *'Frasch Urdebök'* noch schlecht bis teilweise chaotisch war, wurde in den beiden späteren durch die Verwendung des Rautensymbols am Anfang jedes syntaktischen Blocks verbessert. In unseren eigenen in Bearbeitung befindlichen *'Deutsch-Helgoländischen Wörterbuch'* erhält jeder Phraseologismus eine doppelte Bedeutungsangabe: zuerst die phraseologische Lesart, dann in Klammern zwischen Gänsefüßchen die wörtliche Lesart oder Übersetzung.

5 Das EUROPHRAS-Projekt *'Widespread Idioms'* und der Quasi-Counterpart *'Fryskeigene idiomien'*

Bereits ein paar Monate nach der Baseler EUROPHRAS-Tagung im August 2004 wurde vereinbarungsgemäß ein Gemeinschaftsprojekt *'Widespread Idioms in Europe and Beyond'* mit Frau Pirrainen als Koordinatorin gestartet. Kollegen der verschiedenen Sprachen erhielten einen Probestfragebogen mit 12 sog. Europäismen. Für die nord-

friesischen Hauptdialekte habe ich die Befragung organisiert bzw. selbst durchgeführt und anhand der Akademie-Wörterbücher auch die Fragen fürs Westfriesische bearbeitet. Anfang 2005 verschickte Frau Piirainen dann die 50 Fragen der 1. Tranche. Die Bearbeitung des Westfriesischen übernahm jetzt der Linguist und Akademie-Mitarbeiter Willem Visser. Vor kurzem erhielten wir auch die 50 Fragen der zweiten Tranche, die fürs Westfriesische von dem Akademie-Lexikographen und Parömiologen F. J. van der Kuip⁹ beantwortet wurden.

Zum Ergebnis meiner Befragung auf Westerland-Föhr, der geschlossensten nordfriesischen Sprachgemeinschaft, hier nur so viel: Von den 100 Europäern waren meinen mündlich interviewten InformantInnen im Alter von 75-80 Jahren nur 20-30 in ihrem 'Ferring' mehr oder weniger geläufig. Übrigens waren etliche davon nicht in dem sonst idiomreichen '*Fering-Öömrang Würdenbuk*' (2002) verzeichnet, was den Schluss nahe legt, dass dieses – wie auch wohl die anderen oben genannten nordfriesischen Dialektwörterbücher – hinsichtlich der Phraseologie eher konservativ-idiotistisch ausgerichtet sind. Es spricht von selbst, dass bei dieser Materie der individuelle Ermessensspielraum recht groß ist. Besonders schwierig dürfte die Entscheidung für oder gegen die einzelnen Europäern im Westfriesischen sein, das ja als Ausbausprache seit längerem unter hochsprachlichem (v.a. holländischem) Einfluss steht, und dies sicherlich nicht am wenigsten hinsichtlich der Phraseologie.

Im übrigen dürfte eine der reizvollsten Aufgaben friesischer Phraseologieforschung in der Herausarbeitung des Eigenanteils der jeweiligen Phraseologismeninventare einerseits und in der Feststellung der mit Nachbarsprachen und -dialekten geteilten Gemeinsamkeiten andererseits bestehen. Die erstgenannte Teilmenge wäre also *it Frysk taaleigen* im eigentlichen, etymologischen Wortsinne, während bei der letzteren weitestgehend mit Lehnidiomen gerechnet werden muss.¹⁰ Ein Desiderat für die Zeit post *WFT* wäre ein Friesisch-Holländisches und/oder Holländisch-Friesisches Phraseologielexikon. Die (kontrastive) interlinguale Phraseologieforschung zu verschiedenen Sprachpaaren war das erste von EUROPHRAS entamierte Langzeitprojekt.

6 Schlussbemerkung

In dieser Übersicht mussten viele wesentliche Aspekte, die die Phraseologieforschung eröffnet, unerwähnt bleiben, vor allem solche linguistischer, semantisch-semiotischer und stilistisch-literarischer Art. Hierfür

darf ich auf die im Handout angeführten Handbücher mit weiterführender Literatur verweisen.

Anmerkungen

- 1 Siehe Handout im Anhang 1. Die Zuordnung mancher Phraseologismen und Ausdrücke zu A oder B ist insofern willkürlich, als die Ausgangsdomänen ‚Seefahrt‘ und ‚Fischerei‘ sich sachlich überlappen.
 - 2 Vgl. Flescher 1997, 249: „Diese grundsätzlichen Feststellungen schließen keineswegs aus, dass Phraseologisierung und Wortbildung unter bestimmten Gesichtspunkten – etwa der Metaphernforschung – zusammenfassend betrachtet werden können (und sollten).“
 - 3 Siehe Handout im Anhang 2.
 - 4 In meinem dann in Vesprem gehaltenen zwanzigminütigen Sektionsvortrag bin ich auch auf den Erfassungsgrad der komparativen Phraseologismen – exemplifiziert an *böse/während wie x/y* – v.a. in der germanischsprachigen Lexikographie eingegangen. Daraus sei hier der folgende Passus im Wortlaut wiedergegeben: Besondere Erwähnung verdient das inzwischen 21 Bände (bis S) umfassende Wörterbuch des Westfriesischen. Das *Wörterboek fan de Fryske taal/Wörterboek der Frieze taal (WFT)* erschließt diese niederländische Minderheitensprache ab 1800 und bildet gewissermaßen einen Übergang zwischen den Nationalwörterbüchern und den großflächigen Dialektwörterbüchern. Es erweist sich nun hinsichtlich der Phraseologie als überaus ergiebig und benutzerfreundlich; so werden die komparativen Phraseologismen sowohl unter dem Bezugswort (hier: Adjektiv) als unter dem Vergleichswort an einer festen Stelle im Wortartikel erschöpfend verzeichnet. Das Westfriesische hat nicht weniger als 17 verschiedene *zornig*-Vergleiche aufzuweisen, von denen etwa Dreiviertel Tierkomponenten enthalten.
- Dass der Erfassungsgrad sich aber sowohl durch indirekte als auch direkte Befragungen erheblich erhöhen lässt, zeigen einestils die rechte, im Fußn. 5 erwähnte niederländische Zeitungsenquête und das für den *Deutschen Volkskandeeatlas* durch Fragebögen erhobene Material (davon wertet Gerda Grober-Gluck [Literatur Nr. 9] u.a. die komparativen Phraseologismen *falsch, hungrig, gefäßig, schlau, dumm, fech, gesund wie x/y* in vorbildlicher Weise aus), andernteils die von Elisabeth Pirainen (Literatur Nr. 12) mit einer Informantengruppe durchgeführte Erhebung der westminsterländischen Phraseologie. – Während der Erfassungsgrad der komparativen Phraseologismen in den nationalsprachlichen Wörterbüchern gewöhnlich noch als relativ hoch veranschlagt werden kann, verhalten sich die gängigen ein- und zweisprachigen Standardlexika in dieser Hinsicht recht restriktiv. So verzeichnen die von mir konsultierten französischen Wörterbücher überhaupt keine *böse/während wie*

Vergleiche. Dabei ergab eine eher flüchtige Suche im Internet (Google) zu *fâché/furieux comme* nicht weniger als 16 verschiedene solche, überwiegend mit Tieren; besonders häufig waren die Belege mit den Vergleichswörtern *taureau, tigre, lion* und *chien*.

5 Vgl. hierzu den von der 'Stichting Nederlandse Dialecten' als Nr. 5 in ihrer Reihe 'Het dialectenboek' unter Redaktion von Veronique De Tier und Siemon Reker veröffentlichten Artikelband 'In vergelijking met dieren. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krantenquête (1998)', Groesbeek 1999. Den Hinweis auf dieses innovative Werk und seine Zusendung verdanke ich dr. Joep Kruijssen, Nijmegen, (früherer) Generalsekretär des 'Atlas Linguarum Europae (ALE)', mit dem mich in den 80er Jahren während meiner Präsidentschaft des 'Germanic Department' eine intensive Zusammenarbeit verband. Das Material aus der Provinz *Fryslân* behandelt Eric Hoekstra in seinem ausgezeichneten Artikel 'Zo dronken als een *kruiwagen* en andere metaforen' (S. 71-87).

6 Auffälligerweise hat das Westföhring denselben Vergleich, und zwar in der Form *eeksen-arrig* (*eeksen-*, auf Hochton gesprochen, trägt den Hauptakzent, *-arrig* den Nebenakzent). Diese Art von Elativen haben die Tiefenstruktur Adj. + *wie* + Vergleichswort, wie sie in diesem Fall in der helg. Oberflächenstruktur bewahrt blieb. Das *-en-* dürfte Analogie nach den föhr.-amr. Synonymen *splijen-arrig/-dol* sein. Da es sich bei dieser Übereinstimmung nicht gut um gemeinsames Erbe handeln kann (die *wie-* Vergleiche dürften allenfalls aufs Hoch- bis Spätmittelalter zurückgehen), muss wohl Beeinflussung in einer Richtung vorliegen (Polygenese ist hier doch eher unwahrscheinlich). Zu erinnern ist hier noch an die alte

Wortschatzparallele helg. *önnerbarsken* und föhr.-amr. *önnërbaan 'kin/ -bään 'kin, -kisen* 'Unterirdische, Zwerge'. In beiden Fällen ist wohl die Neuschöpfung auf Föhr-Amrum erfolgt. – Das Föhr.-Amr. kennt noch die synonymen Vergleiche *arrig üüs en sparrig* („wie ein Spatz“, so auch im Syltring) und *dol üüs en skol* („wie eine Scholle“; dieser Plattfisch zappelt im Boot wie wild). Auf Weiterland-Föhr konnte sich eine Informantin erinnern, in ihrer Kindheit noch das additive *arrig üüs en sparrig, dol üüs en skol* gehört zu haben. Das 'Fering-Öömrang *Wundenbuk*' (2002) vermeldet s.v. *lieap* 'Kiebitz' auch *dol üüs en liap*, wozu das Jütische eine Parallele kennt. Erstaunlicherweise scheint der friesische Voksmund in den NL den naheliegenden Vergleich mit dem sein Brutrevier in aggressiven Sturzflügen verteidigenden Vogel nicht realisiert zu haben (vgl. J. Boersma in 'Vogels in Friesland' 1, 1976, 447 und WFT 12, 1995, 358).

7 Über unsere neun Jahre währende Zusammenarbeit vgl. meinen Gedenkartikel „Zum 100. Geburtstag von Maria Leitteger-Dähn. Vom 'ferdjetten Börriger' zur verdienten Bürgerin ihrer Heimatinsel“, *Der Helgoländer* Nr. 500 (Februar 2006), S. 21-24.

8 Vgl. auch die Besprechung von Hermann Niebaum in *It Beaken* 48 (1986), 127-130.

9 Vgl. Frederik Johan van der Kuip, *De Burmania-sprekwurden. Santjiinde-ieuuske*

- Fryske sprekwurden ferkleare en yn har tiid besjoen*. Academisch proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam. Fryske Akademy, Leeuwarden/Ljouwert 2003; ders -, *Register op De Burmania-sprekwurden*, Fryske Akademy 2004. – Die ‘*Europeïsche Geselschaft für Phraseologie*’ bietet übrigens auch ein Forum für die in sich eigenständige Forschungsrichtung Parömiologie. Vgl. etwa die Tagungsakten des internationalen EUROPHRAS-Symposiums 2.-5. September 1997: Peter Durčo (ed.), *Phraseology and Paræmiology*, Bratislava 1998; ferner die Schriftenreihen ‘*Studien zur Phraseologie und Parömiologie*’ (1994–1998) und ab 1999 ‘*Phraseologie und Parömiologie*’, hrsg. von W. Eismann und P. Grzybek (Graz) sowie W. Mieder (Burlington VT, USA), Schneider Verlag Hohengarten, D-73 666 Baltmannsweiler. Wolfgang Mieder gibt seit 1982 Bibliographien zur Parömiologie heraus und redigiert die seit 1983 im Verlag P. Lang erschienene Reihe ‘*Wörterforschung*’ sowie seit 1984 die Fachzeitschrift ‘*Proverbum. Yearbook of International Scholarship*’ (vgl. Fleischer 1997, 231).
- ¹⁰ Beim Lesen von Anne Wadmans Roman ‘*Yn Adams harnas*’ (Friese Pers Boekerij bv 1982, S. 100-238) notierte ich mir 22 Phraseologismen, die das Frisische mit dem Niederländischen gemein hat, gegenüber 9 ‘Fryskeigenen’. Vgl. die Auflistung der beiden ‘skiften’ in *Philologia Frisica anno 2002* (2003), 217.

Literatur

1. Handbücher und Einführungen

- (1) Wolfgang Fleischer, *Phraseologie der deutschen Gegenwärtssprache*. 2., durchgesehene und ergänzte Auflage. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1997.
- (2) Harald Burger, *Phraseologie*. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 2., überarbeitete Auflage. Erich Schmidt Verlag, Berlin 2003.
- (3) Christine Palm, *Phraseologie*. Eine Einführung. 2., durchgesehene Auflage. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1997.
Vgl. auch den Artikel ‘*Phraseologie*’ in Helmut Glück (Hrsg.), *Metzler-Lexikon Sprache*. 2., überarb. und erweiterte Auflage. Verlag J.B. Metzler, Stuttgart – Weimar 2000, S. 529f.

II Inventarisierende und erklärende Werke

- (4) Karl Friedr. Wilh. Wander, *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*, Bd. 1 – 5. Leipzig 1867 (Reprint: Weltbild Verlag, Augsburg 1987).
- (5) F.A. Sloett, *Niederländische Spreekwoorden, Spreekwijzen*,

Uitdrukkingen en Gezegden naar hun oorsprong en betekenis verklaard, I – II. (1. Aufl. 1901) 4. Aufl. (5. Druck). W.J. Thieme, Zutphen 1943.

- (6) Lutz Röhrig, Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten, 1 – 5. Verlag Herder, Freiburg – Basel – Wien 1991 (Taschenbuchausgabe: Herder/Spektrum, a.a.O. 1994). – Das Standardwerk informiert unter den alphabetisch geordneten Kernwörtern über Bedeutung und Herkunft von 15.000 deutscher Redensarten.
- (7) Wolf Friedrich, Moderne deutsche Idiomatik. Alphabetisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen. Max Hueber Verlag, München 1976.
- (8) Duden. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. 2., neu bearb. und aktualisierte Auflage. Dudenverlag, Mannheim ... 2002 (= Duden Bd. 11).

III. *Monographien*

- (9) Gerda Grober-Glück, Motive und Motivationen in Redensarten und Meinungen. 1 (Text) – 2 (Karten). N.G. Elwert Verlag, Marburg 1974 (= Beiheft 3 zum Atlas der deutschen Volkskunde).
- (10) Wiard Lüpkes, Seemannssprüche, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten über Seewesen, Schiffer- und Fischerleben in den germanischen und romanischen Sprachen. Berlin 1900 (zwei Reprints).
- (11) Oddný Guðrún Sverrisdóttir, Land in Sicht. Eine kontrastive Untersuchung deutscher und isländischer Redensarten aus der Seemannssprache. Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main ... 1987.
- (12) Elisabeth Piirainen, Phraseologie der westmünsterländischen Mundart. Teil I: Semantische, kulturelle und pragmatische Aspekte dialektaler Phraseologismen. Schneider Verlag, Hohengehren 2000 (Teil 2: Lexikon der westmünsterländischen Redensarten, a.a.O. u. Z.). (= Phraseologie und Parömiologie Bd. 2/3).

IV. *Friesische Sammelwerke*

Westfriesisch: P.C. Scheltema, Versameling van Spreekwoorden, Gezegden en Anekdoten ... I. Franeker 1826, II. Leeuwarden 1831. – Waling Dijkstra, Uit Friesland's Volksleven van vroeger en later. I/II. Leeuwarden 1896 (II, 277-427: Spreekwoorden en Gezegden; berücksichtigt von F.A. Stoett). – O.H. Sytstra en J.J. Hof, Nieuwe Friesche Spraakkunst. Leeuwarden 1925 (S. 178-274: Idiomatiche

Woord e[rl]i[s]t). – [Johannes] K[l]azes] Dijkstra, Op 't Aļjemint. Fryske Akade[m]i Nr. 196, Drachten 1961. – D.H. Tamminga, Op 'e Taelhelling I/II. Fryske Akademy Nr. 227/430, Boalsert 1963/1973.

Ostfriesisch: Johann Friedrich Minssen, Mittheilungen aus dem Saterlanle 3 (1846), Hs. hrsg. von P. Kramer (Fryske Akademy Nr. 372, Ljouwert 1970): S. 141-186 'Sprichwörter' (darunter auch Phraselogismen). – H.G. Ehrentraut, Mittheilungen aus der Sprache der Wangeroger in seinem 'Friesisches Archiv' I (1849), 349-352 'Alliteration und Reim' (hauptsächlich Zwillingsformeln); dass., Nachträge aus dem Nachlass bearb. und hrsg. von Arjen P. Versloot (Fryske Akademy Nr. 834, Ljouwert/Leeuwarden – Aurich 1996, S. 60-123: 'Sprichwörter', 123-171: 'Phrasen' (darunter – v.a. unter den 'Sprichwörtern' – auch Phraselogismen). – *Ostfriesisches Niederdeutsch*: Carl Dirksen, Ostfriesische Sprichwörter und sprachwörtliche Redensarten mit historischen u. sprachlichen Anmerkungen. I/II. Heft, Ruhrort 1889/1891 (Reprint Sändig, Walluf b. Wiesbaden 1973). – Carl Julius Hibben, Ostfriesland wie es denkt und spricht. Eine Sammlung der gangbarsten ostfriesischen Sprichwörter, sprachwörtlichen Redensarten und Ausdrücke. Leer 1919 (Reprint: Verlag Schuster, Leer 1974; „Vollständig neu bearbeitete und um das Doppelte vermehrte Auflage des gleichnamigen Buches von [W.G.] Kern & [W.] Willms“, 3. Aufl. 1876 – Reprint: Dr. Martin Sändig oHG.).

Nordfriesisch: Christian Johansen, Die Nordfriesische Sprache nach der Föhlinger und Amrumer Mundart. Kiel 1862 (Sprichwörter und Phraselogismen passim unter den implizierten Wortklassen; berücksichtigt in Wanders 'Deutsches Sprichwörter-Lexikon'). – Moritz Momme Nissen, De freske [fräiske] Findling. Buch I – X, Stedesand 1873-1883 (Sprichwörter und Phraselogismen in 7-8 nordfries. Dialekten mit westfries. und englischen Entsprechungen, vom Verf. in deutscher Sprache kommentiert). - Gor'el Wielandt en Hermann Schmidt, Sö'tring Sprekuurter en wat Sö'tring Snak (Syltingische Sprichwörter [und Redensarten]). Fryske Akademy Nr. 269 / Nordfriisk Institut Nr. 3, Wästerlön' 1966. – Omno Wilts, Friesisches Sprichwörterlexikon. Friesisch-Deutsch. Bd. 1: Sprichwörter und Redensarten der Bökingharde. Wachholtz Verlag, Neumünster 1992 (S. 11-13: Verzeichnis gedruckter nordfries. Sprichwörter [und Phraselogismen]).

V. Friesische Wörterbücher

Westfriesisch: Waling Dijkstra, Friesch Woordenboek 1 – 3, 1900-1911. – Wörterbücher der Fryske Akademy: Frysk Wurdboek 1 – 2, 1952/1956. Frysk Wurdboek 1 – 2, 1984/1985 (ziemlich erschöpfend, auf der Grundlage des Zettelapparats des folgenden). Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek der Friese taal (WFT) 1 – 21 ff., 1984 – 2005 ff. – Die meisten Dialektwörterbücher enthalten recht wenig Phraseologismen; dies gilt auch für die *ostfriesischen*.

Nordfriesisch: Moritz Nissen, Nordfriesisches Wörterbuch in 10-15 Dialekten, ... (1889; photokopierte Hs.). – Wörterbücher der Nordfries. Wb.-Stelle (CAU, Kiel): Frasch Urdebök (1988; Moor.), Freesk Urdebok (1994; Wiedh.), Fering-Öömrang Wurdenbuk (2002). – R. u. N. Århammar, Helgoländisches Wörterbuch 1: Helg.-Dt. (1994; vorläufiges Ms.), 2: Dt.-Helg. (1998; vervielfältigt – stark verbesserte u. erweiterte Fassung in Vorbereitung). Alle mit reichhaltiger Phraseologie.

Anhang I

Phrasenlogismen und bildliche Ausdrücke im Helgoländischen aus dreieinseltypischen Ausgangsdomänen

(Hartlout zum Vortrag von Nils Arthammar, 3. EUROPHRAS-Kongress, Basel (CH), 26. - 29.8.2004)

A. Seefahrt, Lotsen- und Rettungswesen

1	<i>dei' woort do en Achiel!</i>	'es dauert ja eine Ebbezeit! ¹ (eig. sechs Stunden)	'es dauert sehr/(einem) zu lange'
2	<i>Öpers Ankersmiter wees</i>	'oberster Ankerwerfer sein' (Berufsbezeichnung besteht nicht; daher wohl urspr. ironisch)	'Anführer/Headman sein'
3	<i>Ja make en Beert roo del!</i> (vgl. 79-81)	'sie machen eine 'Börte' nach dir; schicken den Rettungsboot nach dir aus!'	(Wurde zu jungen Mädchen gesagt, die auffällig gekleidet waren).
4	<i>? um Binn wees</i>	'im Bund sein' (wird scherzh. auch im Helg. Hdt. gesagt: alles im Bund) (wenn urspr. von verheddertem Tauwerk/Angelleinen)	'in Unordnung sein' (der allg. Ausdruck hierfür); = obsol. wifies. <i>ym 'e bân wêze</i> 'dass.'
5	<i>luke, ho de Bocken stunn</i>	'schauen, wie de Baken stehen'	'die Lage peilen' (auch sonst im Fries. u. Ndt. der Küste)
6	<i>um Biirt gung/wees (be en Wiff)</i>	'an Bord gehen/sein (bei einer Frau)'	'mit einer Frau schlafen' – vgl. 78
7	<i>tu Dragg keen</i>	'zu Anker kommen'	'weich aufsetzen/landen' [evtl. okkasionell, h: von einem Drachenflieger]
8	<i>miin Ferklloorung es frei</i>	'meine Verklarung (vor dem Seeamt) ist frei'	'ich habe mir nichts vorzuwerfen/zu Schulden kommen lassen'
9	<i>mid iään tu Floot gung</i>	'mit jmdm. ins Wasser gehen'	'jmdn. scharf zurechtweisen, jmdn. gehörig die Meinung sagen, jmdm. den Kopf waschen'

10	<i>he hat sin Galtoot ufsiilt</i>	‘er hat seine Galiothe abgesegelt’	‘er hat sich die Nase gestoßen und verletzt’
11	<i>looade, of de Grimm wenns</i>	‘loten, ob man Grund kriegt/findet’	‘ausloten/prüfen, ob man bei einem Mädchen/einer Frau ‘landen’/etw. erreichen kann’
12	<i>hoale en fiire</i> (Paarformel)	‘holen und fieren’ (ein belastetes Tau anziehen und nachlassen)	‘durch Druck und Nachgeben etw. zu erreichen versuchen’ (auch Mensing, S.-H. Wb.)
13	<i>de Knott lappt tu 'n Huurn</i>	‘der Knoten läuft zum Horn’ (Kommentar der Informantin [hier übersetzt]: ‘Wenn ein Knoten zum Horn läuft, dann kann man ihn ebenso gut durchschneiden, ...’ – veralt. seem. Spleißhorn?)	‘die Lage spitzt sich zu, es kommt zur Entscheidung’ (vgl. +der Knoten ist geschürzt+)
14	<i>en jüppungen Skepp</i>	‘ein tiefgehendes Schiff, ein Schiff mit Tiefgang’	‘ein trinkfester Mann’ (einer, der viel ‘laden’ kann)
15	<i>? de Lengt [lenk] ne wenn</i>	‘die Länge nicht kriegen’	‘nicht rechtzeitig (an)kommen/das Ziel erreichen’
16	<i>lens moake/wees/ wenn</i>	‘lens machen/sein/bekommen’ (seem. lens ‘wasserleer’, von Pumpe/Schiff)	‘leer machen’ (z.B. Teller); ‘aufräumen’ / ‘blank sein, kein Geld haben’ / ‘fertig werden (mit Aufräumen)’
	<i>dear es allerweegen lens uun</i>	‘da ist in allem lens’	‘es ist alles aufgegessen/ verbraucht’
17	<i>frei Lensen hoa</i>	‘freies Lensen (vgl. 36) haben’	‘freie Hand haben, tun und lassen können, was man will’
18	<i>en ledli Looats</i>	‘ein lediger Lotse’	‘ein Jungeselle’
19	<i>Herr oawer 'e Maskiit wees</i>	‘Herr über den Schiffszwieback (+Biskuit+) sein	‘das Sagen haben’ ,(? derjenige, der auf einem Boot/Schiff die Verfügungsgewalt über die eiserne Ration hatte)

20	<i>elensri Rudder wees</i>	‘efter Ruderer sein’ (das Loosen- bzw. Rettungsboot hatte zehn Mann Besatzung)	‘in einer Gruppe/ Mannschaft überflüssig sein’ (+ fünftes Rad am Wagen sein+)
21	<i>hees will tip Ruur</i>	‘er ist wild auf dem Ruder’ (wenn Steuerruder nicht gehorcht)	‘er hat sich sexuell nicht in der Macht, ist ein sehr triebhafter Mensch’ – vgl. 51
22	<i>enkehel Sluup</i>	‘eine einzelne Schaluppe’	‘ein(e) Alleinsehende(r)’ (vgl. <i>en enkehl Blömk</i> ‘eine einzelne Blume’, ‘ein Einzelkind’, v.a. Mädchen)
23	<i>öimer Sootiel keem/ wees</i>	‘unter Segel kommen/ sein’	‘fertig werden/sein (zum Gehen/Losfahren)’
24	<i>má stunn ’n Sootiels ’n Baad gung</i>	‘mit stehenden Segeln zu Bett gehen’	‘(von einem Betrunkenen) ohne sich ausziehen ins Bett gehen’ (Syn. <i>má Rock en Stock</i> ~ ‘mit Rock und Stock ~ ‘)
25	<i>siin Stawééh oawerpoose</i>	‘seine Seestiefel überwaten (mit Wasser vollwaten)’	‘sich wirtschaftlich übernehmen, über seine Verhältnisse leben’ (Syn. <i>tip en Ambolt driuw</i> ‘auf einem Amboss treiben’ und ähnl. <i>unn ’e groot Balte pesse</i> ‘in die große Balge pissen’)
26	<i>no (eewi) Strooam hoa</i>	‘noch (viel) Strom haben’ (vom Flußstrom)	‘noch (viel) Zeit (zur Verfügung) haben’
27	<i>fani’e Wrangen wees</i>	‘von den Spanten (‘Wrangen’) sein’ (von den Planken eines alten oder beschädigten Bootes: los)	‘von großer Anstrengung (und Hunger) erschöpft/ermattet sein’
<i>Bildliche Ausdrücke</i>			
28	<i>apjítippe</i>	‘auftiefen’ (wohl ‘aus der Meerestiefe hochziehen’)	in: <i>wat apjítippe(t wenn)</i> ‘eww. auffinden’

29	? <i>boome</i>	ursprünglich vermutlich ein seemannisches Wort (Etymologie?)	'arbeiten' (neben <i>oarbooid</i>); auch <i>ja boome toop</i> 'sie arbeiten zusammen', übertr. 'sie gehen miteinander, leben zusammen – vgl. 62
30	<i>Eäferskepp</i>	'Hinterschiff'	'(breiter) Hintern' (von Frauen) – vgl. 54
31	<i>Focken</i>	'Focken, Focksegel'	'Gardinen' (neben <i>Kordiin</i> 'n/ <i>Gardiin</i> 'n, z.B. <i>nai/riin Fokken apwenn</i> 'neue/saubere Gardinen aufhängen' ('aufkriegen'))
32	<i>en Foort</i>	'eine Fahrt'	'ein Mädchen, das man vom Tanz nach Hause begleitet' (vgl. föhr.-amr./syltr. <i>en Fracht</i> 'eine Fracht' 'dass.')
33	<i>iinpoose</i>	'(ins Wasser) hineinwaten'	1. 'sich betrinken', 2. 'koitieren'
34	<i>Keholt</i> (ohne Plur.)	'Kuhholz' (Bretter u.ä., die von Viehtransporten über Bord geworfen und angeschwemmt werden)	'Dienstmädchen/weibliches Saisonpersonal vom Festland'
35	<i>kloore</i> <i>deät kloort ne deät kann ik ne kloort/ kloort wenn</i> <i>dear kann ik keen Kloorn</i> <i>ii wenn</i>	'klaren' (seem. 'wieder in Ordnung bringen') 'das klart nicht' 'das kann ich nicht klaren/ geklart kriegen' 'daraus kann ich 'kein Klaren' bekommen'	'schaffen, zurechtkommen' (so auch im Holl.) 'das geht nicht' 'das kann ich nicht begreifen, mir erklären' 'darauf/-aus kann ich mir keinen Reim/Vers machen'
36	<i>lense</i>	'lensen/lenzen' (mit kleinem Vordersegel vor dem Wind segeln)	,'schlendern'
37	<i>Mörrns</i>	'Mooring/Muring'	in: <i>dear/he es miin</i> M. 'dort/er ist meine Zuflucht(ssstätte) (Syn.: <i>dear es miin Too</i> [<lt 'mein="" 't="" beim="" freistätte',="" mal,="" meine="" o]="" spiel)<="" td=""> </lt>

38	<i>Rooſj</i>	‘Roof’ (Aufbau auf dem Deck, der als Kombüse und Schlafstätte diente)	‘unordentlicher Haushalt’
B. Fischelei			
39	<i>merin be de Bunk wies</i>	‘nicht rein an der Gräte sein’ (von Fisch, der nicht mehr frisch und daher an der Gräte rötlich verfärbt ist)	‘moralisch nicht einwand-frei/makellos sein’ (vgl. holl. <i>niet zuiver op de grat zijn</i>); vgl. ähnl. +keine reine/saubere Weste haben +
40	<i>Mear Fesk es Book Non</i>	‘mehr Fisch als Angelleine haben’	‘mehr Glück als Verstand haben’ – vgl. 44 (seem. ‘Buck’, hier: Holzmulde, in der die mit Köder besteckten Angelleinen geordnet aufbewahrt wurden)
41	<i>dear sen Hucker maak</i>	‘da sind Angelhaken dazwischen’	‘es ist mit Schwierigkeiten verbunden’
42	<i>iään be de Huck wenn</i>	‘jmdn. am Angelhaken fangen/kriegen’	‘jmdn. für eine Aufgabe gewinnen’ – vgl. 69
43	<i>he bett iip en leddi Huck</i>	‘er beißt auf einen leeren Angelhaken’	‘er ist leicht beleidigt’
44	<i>wal wenn iip en leddi Huck</i>	‘etw. auf einen leeren Angelhaken fangen/kriegen’	‘unverdientes Glück haben’ – vgl. 40
45	<i>dear wear Huck be Huck</i>	‘da war Angelhaken bei Angelhaken’ (von der Angel-leine bzw. dem Grundtau)	‘es war gedrängt voll Menschen’ (Syn. <i>Hoad be Hoad</i> ‘Kopf an Kopf’)
46	<i>Dear leit/sett en Kocks be</i>	‘es liegt/sitzt eine Wellhornschnecke daran’	‘die Sache hat einen Haken’ (vgl. +da liegt/sitzt der Haken+) (Bild: eine Wellhornschnecke im (früheren) Hummernetz; anders James Krüss, GEO 4/1985, S. 184: die schwere W. unter die zum Verkauf angebotenen Fische gemogelt)

47	<i>he lecht Kraaben ap uun 'e Loch</i>	'er lügt Kraaben ap die Luft hinauf'	'er lügt viel, erzählt Erfundenes/ Unwahrheiten' (vgl. +er lügt das Blaue vom Himmel [herunter] +)
48	<i>Juill ip 'e Licken</i>	'Geld auf den Schiffsluken' (beim Fischverkauf)	'gegen Barzahlung, bar auf die Hand'
49	<i>sfieten wees</i>	'geschossen (worden) sein' (die Angelleinen wurden über Bord 'geschossen')	'(aus dem Dienst) entlassen sein'
50	<i>tau uun en Tiner</i>	'zwei in einem Hummerkorb'	'Zwillinge im Kinderwagen' (scherzh.)

Feste wie-Vergleiche

51	<i>soo maal es en Tung</i>	'so geil wie eine Aalquappe' (da lebendgebärender Fisch?)	'überaus geil' – vgl. 21
52	<i>soo moager es en Bunk</i>	'so mager wie eine Gräte'	'sehr mager' (vgl. <i>Hidd en Bunk wees</i> 'Haut und Knochen ['Gräte'] sein')
53	<i>swatt es en Kraab</i>	'schwitzen wie eine Strandkrabbe' (beim Kochen?)	'stark schwitzen' (+schwitzen wie ein Affe+)

Bildliche Ausdrücke

54	<i>en (gurt) Breaackläppet</i>	'ein Hummerweibchen' (das H. hat eine breite 'Klappe' = Schwanzpartie)	'eine Frau' (<i>gurt</i> , eig. 'groß'; pejor.) – vgl. 30
55	<i>gremme</i>	'ausweiden (Fische)'	in: <i>ik kiid hem gremme!</i> 'ich könnte ihn ausweiden!' (solch eine Wut habe ich auf ihn) (Syn.: <i>bekke</i> 'verhauen', <i>kweewe latt</i> 'erwürgen', <i>rann</i> '(um-)rennen' – vgl. 77
56	<i>de Grummen (Plur.)</i>	'das Eingeweide (von Fischen)'	'der Inhalt von etw.' (z.B. das Werk einer Uhr)

57	sin Hai (de hem o ^o wersleckt)	‘sein Hai (der ihn verschlingt)’	‘sein (übermächtiger) Konkurrent’
58	<i>lo^owung</i>	‘schlaft’ (von Fisch, der nicht mehr frisch ist)	‘(von Menschen) schlapp, matt und kraftlos’
59	<i>Missieck</i>	‘falscher Zug’ (beim Hochziehen der Angelleinen bzw. der Hummerkörbe; +Misszück+, zu <i>teck</i> ‘ruckartig ziehen’ = +zücken+)	‘Irrtum’ (vgl. föhramn <i>missieck wees</i> ‘sich irren’, zu <i>tack</i> +zücken+; ferner engl. <i>mistake</i> , schwed. <i>missigt</i> ‘Irrtum’, zu <i>lake/lo^oga</i> ‘nehmen’ sowie dt. <i>Missgriff</i>)
60	<i>En(ool) Task</i>	‘ein Taschenkrebs’	‘ein (altes) Weib’ (pejor.)
61	<i>tege noa beeye</i>	‘mit dem Zugnetz fangen’ ‘mit dem Zugnetz nach etw. Fischen’ (mit dem <i>Teegernatt</i> wurden früher Sandspierlinge als Köder für die Langleinen auf der Düneninsel gefangen)	‘angehn nach’ (Frau nach einem Mann, auch umgekehrt); Syn. <i>apsall noa</i> ‘aufstellen (Mausefalle) nach’ ‘sich (einen Mann) angnen, umgarnen’; auch = 69/70
62	<i>toop tinere</i>	‘zusammen Hummerfischerei betreiben’	‘zusammenarbeiten’, auch ‘miteinander gehen, ein Verhältnis haben’ – vgl. 29
63	<i>en Weesterijger</i>	‘ein Wassersauger’ (minderwertiger Taschenkrebs)	‘ein schlaffer, kraftloser Mensch (Mann)’; auch ‘ein Abstinenzler’
C. Vogelfang und Vogeljad			
64	<i>we hoo nicks ap^ohjoagen</i>	‘wir haben nichts aufzujagen’ (die Jäger sehenchen die Vögel auf, um zum Schuss zu kommen)	‘wir haben nichts Dringendes zu tun, keine Eile’ (vgl. mit umgekehrter Perspektive +uns jägr ja nichts+)
65	<i>luke, wat dear flecht</i>	‘schauen, was da fliegt’	‘schauen, was sich da tut’
66	<i>weer um^o e Flocht keem</i>	‘wieder in den Flug (+die Flucht+) kommen’	‘wieder in Gang kommen, sich wieder erholen’ – vgl. 67

67	<i>weer Winn ömmer 'e Jicken wenn</i>	‘wieder Wind unter die Flügel bekommen’	‘wieder Aufwind bekommen’ (vgl. +jdm. Flügel verleihen, jdm. beflügeln+) – vgl. 66
68	<i>mä Hoad uun 'e Jicken (sett)</i>	‘mit dem Kopf in den Flügel (sitzen)’ (H. Gätke, Die Vogelwarte Helgoland [1900], S. 452: ‘die Köpfe unter die Flügel gesteckt’)	*bedrückt/ niedergeschlagen sein’ (vgl. +den Kopf hängen lassen+) – vgl. 73
69	<i>iään ömmer en Ketscher wenn</i>	‘jmdn. unter einem Ketscher fangen’ (während des Vogelzugs wurden auf dem Felsplateau mit Laterne und Ketscher Kleinvögel gefangen)	‘jmdn. fangen’, i. S. v. ‘jmdn. überlisten, (mit Druck) zu etw. überreden’ – vgl. 42, 66 und 70
70	<i>iään deät Natt oawer 'l Hoad wenn</i>	‘jmdm. das Netz über den Kopf nehmen (legen)’	‘jmdn. überlisten, reinlegen’, auch wohl ‘jmdn. in eine Zwangslage bringen, jmdm. seine Entscheidungsfreiheit berauben/das Heft aus der Hand nehmen’ (vgl. holl. <i>het net over het hoofd halen</i>) – gegenüber 69 wohl der ältere Phraseologismus

Feste wie-Vergleiche

71	<i>hümme es en Bockfink</i>	‘keuchen wie ein Buchfink’	‘schwer und geräuschvoll atmen’
72	<i>soo stjüllli es en Leap</i>	‘so hübsch (farbig und bunt gekleidet) wie ein Wiedehopf’ (sonst fries. Name für den Kiebitz)	(wird hauptsächlich zu Kindern gesagt)
73	<i>es en bedrippet Spriin</i>	‘wie ein betropfter/beträufelter Star’ (im Ndt. <i>bedrippelt</i> ‘bedrückt, niedergeschlagen’, ohne <i>Spreen</i>)	*bedrückt, niedergeschlagen, wie ein Häufchen Elend’ (vgl. ähnl. +wie ein begossener Pudel+) – vgl. 68

Bildliche Ausdrücke			
74	<i>apmit</i>	'aufwerfen' (vgl. 75)	'jmdn. im Scherz provozieren/ herausfordern'
75	Apsmiterkubb	'Aufwerfmöwe' (tote Möwe, die bei der Mowenjagd vom Boot aus hochgeworfen wurde, um die Artgenossen heranzulocken)	'schlecht und abgerissen aussehende Frau'; auch 'Prostituierte' (hierfür auch kurz: <i>Apsmitter</i>)
76	<i>heve</i>	'nachahmen' (diese urspr. Bed. im Wangeroog und Halligries.)	'locken' (inzwischen obsol.), übert. von 'Vögel mit ihrem Lockton herbeilocken'
77	<i>smit</i>	'werfen' (mit einem Stein; die Helgoländer Jungen erlegten Vögel durch Steinwurf)	in: <i>Ik kied de smit!</i> 'ich könnte dich werfen!'; 'steinigen' – vgl. 55
78	<i>stijt en Skott du tu Skott keem</i>	'schießen' 'einen Schuss tun/ abgeben' 'zum Schuss kommen'	alles übert. für 'den Geschlechtsverkehr ausüben', vom Mann aus gesehen: vgl. <i>Boll</i> 'Gewehr' ('Bolzen'), auch 'Penis'
Nachträge zu den Helgoländer Redensarten etc. aus Seefahrt und Fischerei			
A. Seefahrt, Lotsen- und Rettungswesen			
79	<i>Beert</i> (vgl. 3)	'Börte', holl. <i>beurt</i> 'ein in festgelegter Reihenfolge zu verrichtender Dienst (Bergungswesen, Fährdienst)' – vgl. Verf. im 'Helgoländer' Nr. 168, 1978	1. <i>de iaars/uur B. hoo</i> 'die erste/zweite Schicht (Arbeit) haben' 2. <i>(de) Beert hoo</i> 'das reihum gehende Kränzchen haben (von Mädchen und Frauen)'
80	<i>feer 'e Beert lei</i>	'vor der B. liegen'	'als Erster/Nächster an der Reihe/dran sein (zu sterben)'

81	<i>uun 'e Beert keem/ wees</i>	'an die/der B. kommen/ sein'	'an die/der Reihe kommen/sein'
82	? <i>mā Booalker smitt (mank tu Booalker smitten)</i>	'mit Balken werfen'	'jmdm. Schwierigkeiten bereiten' (+jmdm. Knüppel zwischen die Beine werfen+)
83	<i>siin Bui es weer boppen</i>	'seine Boje ist wieder oben' (nachdem sie unter Wasser gedrückt worden war)	'er ist wieder obenauf, hat den Kopf wieder oben'
84	<i>man ne soo gau med de Fock!</i>	'nicht so schnell mit der Fock!'	'nichts überstürzen!'
85	<i>Knott uff</i>	'Knoten ab'	<i>deät es nā iaars en leijet Knott uff</i> 'es ist jetzt fürs Erste eine Atempause' (Syn. <i>en stell Blocht</i> 'ein stiller Luftzug')
86	<i>he siilt mā Leesootiels en Brammsootiels uun Topp</i>	'er segelt mit Leesegeln und Bramsegeln im Topp'	'er geht forsch drauf los'
87	<i>he hat oore leent</i>	'er hat ordentlich geladen'	'er ist betrunken'
88	<i>mank tu lickstoppen (Syn. Mamitaal hool</i>	<i>lickstoppe</i> 'ein Boot am Querschlagen hindern' 'einen Appell abhalten'	'Ordnung schaffend eingreifen, dazwischenfahren' 'Ordnung schaffen')
89	<i>Lunn tu Weeter (wech)</i>	'Land (= Helgoland) zu Wasser (weg)' (altes Entfernungsmaß der Helgoländer Seeleute, etwa = 25 Seemeilen)	'eine weite Entfernung'
90	<i>he hat no waten Klump ömmer 't Plecht lein</i>	'er hat noch etw./einen Klumpen unter der Pflicht ('im Bootskasten') liegen'	'er hat Geld (für Notfälle/fürs Alter gespart' (-auf der hohen Kante, einen Notgroschen +)
91	<i>wi kann no ne ru'</i>	'wir können noch nicht rudern'	'wir können noch nicht essen (kein Besteck)'
92	<i>satt en strick</i>	'setz und streich (das/die Segel)!'	'unvermittelt; Knall und Fall'
93	<i>dear kams 'e foll iip siile</i>	'darauf kannst du voll segeln'	'darauf kannst du dich voll und ganz verlassen'
94	<i>je hat loang siile moss</i>	'sie hat lange segeln müssen'	'sie hat eine schwere Geburt gehabt'

95	<i>nom, wa! feer 'e Stäwen leit!</i>	'nimm, was vor dem Steven liegt!'	'nimm, was vorne (auf der Schüssel) liegt!' (Syn. <i>wa! feern leit</i>)
96	<i>msken tau Stedwens sel</i>	'zwischen zwei Steven sitzen'	'zwischen zwei Stühlen sitzen'

Bildliche Ausdrücke

97	<i>apart</i>	'aufsetzen', 'stranden'	<i>ja sat al be de taars Farsk ap</i> 'sie blieben schon beim ersten Vers stecken'
98	beilte: ho be deät beilte wenn!	'be-/ersekeln: wie er es be-/ersegelt bekommt/ be-/ersekeln kann'	'wie er es (alles) schafft/ bewerkstelligt' (Syn. <i>berackrt wenn!</i>)
99	<i>brwa, stv.</i>	'fahren (von Dampfem/ Motorbooten)'	'gehen/laufen (+ Richtungs-adv./Präp.-phr.); 'leben (in bestimmter Weise)'; u. a. m.
100	folsiite (Syn. <i>uunsfitt</i>)	'vollsegeln' (Wasser übernehmen beim Segeln) 'anschießen'; vgl. 78)	'schwängern'
101	<i>inhoo: wa! he inhat</i>	'was es (das Schiff) geladen hat'	'was er (von mir/uns usw.) will, für Absichten hat'
102	<i>en lang Legger hoo he hat en Legger</i>	'eine lange Liegezeit haben' 'er hat eine Liegezeit'	'ein langes Krankenlager haben' 'geschäftliche Flaute'
103	<i>losse</i>	'löschen, entladen'	1. 'sich entleeren': <i>ik hoo oori losser</i> 'ich habe mich ordentlich erleichtert' (vgl. holl. <i>zich ontlasten</i> 'dass.', <i>ontlasting</i> 'Stuhlgang') 2. 'sein Herz erleichtern, sich erw. von der Seele reden'
104	<i>reffte</i>	'reffen'	'(sich/die Jacke usw.) ausziehen' (Syn. [<i>hem]</i> <i>uffte</i>); 'Markisen/ Sonnenschirme u.ä. bergen (vor Sturm)'

105	<i>siile</i> <i>ja sen stiilt</i> <i>Stiiler</i>	'segeln' 'sie sind gesegeit' 'Segler'	'eine Reise machen, verreisen' 'sie sind verreist' 'Reisender, Handelsvertreter'
106	<i>en wellbestiilt</i> <i>Wiiffsmensk</i>	'ein wohlbesegelt Frauenzimmer' (mit schwellenden Segeln)	'eine Frau mit tüppigem Busen' (+viel Holz vor der Tür+)
107	<i>de Wiipp</i>	'die Wippe' (Vorrichtung zum 'Wippen' von schweren Schiffslasten)	'der Fahrstuhl zw. Unter- und Oberland' (seit 1885); damit fahren: <i>wiippe</i>
B. Fischerei			
108	<i>Hommernatt feer'ì</i> <i>Jigge/gatt</i>	'Hummernetz vorm Giebelloch'	(helgoländisches Schibboleth)
<i>Bildliche Ausdrücke</i>			
109	<i>ipeexe – uumbitt</i>	'anködern' (<i>tip-</i> 'auf-') – 'anbeißen'	<i>je kann ipeexe wat je well, ik bitt dear ne tip uum</i> 'sie kann mir ein noch so verlockendes Angebot machen, ich gehe darauf nicht ein'
110	<i>Steekfesk</i>	'Stichling (Fisch)'	'boshafte/zänkische Frau, Giftzahn'
111	<i>Tiiphóanek</i>	'(das Fleisch in der) Spitze der Hummerschere' (eig. Spitzhändchen?)	'Klitoris'
112	<i>en Toch du</i>	'einen Fischzug tun'	'einen (guten) Fang machen'

Seefahrer-Idiomatik im Holländischen und Westfriesischen

Eine sehr reiche Idiomatik des Bildspendebereichs Seefahrt haben das Holländische und besonders das Westfriesische entwickelt. Das „*Wurdboek fan de Fryске taal/Woordenboek der Friese taal*“, von dem bei der Fryske Akademy, Ljouwert/Leeuwarden, seit 1984 neunzehn Bände erschienen sind, verzeichnet aus dem 19. und 20. Jh. unter *seil* ‚Segel‘ (18, 317f.) und *sile* ‚segeln‘ (19, 33f.) nicht weniger als 32 bzw. 14 „zegswiizen“.

Suche nach Parallelen

Zu ein Zeichen der oben verzeichneten helg. Idiome wären Parallelen aus anderen Sprachen oder Dialekten willkommen, z.B. zu 13, 46, 47 und 79. Ferner zum Phrasem *sinn Boort iip wat spikkere* „seinen Bart auf etw. n \ddot{a} gtn“, seine Zuversicht auf etw. setzen, fest mit etw. rechnen‘ sowie f \ddot{o} ir-amr. *det k \ddot{o} nnkoon Laacht feer* „das kann Licht f \ddot{u} hren“, das (v \ddot{x} a i \ddot{m} d. tut) vertr \ddot{a} gt das Tageslicht‘ (?) im Unterschied etwa zu Schmu \ddot{u} ggerschiffen, die ohne Lichterf \ddot{u} hrung fahren).

Anhang?

„So b \ddot{o} sselzornig wie (ein/e) x/y“ („As angry/mad as (a) x/y“)

f \ddot{u} t. = f \ddot{u} tisch (D \ddot{a} n.dial.)

(www.jyskordbog.dk)

1 Vergleiche mit Tieren

1.1 Raubtiere / Beasts

Raubtier: Finn., Wfries. – *B \ddot{a} r (bear)*: \ddot{A} .D \ddot{a} n. (wie der w \ddot{u} tende B.), Dt. (DWB), Eng.dial. (as mad as a bear with a sore jug [‘Ohr’]), Finn. (+ wie ein in den Arsch geschossener B.). – *L \ddot{o} w \ddot{e} (lion)*: Dt. (Wander: wie ein angeschossener L.), Wfries. – *Luchs (lynx)*: Mazedon. < Serb.kroat. – *Tiger*: D \ddot{a} n., Wfries. – *Vief \ddot{r} ga β (glutton)*: Norw. – *W \ddot{o} lf*: Norw. (arg som en varg).

Vgl. dazu noch dt. *wie ein angeschossener Eber*.

1.2 Haus- und Nutztiere / Domestic animals

Hund (dog): Dt. (DWB), Ndt. (Rhein.), Nfries. (Festl.: wie ein „toller“ H.), Russ., Wfries. – *H \ddot{u} ndin (bitch)*: D \ddot{a} n., Ndt. (Westf.). – *Kettenhund (watch-dog)*: J \ddot{u} t., Ndt. (Nds.), Schwed. – *K \ddot{o} ter (mongrel)*: D \ddot{a} n., Finn. – *Dachshund/Dackel*: Ndt. (Westf. Wibbelt). – *Terrier*: D \ddot{a} n., Norw. – *Kaize (cat)*: Ndt. (Westf.), J \ddot{u} t., Schwed.dial., Wfries.: Ndt. (S.-H.), Nfries. (Festl.): wie eine K. auf der Forke/in der Schlinge/im Tau/Weideseil (T \ddot{u} der). – *Pferd (horse)*: Ndt. (Westf. Wibbelt). – *Pony (Shetland)*: Wfries. (kedde). – *Schafsb \ddot{o} ck (ram)*: Eng.dial. (Derbyshire: as mad as a tup), Ndt. (Rhein.). – *Schwein (pig)*: Ndl.dial. (Drenthe), Ndt. (Rhein, Westf.: „Sau“), Wfries. – *Stier (bull)*: D \ddot{a} n., Estn., Finn., Nfries. (n. Festl.), Norw., Schwed., Wfries. – *Ziege (goat)*: Span. – *Hahn (cock)*: Schwed.dial. (toppe). – *Huhn (hen)*: Ndl. (St \ddot{u} d): Am.Eng.: mad as a wet hen. – *G \ddot{a} nserich (gander)*: Eng.dial. (so wild as a cock goose), Estn., Ndt. (S.-H.), Schwed.dial. – *Trautahn (turkey-cock)*: J \ddot{u} t., Ndl. (St \ddot{u} d), Ndt. (S.-H., Westf.), Ungar.

Dän./Jüt.: „wie ein geneckter/gezwackter junger Hund“. – Jüt. *gal som (en) Fylaks/som edder* (vgl. 3.3. Gift) og *Fylaks/som filur* (Filou) og *Fylaks* (Hundenname = griech. *Phylax* ‘Wächter’). – Ä.Eng. (Shakespeare 1590) *mad as a Bucke* ‘Dammhirschbock’.

1.3 Feldtiere

Hamster: Ungar. – *Hase (hare)*: Eng.dial. (1784) + as *mad/wild* as a March hare (wie ein [rammelnder] März-H.). – *Iltis (polecat)*: Ndt. (Westf.), Wfries. – *Kaninchen (rabbit)*: Ndt. (Rhein.). – *Stachelschwein (porcupine)*: Ndl. (WNT). Vgl. auch Jüt. (Süd) „wie ein Topf voll Mäuse“, < ‘sauer/unwirsch’ (so Ndt. und Nfries.).

1.4 Amphibien und Reptilien

Eidechse (lizard): Jüt. – *Kreuzotter (adder)*: Ndt. (Ostpreuß.). – *Kröte (toad)*: Ndt. (Nds., Rhein.; wie ein giftig Krott, S.-H., Westf.). – *Natter (viper)*: Ndt. (S.-H. SDithm., Westf.). – *Schlange (snake/serpent)*: Ndt. (Ostpreuß., Rhein.; onk ‘Hausschlange’, S.-H. Angein), Russ.

1.5 Insekten

Biene (bee): Ndt. (Nds.), Schwed. – *Bremse (gad-fly)*: Schwed.dial. – *Grille (cricket)*: Ndl.dial. (Süd), Ndt. (Westf.). – *Hornisse (hornet)*: Ndl.dial. (Süd), Eng. – *Hummel (bumble-bee)*: Schwed., Wfries. – *Käfer (beetle)*: Wfries. – *Spinne (spider)*: Dt.dial./Ndt. (verbreitet), Ndl., Wfries. (bereits 1614); vgl. auch 3.1. Petitsatz. – *Wespe (wasp)*: Dän., Eng., Finn., Ndt. (Nds.), Norw., Poln., Schwed.dial.

1.6 Vögel / Birds

Elster (magpie): Ndl.dial. (Süd). – *Kiebitz (lap-wing)*: Jüt. (auch: wie ein K. auf zwei Eiern). – *Seeschwalbe (tern)*: Jüt. – *Spatz (sparrow)*: Ndl.dial. (Brab.), Nfries. (Föhr, Sylt).
Zum letzten vgl. *schimpfen wie ein Rohrspatz* und wfries. *istere as mosken* ‘schimpfen wie Spatzen’.

1.7 Fische / Fishes

Barsch (perch): Ndl., Wfries. – *Petermännchen (greater weever)*; Barschart, Rückenflosse mit giftigen Stacheln): Jüt. (fjæsing). – *Scholle (plaice)*: Nfries. (Föhr-Amr.).
Föhr auch: *arrig üüs en sparrig* (1.6.) *an doll üüs en skoll*, dieser Plattfisch zappelt wie wild im Netz im Boot.

2 Vergleiche mit Personen

2.1 Berufsbezeichnungen

Hutmacher (hatter): Eng. – *Köchin (fem. cook)*: Dt. (Wander). – *Leutnant*: Schwed.dial. – *Müller (miller)*: Jüt. (Süd). – *Pfeifer (Sack-)*: Eng.dial. (as mad as

a pipel; – *Schmied (smith)*: Jüt. (vred som en smed), Ndt. (S.-H. Ang.). – *Weber (weaver)*: Ä.Eng. (1609).

12 Völkernamen

Den Tsker (German): Dän., Norw. (som en tysker, viell. für alt. tyrk[er]). – *Russe (Russian)*: Schwed. – *Türke (Turk)*: Dän., Nfries.

Vgl. nlt.-ostfries. *he geiht an as 'n Tirk* 'er wütet wie ein Tünke'; verbreitet: *er flucht wie ein Tünke*.

13 Sonstiges

Oyson (PN): Eng. dial. (wild as O.). – *Verrücker (madman)*: Ndl. dial. (Drenthe: kwa Odas en gek). – *(der)ein Teufel (devil)*: Dt. (Wander), Ndl. dial. (Drenthe: zo kwa Odas de bliksem/diuvel), Ndl. (Stüd: zo kwaad als een gestampe diuvel), Ndt. (Rhein; Westf. auch: so wahn as en Pöttke met Diuwels 'wie ein Topf mit T.n'), Poln., russ., Tschech. – *Merwolf*: Dt., Poln. (Wander).

3 Vergleichleiche mit Dingen

3.1 Mit unbestimmtem Artikel (Appellativa)

Axt (ax): Nfries. (Föhr, Helgol.). – *Dornbusch (thorn-bush)*: Jüt. – *Flamme/Lohe (blaze)*: Nfries. (Festl.). – *Förke (Hen-/Mistgabel)*: Ndl. dial. (Brab.), Wfries. – *Gewitterwolke (thundercloud)*: Estn., Wfries. – *Haus (house)*: Ndl. dial. (Brab., Fland.). – *Hecke (Dorn-; hedge)*: Eng. dial. – *Kaffkorb (chaff basket)*: Ndt. (Westf.). – *Mühle (Wind-; windmill)*: Jüt. (Stüd), Ndt. (S.-H.), Nfries. (Festl.). – *Säge (saw)*: Wfries. – *Sanddorn (sea buckthorn)*: Dän. dial. (Wander). – *Unglück (distress/misery?)*: Dän. (Moth c. 1700). – *Wecker (alarm clock)*: Wfries. Vgl. noch *geladen wie eine Galasschanone* 'sehr zornig' (Obersächs.). – Schwed. dial. sint söm en kvint (Quint), ärg söm en värg (Spinne; vgl. 1.5.).

3.2 Mit bestimmtem Artikel

Nacht (nigh): Ndl. dial. (Drenthe): – *Pest (pestilence)*: Ndl. dial. (Brab.). Vgl. noch meng. *wroth as (the) wynde* 'wütend wie der Wind' (1377-1417 in der Stabreimdichtung).

3.3 Ohne Artikel (Stoffnamen)

Feuer (fire): Ndl. dial. (NHoll.); vgl. 3.1. Flamme. – *Feuer und Flintstein*: Jüt. – *Feuer und Wasser (fire and water)*: Jüt. – *Flintstein (flint)*: Jüt. – *Galle (gall/bile)*: Ndt. (S.-H., Ospreuß.). 1 – *Gift (Schlangen- u.a., poison of snakes etc.)*: Ndl. (Stüd; regaal), Schwed. (1795; etter); Jüt.: som edder og forgift/sort tobak („und schwarzer Tabak“). – *Hefe (yeast)*: Ndt. (Rhein.: wie ein Töpfchen H.). 2 – *Hopfen*: Am.Eng. (mad as hops), Ndl. dial. (Brab.: hoppe). – *Mahibutter*: Eng. (1626; mad as May-butter). – *Seif (mustard)*: Ndt. (Nds.). – *Paprika*: Serb. (kroat.). – *Pfeffer (pepper)*: „P. und Tabak (die zusammengerührt sind)“, „P. und zerstoßenes Glas“ (Jüt.). – *Pulver (Schief-; gunpowder)*: Jüt. (krudt). – *Rattengift (rat-poison)*: Ndt.

(Westf.: vernuinig os Raddenkriut). – *Ruß* (*soot*): Nfries. (Föhr; auch suttēn-doll/-arrig); sonst für 'bitter/beißend wie'.

Hierzu noch dt.dial. (Obersächs.) *ranzig wie alte Butter* 'sehr zornig'.

¹Vgl. *jmdm. läuft die Galle über* 'jmd. packt die Wut' und *Gift und Galle speien* 'sehr wütend sein'; vgl. *cholērisch* 'jähzornig' von griech. *cholēra* 'Gallsucht'. – Ndt. (S.-H.) *giftig un gallig* 'wütend (und reizbar)'.

²Vgl. *hochgehen wie ein Hefekuchen* 'sehr zornig werden' (Vogtländ.).

Literatur (in Auswahl)

Wolfgang Fleischer, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Niemeyer: Tübingen 21997, S. 103-106. – Gerda Grober-Glück, *Motive und Motivationen in Redensarten und Meinungen*. Text-/Kartenband. N.G. Elvert: Marburg 1974. – Elisabeth Piirainen, *Phraseologie der westmünsterl. Mundart* (= Phraseologie und Parömiologie Bd. 2/3). Hohengehren 2000. – Veronique De Tier/Siemon Reker (eds.), *In ver-gelijking mei dieren. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krante-nenquēte* (1998). Stichting Nederlandse Dialecten: Groesbeek 1999.

Een nieuwe generatie elektronische woordenboeken

*Fons Meerwijk (Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden/
Universiteit van Amsterdam)*

Electronic dictionaries would be most effective if they were designed from scratch with computer capabilities and computer search mechanisms in mind (Nesi 2000: 140).

1 Inleiding

In de tweede helft van de jaren zestig brachten Olney en Revard de woordenboektekst van *Websler's Seventh New Collegiate Dictionary* over op jonsband (De Schryver (2003: 144); Wilks (1996: 81)). Deze gebeurtenis wordt wel beschouwd als het begin van de computerlexicografie en als de eerste fase van een ontwikkeling die zou leiden tot het elektronische woordenboek zoals wij dat nu kennen. De verponste woordenboektekst was in dit stadium nog uitsluitend bestemd voor computerlinguïstisch onderzoek. Dat behelsde toen feitelijk niet meer dan frequentietellingen (Wilks 1996: 2 en 81).

Vanaf de late jaren zeventig en in de jaren tachtig beleefden we opkomst en bloei van het machineleesbare woordenboek op magneetband. Het was in eerste instantie van belang voor de lexicografen zelf en betrof nog uitsluitend het uiteindelijke productieproces: het sneller en goedkoper verwerken, zetten en drukken van de kopij. Het was niet meer dan een bijproduct van het papieren woordenboek.

Buiten de lexicografie mocht het machineleesbare woordenboek rekenen op de levendige belangstelling van computerlinguïsten en onderzoekers op het gebied van de Artificiële Intelligentie en de Natuurlijke-Taalverwerking (NTV, beter bekend onder de internationale afkorting NLP, voor Natural Language Processing), die nagingen in hoeverre dergelijke gedigitaliseerde woordenboekbestanden bruikbaar waren voor de ontwikkeling van hun lexicale databases en NLP-lexica (Wilks 1996: passim).

De machineleesbare woordenboeken waren bedoeld voor automatische verwerking van gegevens, voor gebruik dus door de computer, en door hun formalismen waren ze ongeschikt voor gebruik door mensen van vlees en bloed. De grote doorbraak van elektronische woordenboe-

ken voor ‘menselijk gebruik’, die in de jaren tachtig nog een zeldzaamheid waren, vond plaats in de jaren negentig, met name in de tweede helft daarvan (De Schryver 2003: 146).

Sprekens over ‘een nieuwe generatie’ impliceert dat er in ieder geval ook een of meer oudere generaties zijn. Hoeveel er dat zijn hangt in het geval van het elektronische woordenboek af van wat je daar precies onder verstaat. Zie je af van verschillen in bestemming en gebruik en wat je ‘elektronisch woordenboek’ simpelweg op als ‘gedigitaliseerde woordenboektekst’, dan valt ook het machineleesbare woordenboek met de computer als ‘gebruiker’ daaronder. Je zou dan van twee of misschien zelfs drie generaties moeten spreken. Ik wil het begrip hier echter beperken tot ‘elektronisch woordenboek voor menselijk gebruik’. En in dit geval is er nog slechts van één ‘oude’ generatie sprake. Een andere beperking is, dat ik me uitsluitend richt op het wetenschappelijke woordenboek.

2 De ‘oude’ generatie

Het elektronisch woordenboek van de eerste generatie beruiste op de overbrenging van het papieren woordenboek op een elektronische informatiedrager. Het verscheen eerst als ‘offline’ woordenboek op cd-rom, op diskette of als handbediend zakwoordenboekje, en vervolgens ook als ‘online’ woordenboek op internet (zie voor een gedetailleerd overzicht van typen elektronische woordenboeken Lehr (1996), Heid (1997: 7-14) en De Schryver 2003))

De komst ervan betekende een revolutie in woordenboekenland. Het spectaculairste voor de gebruikers was behalve de snelheid ongetwijfeld dat men voor het opzoeken van informatie niet langer meer was aangewezen op de alfabetische volgorde, maar meer en gevarieerde zoekmogelijkheden kreeg. Het nieuwe medium bevatte daarnaast links waarmee men van artikel naar artikel of van een plaats binnen een artikel naar een plaats in een ander artikel kon gaan, soms zelfs naar naslagwerken of andere bronnen buiten het woordenboek zelf. In bepaalde producten kon men ook al gebruikmaken van de mogelijkheid bepaalde informatiecategorieën naar behoefte op het scherm op te roepen of te onderdrukken. Voorts deed het gebruik van afbeeldingen, geluid, diagrammen e.d. (de ‘multimedia’) zijn lexicografische intocht.

Die zeer belangrijke vernieuwingen waren van technische aard. Inhoudelijk brachten deze elektronische woordenboeken geen (of slechts verwaarloosbaar weinig) vernieuwing met zich mee. Hun in-

houdt bij ook op het scherm de inhoud van het papieren woordenboek waarvan de gedigitaliseerde versie waren. Daardoor keerden in de digitale versie onvermijdelijk de inconsequenties en fouten terug die al in het papieren origineel aanwezig waren. Die werden zelfs genadelozer blootgelegd in het elektronische product. Gebrek aan vaste structuren met duidelijke scheidingen tussen de verschillende informatiecategorieën en aan consistentie in definiëring en afkortingen vormde voor het opvragen ervan gegevens een ander probleem.

Op ruime schaal zijn vertegenwoordigers van deze generatie aan te treffen in de sector van de commerciële woordenboeken. Voorbeelden bij ons van wetenschappelijke woordenboeken van deze eerste generatie zijn: het *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT) en het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) op cd-rom, en in het buitenland: de *Oxford English Dictionary* (OED), de *Tresor de la langue française* (TLF) en het *Deutsches Wörterbuch* (DWB) op cd-rom en op internet. OED en TLF bieden geavanceerde zoekmogelijkheden. Het DWB biedt een beknopte overzichtstructuur bij de artikelen. Begin 2007 zal ook het WNT op internet te raadplegen zijn.

3 Een 'nieuwe' generatie

Rond de eeuwwisseling kondigde zich een nieuwe generatie elektronische woordenboeken aan. In technisch opzicht hebben zij vele kenmerken gemeenschappelijk met de producten van de eerste generatie, zoals de verscheidenheid aan toegangsroutes, het flexibele artikel, het gebruik van hypertexts, multimedia, enz. Maar het zijn (of worden) allemaal online producten. Dat is niet zo verwonderlijk want over het algemeen gaat men ervan uit dat het online woordenboek de toekomst heeft.

Een eerste voordeel van het online woordenboek is zijn dynamisch karakter. Men kan het voortdurend waar nodig verbeteren en aanvullen en direct reageren op nieuwe ontwikkelingen. Bij dat alles is men niet uitsluitend op zichzelf aangewezen, omdat men gebruikers direct de gelegenheid kan bieden met suggesties en commentaar te reageren. Ook stelt een online versie de lexicograaf in staat het zoekgedrag van zijn lezers te analyseren, hun behoeften en voorkeuren te peilen. Daar kan hij vervolgens bij zijn werkzaamheden rekening mee houden. Het online woordenboek is constant actualiseerbaar.

Bij een online woordenboek wordt bovendien een modulaire bewerking en publicatie mogelijk. Een papieren woordenboek wordt van A t/m Z bewerkt en kan pas bij het bereiken van *zythum* of *zzzzz* ('klanknaboot-

sing van een zoemend geluid, bv. van bijen') gepubliceerd worden. Of het wordt, zoals het WNT, in afleveringen gepubliceerd, maar ook dan regeert de ijzeren wet van het alfabet. Bij een online product kan men echter direct publiceren wat af is. Op het niveau van de macrostructuur, de lijst van geselecteerde woorden en hun ordening, kan men woorden bewerken naar 'lexicografische typen' (woorden die grammaticaal en semantisch een groep vormen), bv. alle ongelede benamingen voor dranken, voertuigen, ziekten, handelingen, voortbeweging, enz. Op het niveau van de microstructuur, de informatie over het afzonderlijke woord en de ordening daarvan, behoeven niet eerst alle informatiecategorieën afgewikkeld te worden. Men kan ze naar hun belang en technische realisatiemogelijkheden in een bepaalde volgorde bewerken en presenteren.

Deze extra voordelen zijn zeker belangrijk. Maar zij alleen zouden nog niet voldoende zijn om van een nieuwe generatie te kunnen spreken. De belangrijkste reden om dat te doen ligt aan de inhoudelijke kant. Niet langer gaat het bij deze generatie om woordenboeken die inhoudelijk slechts de gedigitaliseerde kloon zijn van een papieren woordenboek. Aan deze elektronische woordenboeken liggen geen gedrukte woordenboeken ten grondslag. Zij worden van meet af aan ontworpen en gerealiseerd als een elektronisch woordenboek dat een eigen genre en waarde op zich vertegenwoordigt, met alle nieuwe mogelijkheden en nieuwe perspectieven van dien. Zij brengen na alle technologische vernieuwing ook een inhoudelijke vernieuwing. Met de 21ste eeuw breekt daarmee een nieuw stadium aan in de geschiedenis van de lexicografie (Pruvost 2000: 98).

Van die nieuwe generatie valt overigens nog niet zo heel veel te merken. Internationaal zijn er wat eerste proeven in de sfeer van de kinderveerdwoordenboeken, gespecialiseerde woordenboeken en het nu zo populaire genre van de 'leiderswoordenboeken' (zie daarvoor De Schryver (2003: 189-190) en Storre-Freese, paragraaf 4.2)). In de wetenschappelijke lexicografie van de eigen standaardtaal is, voor zover mij bekend, nog geen sprake van volledig afgeronde en gepubliceerde producten, maar alleen nog maar van projecten in voorbereiding of in eerste ontwikkeling. Dat zijn *Elexiko*, een project van het Instituut für Deutsche Sprache in Mannheim, en het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW), dat wordt gemaakt op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) in Leiden.

Elexiko is de voortzetting van *Lexis / Wissen über Wörter* waarmee men tegen het einde van jaren negentig begon. Na jaren van voorbereiding heeft men thans een vijfhonderdtal volledig bewerkte artikelen op internet staan. Met het ANW, dat een woordenboek moet worden van het eigentijdse Nederlands in Nederland en Vlaanderen, werd begonnen

in 2001. De periode van 2001 tot heden werd benut voor het aanleggen van een digitaal corpus (daarover gaat de bijdrage van Rob Tempelaars) en voor het verrichten van andere noodzakelijke voorbereidende werkzaamheden, zoals de conceptvorming, het ontwerpen van de artikelstructuur en allerlei metalexicografisch onderzoek ten behoeve daarvan, en het maken van proefartikelen.

Het gaat dus wat de wetenschappelijke lexicografie betreft om een nieuwe generatie in wording. Aan de hand van het ANW wil ik u nu een beeld geven van wat het betekent om in deze fase van het computerlexicografische tijdperk een nieuw elektronisch online woordenboek te maken dat niet berust op een al bestaand papieren woordenboek. Dat beeld kan begrijpelijkerwijs slechts zeer globaal zijn en bovendien kan ik maar een beperkt aantal onderdelen aan bod laten komen. Mijn keuze is daarbij gevallen op het ontwerpen van de artikelstructuur, het redactionele bewerkingsformulier, het lexicografische werkstation en de presentatie.

4 Ontwerp van de artikelstructuur

Een elektronisch woordenboek heeft geen last van allerlei ruimtebeperkingen die golden voor het papieren woordenboek. Daardoor kunnen structuren veel meer elementen bevatten. Ongebreidelde uitdijing is niettemin ongewenst. Daarom moet de lexicograaf zorgvuldig waken en wegen wat wel en wat niet bestanddeel van de artikelstructuur moet worden. Hoeveel en welke elementen uiteindelijk in die structuur worden opgenomen, hangt af van het type woordenboek en het soort gebruikers dat men op het oog heeft.

Het ANW wordt een online woordenboek van het eigentijdse Standardnederlands en is bestemd voor een scala gebruikers dat zich uitstrekt van leek tot professionele taalbeschouwer en taalonderzoeker. Een papieren woordenboek is niet in staat zulke uiteenlopende doelgroepen tegelijk volwaardig te bedienen. In een elektronisch woordenboek kan dat wel. Men kan zeer veel informatiecategorieën ('velen', 'elementen') in zijn structuur opnemen, in het besef dat men bij publicatie op internet ervoor kan zorgen dat gebruikers naar believen alleen die categorieën te zien krijgen die voor hen interessant zijn. Vanzelfsprekend heeft het daardoor een veel complexere en hiërarchischere structuur dan het verklarende handwoordenboek.

Willen de gebruikers optimaal gebruik kunnen maken van het woordenboek, dan moeten woorden consistent, consequent en uniform

– eigenschappen die het traditionele papieren woordenboek al te vaak ontbeert – bewerkt worden. Alleen dan zal men het volste rendement uit het opvragen van informatie kunnen halen. Om ervoor te zorgen dat het woordenboek die onvolprezen eigenschappen verkrijgt, moet vooraf één vaste structuur ontworpen worden. In die ene structuur moeten niet alleen de categorieën worden opgenomen die alle woordsoorten gemeenschappelijk hebben, maar ook alle categorieën die eigen zijn aan de verschillende woordsoorten afzonderlijk. In beginsel zou het natuurlijk mogelijk zijn om voor iedere woordsoort een afzonderlijke structuur te maken, maar dat is nogal problematisch. Het is niet zo efficiënt omdat men iedere keer in die afzonderlijke structuren die reeks gemeenschappelijke elementen moet herhalen, maar bovendien loopt men tegen het probleem op dat hetzelfde woord in twee of soms zelfs nog meer woordsoorten kan voorkomen, al dan niet in verschillende betekenissferen.

Welke informaticategorieën en subcategorieën uiteindelijk de microstructuur moeten gaan vormen, hangt uiteraard allereerst af van het doel ervan. Doordat het ANW zowel de leek als de taalkundige van dienst wil zijn, moet het informatieaanbod maximaal zijn. Daarnaast wordt wat men in de structuur opneemt bij een wetenschappelijk woordenboek gedeeltelijk ook bepaald door actuele ontwikkelingen in de lexicografie, metalxicografie en taalkunde, met name de lexicologie en de lexicale semantiek. Men moet daarbij denken aan invloed van de cognitieve semantiek en met name de framesemantiek op het gebied van de betekenisverklaring en betekenisbeschrijving, en de nog steeds gestaag toenemende aandacht voor de combinatoriemogelijkheden, de lexicale en semantische context van woorden.

Bij dit alles moet de lexicograaf zich ook nog voortdurend voor ogen houden wat de computer kan en niet kan, wat de opzoekmechanismen zijn en welke opzoekstrategieën zullen worden toegepast. Niet langer telt alleen de vraag: Wat stoppen we in het woordenboek? Even belangrijk wordt de vraag: Hoe haten we het er ook weer uit?

Aan de hand van een aantal categorieën zal ik proberen een indruk te geven van de opzet van de microstructuur van het ANW.

Het hoogste niveau van die structuur bevat de volgende categorieën: LEMMA, VARIANTEN, SPELLING, UITSPRAAK, WOORDSOORT, WOORDVORMING, PRAGMATIEK, BETEKENIS EN GEBRUIK, ETYMOLOGIE. Het zijn in aard en aantal vrijwel dezelfde informatierubrieken als die van het verklarend handwoordenboek. Alleen WOORDVORMING en PRAGMATIEK springen in het oog. Maar bij PRAGMATIEK gaat het om de aanduiding van bepaalde gebruiksrestricties die in het traditionele woordenboek met labels wor-

den aan te geven, dus het is geen wezenlijk nieuwe, maar alleen anders ingerichte rubriek. Nieuw is wel WOORDVORMING, een van de categorieën die zijn toegevoegd in het belang van de taalkunde.

Op dit hoogste niveau biedt de structuur dus nog een even vertouwde als eenvoudige aanblik. Maar het gaat hier nog maar om overkoepelende categorieën, of 'dimensies'. Zij hebben allemaal weer een of meer eigen subniveaus. SPELLING bijvoorbeeld bevat de volgende subcategorieën:

- afbreking
- afbreking lemmavorm
- afbreking flexievormen
- aan lettergrepen
- afkorting
- grafisch symbool (bv. @ bij het woord *apenstartje*)

Bij woordsoort is het eerste subelement 'woordsoorttype'. Dat heeft een eindige verzameling van mogelijke waarden: substantief, werkwoord, afgecief, lidwoord, voornaamwoord, telwoord, bijwoord, voorzetsel, voegwoord en tussenwerpsel.

Ieder van die types heeft weer een eigen onderverdeling. Voor het SUBSTANTIEF ziet die er als volgt uit:

- betekenisklasse (met als mogelijke waarden: persoonsnaam, diernaam, plantnaam, zaaknaam, stofnaam, verzamelnaam, abstractum, eigennaam)
- getal (mogelijke waarden, naast enkelvoud en meervoud als de normale defaultmogelijkheid: geen meervoud, geen enkelvoud, met meervoud, soms ook met meervoud, met enkelvoud, soms ook met enkelvoud)
- lidwoord (waarden: de, het, de of het, geen)
- genus (waarden: mannelijk, vrouwelijk, onzijdig, mannelijk of vrouwelijk, mannelijk of onzijdig, vrouwelijk of onzijdig, mannelijk, vrouwelijk of onzijdig)
- vormen
 - enkelvoud
 - meervoud
 - verkleiningsvorm.

En voor het WERKWOORD:
functie (waarden: zelfstandig werkwoord, hulpwerkwoord, kop-

pelwerkwoord)

syntactische subklasse (waarden: overgankelijk, onovergankelijk, overgankelijk en onovergankelijk, overgankelijk en noodzakelijk wederkerend, onovergankelijk en noodzakelijk wederkerend, overige)

aard subject (waarde: onpersoonlijk; 'persoonlijk' is defaultwaarde) vormen

infinitief

1ste persoon o.t.t.

2de persoon o.t.t.

3de persoon o.t.t.

meervoud o.t.t.

enkelvoud o.v.t.

meervoud o.v.t.

tegenwoordig deelwoord

voltooid deelwoord

hulpwerkwoord voltooiden tijden (waarden: zijn, hebben, hebben of zijn).

Bij WOORDVORMING is 'woordvormingstype' het eerste subniveau. Daarbij zijn 19 mogelijke waarden aangegeven: ongeleed, afleiding, afleiding door prefixsubstitutie, afleiding door suffixsubstitutie, samenstelling, samen koppeling, samenstellende afleiding, samenstellende samenstelling, blend, verkorting, 'keervorming' (back formation, Rückbildung), letterwoord, initiaalwoord, lettergreepwoord, afkorting, vormelijk geleed, vormelijk ongeleed, gelexicaliseerde woordgroep, overige.

Ook hier heeft ieder van die types weer een eigen substructuur. Voor SAMENSTELLING geldt:

linkerlid

rechterlid

verbindingsklank (waarden: geen, -e-, -en-, -s-, -s- of geen, -o-, overige).

type

betekenisbetrekking tussen linker- en rechterlid.

Voor 'type' zijn maar liefst 55 mogelijke waarden aangegeven, zoals onder meer: substantief + substantief, substantief met klinkerandering in het meervoud + substantief, werkwoordstam met voorwerp + substantief, verbogen adjectief + substantief, diminutiefvorm + substantief,

telwoord + substantief, bijwoord + substantief, zin in gebiedende wijs + substantief, enz., enz. Het zal duidelijk zijn waarom we boven stelden dat de **tribiek WOORDVORMING** met name zijn waarde zal hebben voor de **taalkunde**. Wie onderzoek wil doen naar bv. samenstellingen met een substantief als eerste lid en met een gebiedende wijs als eerste lid, is nu in staat alle voorbeelden daarvan in het woordenboek in één klik (nou ja, een paar klikken) bijeen te garen.

Bij **ALENDING** is naast subvelden voor de invulling van het voorvoegsel of achtentwéggel een subveld **BASISCATEGORIE** opgenomen met 20 mogelijke waarden, waaronder bv.: substantief, adjectief, werkwoord, werkwoordstam, werkwoordstam + substantief, samengesteld substantief, samengesteld substantief + *ig*, adjectief met stamallomorfie, enz., enz.

PRAGMATIEK heeft op het hoogste niveau betrekking op gebruiksresticties die voor het trefwoord als zodanig van toepassing zijn. Het bevat de volgende subelementen:

taalvarïeteit (met de waarden NN en BN, waarbij NN staat voor ‘Nederlands Nederlands’ en BN voor ‘Belgisch Nederlands’; aanwezigheid van het trefwoord in beide is defaultwaarde)

stijl (zeer formeel, formeel, informeel, zeer informeel, vulgair, bijbels, poëtisch/litair, overige)

houding (waarden: pejoratief, eufemistisch, lijkkozend, schertsend, ironisch, sarcastisch, beledigend, overige)

domein

domein (= samenlevingsgebied; ca. 1500 waarden)

domeinklasse

overkoepelend domein

frequentie

totaal

Nederland

België

label (waarden: weinig gebruikt, voornamelijk, vooral, uitsluitend, soms).

tijd (waarden: verouderend, archaisch, neologisme, overige)

medium (waarden: geschreven taal, gesproken taal, vooral geschreven taal, vooral gesproken taal).

Dergelijke gebruiksresticties kunnen niet alleen van kracht zijn voor het woord als zodanig, maar ook voor bepaalde aspecten daarvan. Een bepaalde variant, een bepaalde meervoudsvorm, het gebruik van het lidwoord *de* of *het*, een bepaalde betekenis of verbinding kan bv. alleen

voorkomen in Nederland of in België, of specifiek zijn voor de gesproken taal. Dat maakt PRAGMATIEK tot een categorie die op tal van plaatsen in de structuur ook als subelement bij andere elementen moet worden opgenomen. Natuurlijk is het buitengewoon lastig om bij voorbaat alle plaatsen te bepalen waar zich dat kan voordoen.

De hoofdcategorie BETEKENIS EN GEBRUIK bevat op het eerste subniveau het element KERNBETEKENIS dat op zijn beurt de volgende elementen overkoepelt:

betekenisnummer
definitie
pragmatiek
hyperoniem
synoniem
antoniem
varianten
uitspraak
woordsoort
betekenisbetrekking
semagram
combinaties
verbindingen
spreekwoorden
voorbeelden
contextanten
woordfamilie
afbeelding
geluid
video
etymologie
commentaar
subbetekenis.

PRAGMATIEK, VARIANTEN, UITSPRAAK, WOORDSOORT EN ETYMOLOGIE zagen we ook al als elementen op het hoogste niveau, waar ze betrekking hebben op het trefwoord als zodanig. Maar varianten, bepaalde uitspraakwijzen, woordsoort en etymologie kunnen ook gebonden zijn aan een afzonderlijke betekenis. Vandaar dat ze ook als categorieën moeten worden opgenomen in de substructuur daarvan.

Nieuwe rubrieken die enige toelichting vereisen zijn: BETEKENISBETREKKING, SEMAGRAM, CONTEXTANTEN, WOORDFAMILIE en SUBBETEKENIS. De

overige tribrieken moet ik hier verder voor zich laten spreken.

BETREFFENSIBETREKKING bevat subelementen die het mogelijk maken aan te geven of er tussen bepaalde betekenissen sprake is van specificering of generalisering, of van een metaforische of metonymische verhouding en zo ja, van welke specifieke aard die is.

In de categorie **SEMAGRAM** zijn alle elementen opgenomen waarmee, anders en ruimer dan in de definitie gebeurt of mogelijk is, expliciet en systematisch vastgelegd kan worden tot welke begripklasse een woord in de gegeven betekenis behoort en welke specifieke eigen kenmerken het heeft. De twee hoogste niveaus zitten als volgt in elkaar:

Categorieën

oppercategorie

bovencategorie

categorie

Kenmerken

zintuiglijke waarneming (13)

samenstelling (10)

geheel (6)

functie of doel (2)

ontstaan (9)

ruimte (16)

tijd (8)

hoeveelheid (7)

toestand (11)

eigenschap of hoedanigheid (18)

handeling of werking (19)

betrokken personen of zaken (20)

oorzaak en gevolg (3)

inhoud (2)

waardering of belang (2)

bestuur, recht, organisatie (5)

bijverschijnsel (2)

beperking (4)

betrekking en verband (2)

restgroep (7)

Alle subelementen van **KENMERKEN** hebben op hun beurt subelementen.

Hun aantallen staan tussen haakjes erachter vermeld. Het zijn er in totaal 166. Het zou te ver voeren die hier te bespreken. Om een indruk te geven volsta ik hier exemplarisch met **ZINTUIGLIJKE WAARNEMING**. Onder

dat etiket vindt men als subcategorieën: afmeting, dimensie, geluid, geur, gevoelsindruk, kleur, lichtreflectie, omvang (concreet), smaak, transparantie, uiterlijk, vorm, waarmeembaarheid.

Het semagram vormt in het ANW samen met de definitie de betekenisbeschrijving van een woord. Het is geïnspireerd op de framesemantiek, al vallen semagrammen en frames niet samen. Voor nadere bijzonderheden over aard en achtergronden moet ik verwijzen naar Moerdijk (2002) en naar documenten ter zake op de website van het INL (www.inl.nl).

CONTEXTANTEN is een veld waarin woorden kunnen worden ondergebracht die op relevante wijze met het trefwoord samenhangen zonder daar een verbinding of uitdrukking mee te vormen of er een afleiding of samenstelling van te zijn. Ze komen in wat ruimere context in de omgeving van het trefwoord voor (bv. *alcoholpercentage*, *dronken*, *koelkast*, *schuimkraag* bij *bier*). De categorie kan op zichzelf, maar ook in combinatie met andere categorieën interessant zijn voor semantische tagging van corpora en voor bepaalde NLP-toepassingen, zoals automatische desambiguering en vertaling.

In WOORDFAMILIE kunnen de afleidingen en samenstellingen van het trefwoord worden opgesomd. Van hieruit kan ook gelinkt worden naar die afleidingen en samenstellingen die een eigen artikel hebben gekregen.

SUBBETEKENIS is een subcategorie van KERNBETEKENIS. Ook SUBBETEKENISSEN hebben een eigen substructuur. Die bestaat uit exact dezelfde elementen en subelementen als de substructuur van de kernbetekenis zelf.

Het zal na dit overzicht in vogelvlucht geen verbazing wekken dat een document waarin de inhoud van de volledige microstructuur van het ANW, met al zijn niveaus, elementen en subelementen is vastgelegd, uitgeprint tegen de honderd bladzijden loopt.

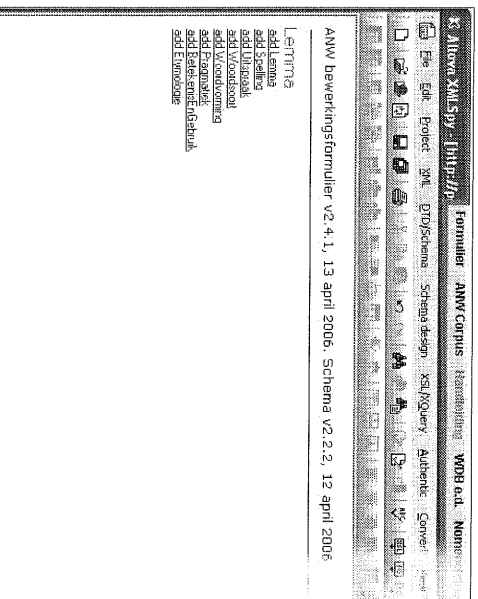
5 Het bewerkingsformulier

De lexicograaf zorgt voor de inhoudelijke aspecten van de structuur, de informaticus moet de formele representatie en technische realisatie voor zijn rekening nemen. In het elektronische woordenboek worden de inhoudelijke bestanddelen expliciet gemarkeerd. Zowel *Elexiko* als het ANW maakt daarvoor gebruik van XML, de thans populairste, internationaal gestandaardiseerde metataal voor de inhoudelijke markering van data. Ieder artikel wordt een XML-document. Om te zorgen dat

er alle en maar valide documenten vervaardigd kunnen worden, maakt de informatieus een Document Type Definition (*Ellexiko*) of een XML Schema a (ANW). Dat zijn een soort ‘grammatica’s waarin vastgelegd wordt hoe de structuur in elkaar zit, wat wel en wat niet is toegestaan in het XML-document. Zij waarborgen de interne consistentie en uniformiteit

Voor het invoeren van de data kan de lexicograaf gebruikmaken van een XML-editor. *Ellexiko* gebruikt een algemene XML-editor als X-Metal. Wij hebben echter onze afdeling Automatisering verzocht een redacteursvriendelijker formulier, speciaal voor onze lexicografische doeleinden, te ontwerpen. Dat is gebeurd met behulp van Althova Authentic, Stylevision en de editor XML Spy. Met die software wordt een stylesheet gebouwd waarmee bepaald wordt hoe de informatie aan de lexicograaf wordt gepresenteerd. De gegevens die de redacteur in het formulier invoert, worden omgezet in een XML-document en in een XML-database opgeslagen.

Het formulier moest aan een aantal wensen van de redactie voldoen. Ik vermeld de belangrijkste. Het moest een soort boomstructuur hebben met de mogelijkheid om structuurblokken open en dicht te klappen. Dat laatste was pertinent noodzakelijk om bij invulling van de data overzicht op het geheel te kunnen blijven houden. Verder moest een mogelijkheid tot kopiëren ingebouwd worden, die vergelijkbaar was met het bekende ‘knippen en plakken’ bij een tekstverwerker als Word. Ook moest het de mogelijkheid tot verplaatsing van bepaalde elementen bevatten. Zo’n functie is in het algemeen al erg nuttig, maar natuurlijk vooral van belang bij een herordening van betekenissen waartoe de

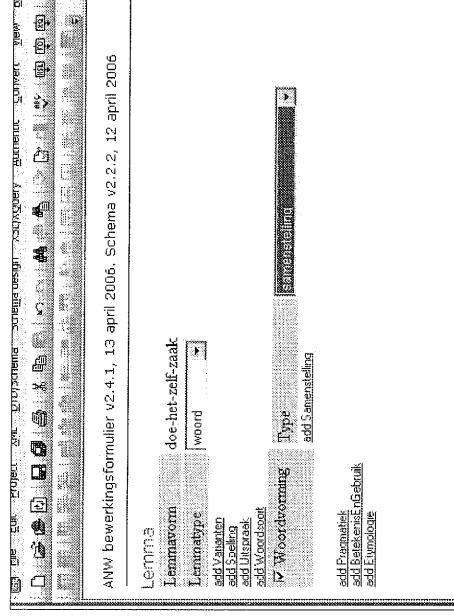

Schermafdruk 1
(detail) – Aanvangs-
scherm bewerkingss-
formulier

lexicograaf bij zijn bewerking zou willen besluiten. Zeer belangrijk met het oog op de gewenste consistentie en uniformiteit was ook onze wens om de eindige verzamelingen van mogelijke waarden van elementen al in het formulier aan de bewerker aan te bieden door middel van een uitvoermenu met de mogelijkheid om via selectie en aanklikken daaruit de gewenste waarde in te voeren.

In schermafdruck 1 (zie vorige pagina) is het aanvangsscherm weer-gegeven zoals de lexicograaf dat ziet als hij aan een artikel begint. We herkennen er het hoogste structuurniveau in. De namen van de bestanddelen worden voorafgegaan door een uitnodigend 'add'. Die term geeft aan, ook op de lagere structuurniveaus, dat het gaat om elementen die andere elementen overkoepelen. Die substructuur wordt zichtbaar als men erop klikt. Bij de elementen waar dat aan de orde is verschijnen de invulvakken waar de redacteur de gegevens kan invoeren.

Schermafdruck 2 laat het scherm zien waarin we LEMMA en WOORD-VORMING geopend hebben en bovendien bij lemmavorm *doe-het-zelf-zaak* en bij lemmatype 'woord' hebben ingevuld.

Schermafdruck 2
(detail) – Scherm na
invoering Lemma-
vorm, Lemmatype
en opening
Woordvorming

Bij woordvorming hebben we na opening het subelement 'type' verkre- gen met een invulvak met een pijltje. Na klikken op dat pijltje verschijnt een lijst van mogelijke waarden. Daaruit hebben we voor *doe-het-zelf-zaak* 'samenstelling' geselecteerd. Klikken we daarop dan wordt die waarde in- gevoerd en kunnen we vervolgens de substructuur voor de samenstelling oproepen. Die zien we op de derde schermafdruck. Bij 'Samenstelling type' hebben we het invulvak met vaste waarden verkregen, waarin we het type 'zin in gebiedende wijs + substantief' hebben geselecteerd. Die waarde is aldus klaar om 'beklikt' en ingevoerd te worden.

Als alle gegevens in een structuurblok zijn ingevoerd kan dat door

een klik op het vierkantje voor de blokkzaam dichtgeklapt worden.

Het streekt voor zich dat de constructie van een formulier dat recht moet doen aan de inhoudelijk zeer omvangrijke en gecompliceerde

Lemmaformaat	Type	Imkerkklit	Rechterklit	Samenstelling type	Verbindingsklank	Beleekensabhercklank
doe-het-zelf-zaak	woord	samenstelling				
veroorzaken						
aanpak						
aanpak						
aanpak						
aanpak						
aanpak						

Schermafdruk 3 (detail) – ‘Samenstelling type’ met geselecteerde waarde

structuur van het ANW een lastig en tijdrovend karwei is. Daarbij is voortdurende samenspraak van de lexicograaf en de informaticus nodig. De eerste proefartikelen hebben nog voor enige lichte aanpassingen en verbeteringen gezorgd en waarschuwiglijk zal dat op details ook in de toekomst nog wel eens moeten gebeuren, maar het eindresultaat is in zijn huidige staat een onmisbaar werktuim en een dagelijkse bron van lexicografische vreuude.

6 Het lexicografisch werkstation

Een andere noviteit waar het ANW gebruik van maakt is het lexicografische werkstation, een elektronische werkomgeving waarmee de lexicograaf direct kan beschikken over alle functies en middelen die hij standaard of zeer regelmatig bij zijn werkzaamheden nodig heeft. Die functies en middelen zijn op te roepen met een luttel balkje met knoppen waarachter divers menu's schuilgaan (het balkje is te zien bovenin de schermafdrukken). Die knoppen zijn: Formulier, ANW-Corpus, Handleiding, WDB e.d., Nomenclatuurlijsten, ANW-documenten,

Taalkunde, Web, Administratie en Sluit.

Onder de knop 'Formulier' zitten onder meer functies als: een artikel openen voor bewerken, een artikel openen voor lezen, een artikel vrijgeven (als een artikel bij iemand in bewerking is, is de toegang voor anderen geblokkeerd; die blokkade moet ook opgeheven kunnen worden). De knop 'ANW-Corpus' zorgt voor een directe verbinding met het corpus van meer dan 100 miljoen tokens dat we voor het ANW hebben aangelegd. Met 'Handleiding' kan men de handleiding voor de redactionele bewerking oproepen en 'WBD e.d.' zorgt voor snelle toegang tot allerlei secundaire bronnen: diverse woordenboeken en encyclopedieën. Bij 'Nomenclatuurlijsten' kan men de lemmalijsten en woordenlijsten van het corpus en die van het woordenboek zelf raadplegen. Via de knop ANW-documenten kan men doorlinken naar allerlei

Metadata voor: x

Metadata

Naam redacteur:

Datum aanvang bewerking:

Datum afronding bewerking:

Datum lezing hoofdredacteur:

Artikelstatus

Lexicologisch medew.	Redacteuren
☐ lemmatype	☐ lemmavorm
☐ spelling	☐ varianten
☐ uitspraak	☐ uitspraak
☐ woordsoort	☐ woordsoort
☒ woordvorming	☒ woordvorming
☐ pragmatiek-frequentie	☐ pragmatiek
☐ voorbeeld	☐ betekenis
☐ woordfamilie	☐ semagram
☐ etymologisch	☐ combinaties
☐ hypermedia	☐ verbindingen
☐ verbinding-frequentie	☐ spreekwoorden
	☐ voorbeeld
	☐ woordfamilie
	☐ etymologie

OK

intern e documenten die men bij zijn bewerking regelmatig nodig heeft en naar interne metalexicografische nota's. Onder 'Taalkunde' zijn het *Morfo-Logisch Handboek* en de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS) groepbaar. 'Web' opent de snelweg naar zoekmachines als Google en Soople en sites als Webconc, Webcorp en Wortschatz, waarvan e virtueel aanvullende woordconcordanties kan opvragen.

Onder 'Administratie' zitten diverse knoppen die tot doel hebben intern de voor tgang van de werkzaamheden vast te leggen. De belangrijkste daarvan zijn 'n Bewerk metadata' en 'Lijst met artikelen'. Zij zijn onontbeerlijk in verband met de modulaire bewerking waarover we eerder spraken.

Met 'Bewerk metadata' kan men een venster met een formulier oproepen waarin onder meer vastgelegd wordt wie de bewerker van een artikel is, wanneer een bewerking begonnen en beëindigd is en wanneer het door de hoofdredacteur gelezen is. Daarnaast kunnen lexicologische medewerkers en redacteurs aanvinken welk bestanddeel van een artikel zij hebben afgerond. In een aantal categorieën (woordsoort, woordvorming, voorbeelden, woordfamilie) nemen beide groepen medewerkers een aandeel. Schermafdruk 4 toont het betreffende invulformulier. 'Lijst met artikelen' (Schermafdruk 5) is een tabel die van links naar rechts de volgende kolommen bevat: lemma, type artikel, status, editor (= bewerker) en de kolommen LT, SP, UI, WS, WY, PRFR, VB,

	LT	SP	UI	WS	WY	PRFR	VB	WT	ETW	HTW	VEERKX	LV	SNR	PR	BET	SEM	COMB	VARB	SPRW	ET
1																				
2																				
3																				
4																				
5																				
6																				
7																				
8																				
9																				
10																				
11																				
12																				
13																				
14																				
15																				
16																				
17																				
18																				
19																				
20																				
21																				
22																				
23																				
24																				
25																				
26																				
27																				
28																				
29																				
30																				
31																				
32																				
33																				
34																				
35																				
36																				
37																				
38																				
39																				
40																				
41																				
42																				
43																				
44																				
45																				
46																				
47																				
48																				
49																				
50																				

Schermafdruk 5 (detail) – 'Lijst met artikelen'

WE, ETLI, HYP, VERBFR, LV, VAR, PR, BET, SEM, COMB, VERB, SPRW, ET, die afkortingen zijn voor de informatiecategorieën lemma-type, spelling, uitspraak, woordsoort, woordvorming, pragmatiek-frequentie, voorbeelden, woordfamilie, etymologisch link (naar het Etymologisch Woordenboek van het Nederlands), hypermedia, verbindings frequentie, lemmaform, varianten, pragmatiek, betekenis, semagram, combinaties, verbindings, spreekwoorden en etymologie. In de tabel ziet men verder vakjes ('cellen') met een + of een X ; de

sluit bij de wijze waarop de woordenboekstructuur zelf is ontworpen. De daarmee bereikte overzichtelijkheid wordt nog door gebruik van verschillende kleuren vergroot.

In een papieren woordenboek zijn de verschillende categorieën, zoals trefwoord, uitspraak, spelling, woordsoort, betekenis, voorbeelden, niet expliciet gemarkeerd, maar impliciet van elkaar onderscheiden door typografie en/of plaatsing, interpunctie en soms ook bepaalde tekens. Bij het nieuwe type elektronisch woordenboek worden ze expliciet gemarkeerd. Op de Elexiko-pagina worden de gegevens over de spelling, de woordvorming, de geografische verdeling, de herkomst en ontwikkeling en de betekenis aangekondigd met hun categorie-namen: Orthografie, Wortbildung, Nationale Verteilung, Herkunft und Wandel en Lesart. De pagina vertoont verder een tweedeling: 'Lesartenübergreifende Angaben' versus 'Lesartenbezogene Angaben'. In de eerste groep zitten alle gegevens die op het woord in al zijn betekenissen van toepassing zijn, in de tweede alle afzonderlijke betekenis-sen en aspecten die daar specifiek mee verbonden zijn.

Op het beginscherm worden de betekenissen globaal en schetsmatig aangegeven. Van daaruit kan men doorlinken naar de pagina's waarop de feitelijke, uitgebreide behandeling van de betreffende betekenissen te vinden is, met ook daar weer links naar allerlei andere categorieën en subcategorieën. Hyperlinks zijn een onmisbaar onderdeel. Men vindt er in een rechthoekig kader op deze voorbeeldpagina ook nog één die de mogelijkheid biedt om in een externe bron de etymologie na te gaan en de streep onder *ausbilden* markeert een link die naar dat basiswoord voert. Voorts ziet men achter de categorienamen nog een blokje 'Info'. Klikken daarop levert nadere informatie over de categorie als zodanig.

In een apart frame links van het hoofdvenster vindt men een gedeelte van de woordenlijst, te beginnen met het opgevraagde woord zelf. Bovenaan staan de letters van het alfabet waarmee men in combinatie met de combobox links ervan woorden kan opvragen vanaf de woordenlijst. Daarnaast kan men vanzelfsprekend een artikel voor een woord opvragen door het in een invulvak in te voeren.

Het ANW zal niet dezelfde aanblik gaan vertonen als *Elexiko*, maar wel dezelfde algemene basisprincipes volgen. Daarnaast willen we de presentatie van ons woordenboek ook afstemmen op wat gebruikers nu eigenlijk in het woordenboek willen opzoeken. Onze zoekmogelijkheden zullen zeer ruim zijn.

In de elektronische woordenboeken van de eerste generatie wordt doorgaans onderscheiden in 'gewoon zoeken', 'basiszoeken' of 'eenvoudig zoeken' enerzijds en 'uitgebreid zoeken' of 'geavanceerd zoeken' an-

derzijde. Men kan het hele artikel voor een woord opvragen, maar ook zoeken in volle tekst of bestanddelen daarvan, zoeken met operatoren (en, of, niet), zoeken met wildcards (*, ?), zoeken met filters e.d. Hierbij gaat het om in hoofdzaak technische, verder ontwikkelde en verfijnde mogelijkheden. In hoeverre gebruikers werkelijk van dat vaak nogal omslachtige en onduidelijke geavanceerde zoeken gebruikmaken, is bij mijn weten nooit echt vastgesteld. Soortgelijke mogelijkheden bij INL-corpora, waarvoor wel nagegaan kon worden hoe vaak men er zijn toevlucht toe nam, stemmen niet optimistisch. Het percentage 'geavanceerde zoekers' ligt buitengewoon laag. Amper 1% van de zoekvragen ligt in de sector 'geavanceerd'. Normaal neemt men snel zijn toevlucht tot zoeken op lemma of woordvorm.

Het lijkt mij zinnvoller, met behoud van de geavanceerde technische zoekoplies, de zoekmogelijkheden te koppelen aan de soorten vragen die gebruikers zullen stellen. Dat betekent dat men ze moet baseren op uitgangspunt en doel van de zoekvragen e.g. zoekopdrachten. Als men ze zo ook presenteert, heeft dat bovendien tot voordeel dat de gebruiker direct kan zien welke mogelijkheden hij waar tot zijn beschikking heeft, iets wat bij vage termen als 'eenvoudig' en 'geavanceerd' duister blijft.

Ik zou dan vijf hoofdtypen van zoeken willen onderscheiden ('woord' en 'woorden' zijn daarbij in ruime zin te verstaan; er vallen ook andere lexicaal eenheden als verbindingen en namen onder):

- zoeken naar informatie over een woord
- zoeken naar een woord
- zoeken naar woorden of combinaties van woorden
- zoeken naar voorbeeldzinnen
- zoeken naar andere informatie.

Het zoeken naar informatie over een woord gebeurt op/vanuit dat woord. Wie zoekt op of vanuit een woord wil alle informatie over dat woord, of hij wil weten hoe dat woord gespeld of uitgesproken wordt, wat het betekent e.d. Het zijn bij uitstek vragen die de leek zich stelt. Deze vorm van zoeken is identiek aan de wijze waarop men het alfabetische papieren woordenboek hanteert. Dit is (tot nu toe) ook de enige vorm van zoeken die in *Elxiko* wordt aangeboden.

Het zoeken naar een bepaald woord verloopt vanuit de 'inhoud', vanuit de betekenis, naar de vorm. Het moet antwoord geven op vragen van het type: Hoe heet x? Wat is de benaming voor x? Los van vragen bij tal van tv-spelletjes, doet zich dit type van vragen voor bij leken, als

ze niet op een woord kunnen komen ('Hoe heet dat nou ook al weer?'). De gang van betekenisdefinitie naar woord lukt alleen als woordkeus in de definitie en woordkeus van de vragende gebruiker (min of meer) samenvallen, dus zelden (daarover meer in Moerdijk 2002). Daarom is ook de aanwezigheid van het semagram belangrijk, waarin, zoals we hierboven aangaven, de afzonderlijke kenmerken en relaties van een lexicaal concept expliciet zijn vastgelegd. Een vraag als 'Hoe heet ook alweer iemand die bijen teelt?' die niet via de definitie (Van Dale geeft 'bijenhouder') tot het gewenste antwoord leidt, zou via zo'n semagram het gewenste antwoord op kunnen leveren via de stappen: CATEGORIE = persoon/icmand, ACTIVITEIT = telen/houden, OBJECT VAN DE ACTIVITEIT = bijen. Voor de vakman is het semagram van belang omdat er netwerken van lexicale en semantische relaties mee opgebouwd kunnen worden.

Het zoeken naar woorden gebeurt op basis van een of meer kenmerken die ze gemeenschappelijk hebben. Die kenmerken kunnen op allerlei gebieden liggen: spelling, uitspraak, woordsoort, woordvorming, betekenis, register, taalvariëteit, herkomst, bron, domein, datering enz. Deze zoekweg moet leiden tot resultaten op vragen / zoekopdrachten als: Geef mij alle woorden (werkwoorden) met de clusters *-iser-* en *-izer-* in het midden (spelling), alle woorden met Engelse uitspraak, alle woorden met de klemtoon op de laatste lettergreep (uitspraak), alle substantieven (woordsoort), alle samenstellingen met een zin in de gebiedende wijs als eerste lid (woordvorming), alle benamingen voor voertuigen (betekenis), alle metaforisch gebruikte diernamen (betekenis), alle synoniemen (lexicale relaties), alle golftermen (domein), alle combinaties van adjectief en substantief (combinaties), alle Engelse leenwoorden (herkomst), alle neologismen uit de periode 2000-2003 (datering), alle Vlaamse woorden (taalvariëteit), enz., enz.. Natuurlijk zijn ook combinaties van dergelijke vragen mogelijk. Dit type vragen wordt met name gesteld door de vakman die materiaal nodig heeft voor onderzoek en toetsing van hypothesen.

Het zoeken naar voorbeeldzinnen valt te onderscheiden op grond van mogelijke zoekopdrachten c.q. vragen als: Geef mij alle voorbeeldzinnen uit werk van Mulisch, Geef mij alle voorbeeldzinnen uit het jaar 2005, Geef mij alle voorbeeldzinnen met het woord *kerk*, Hoeveel voorbeeldzinnen uit de Volkskrant zijn er opgenomen?

Bij het zoeken naar andere informatie gaat het allereerst om vragen van woordenboekspecifieke / woordenboekadministratieve aard. Het zijn vaak frequentievragen: Hoeveel lemma's zijn er in het woordenboek gewijd aan gelexicaliseerde woordgroepen? Hoeveel namen bevatten het? (wélke namen, valt onder het zoeken naar woorden). Hoeveel

substantieven? Hoeveel Vlaamse woorden? Maar onder deze vlag zijn ook vregen denkbaar van het type: Wat voor woordenboek is het ANW? Hoe groot is het corpus dat voor het ANW is angelegd? Welke afbeeldingen zijn er in het ANW opgenomen?

Wij zijn van mening dat gebruikers meer gebaat zijn met een presentatie waarbij ze deze zoekmogelijkheden zo efficiënt en helder mogelijk krijgen voorgeschoteld, dan met een tweedeling tussen eenvoudig en geavanceerd zoeken. Het concrete ontwerp van zo'n presentatie zal zijn beslag moeten krijgen voor 2007, het jaar waarin het publieke leven van het ANW begint.

Literatuur

- De Schryver, Gilles-Maurice (2003)
'Lexicographers' Dreams in the Electronic-Dictionary Age',
International Journal of Lexicography 16, 143-199.
- Heid, Ulrich (1997)
Zur Strukturierung von einsprachigen und kontrastiven elektronischen Wörterbüchern (Lexicographica Series Maior 77). Tübingen.
- Lehr, Andrea (1996)
'Zur neuen Lexicographica-Rubrik "Electronic Dictionaries"',
Lexicographica, 12, 310-317.
- Moerdijk, Fons (2002).
Het woord als doelwit. Amsterdam.
- Nesi, H. (2000)
The Use and Abuse of EFL Dictionaries (Lexicographica Series Maior 98). Tübingen.
- Pruvost, Jean (2000)
Dictionnaires et nouvelles technologies. Paris.
- Storrer, Angelika en Katrin Freese (1996)
'Wörterbücher im Internet', in: *Deutsche Sprache* 2, 97-152. Hier naar de internetversie: www.ids-mannheim.de/grammis/ortbis/wb/wbkap4.html
- Wilks, Yorick , Brian M. Slator en Louise M. Guthrie (1996)
Electric Words. Dictionaries, Computers, and Meanings.
Massachusetts.

Het verborgen Oudnederlands, de reconstructie van een oude taalfase

Tanneke Schoonheim (Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden)

1 Inleiding

Toen in 1001 het *Troegmiddelnederlands Woordenboek* (VMNW) verscheen, met daarin de lexicaal-semanticke beschrijving van het overgeleverde dertiende-eeuwse Nederlands, was het vervolgens slechts een kleine stap naar het plan om ook een *Oudnederlands Woordenboek* (ONW) te gaan maken. In dit woordenboek moesten de overgeleverde woorden, hun gebruik en hun betekenissen uit de vroegste periode van het Nederlands (tot en met de twaalfde eeuw) een plaats krijgen.

De uitvoering van dat plan was echter niet zo gemakkelijk. Voor de beschrijving van de dertiende-eeuwse woordenschat hadden we immers de beschikking over het *Corpus-Gysseling*, waarin (zo goed als) alle beschikbare, daadwerkelijk in de dertiende eeuw geproduceerde teksten diplomatisch waren uitgegeven. Aangevuld met een handvol om de een of andere reden niet in dat *Corpus* opgenomen, maar wel dertiende-eeuwse teksten vormde dit de materiaalverzameling voor het *Troegmiddelnederlands Woordenboek*. Voor het *Oudnederlands Woordenboek* ontbrak zo'n verzameling, wat betekende dat de redactie die zelf moest zien aan te leggen.

2 Het Oudnederlands

Hoewel er natuurlijk al wel eerder onderzoek is gedaan naar woorden uit de periode die we nu Oudnederlands noemen, is de algemene indruk tot nu toe toch altijd geweest dat het een taalfase was waaruit te weinig materiaal was overgebleven om iets nuttigs mee te doen. Studies als die van Kern en Van Helten over de *Lex Salica* en verzamelingen als die van Mansion, Tavernier en Slicher van Bath konden de wetenschap er kennelijk niet genoeg van overtuigen dat het de moeite waard was om het materiaal uit deze taalfase diepgaand te bestuderen.

Sinds een paar jaar wordt er echter van diverse kanten hard aan gewerkt om het Oudnederlands op de kaart te zetten. In het in 2001 verschenen *Chronologisch Woordenboek* van Nicoline van der Sijs komt

het Oudnederlands als aparte taalfase ruimschoots aan bod. Zij geeft een uitgebreid overzicht van beschikbare bronnen voor deze taalfase en gebruikt die vervolgens als oudste bouwstenen voor de chronologische indeling van haar materiaal. Daarnaast bestaat er sinds 2002 een *Inleiding Oudnederlands* van de hand van Arend Quak en Joop van der Horst. Samen met het *Oudnederlands Woordenboek*, dat in de loop van 2008 klaar zal zijn, vormen deze werken een gedegen basis voor historisch-taalkundig onderzoek. Waar we vroeger moesten werken met materiaal vanaf de dertiende, veertiende eeuw, wordt deze grens nu teruggebracht tot het begin van de zesde eeuw, al is de overlevering van het materiaal natuurlijk wel beperkt en fragmentarisch.

2.1 *De Oudnederlandse periode*

We spreken in principe van Oudnederlands vanaf de periode dat de Germaanse volksverhuizingen hebben plaatsgevonden.¹ Uit het West-Germaans ontwikkelen zich dan het Oudengels, het Oudfries, het Oudhoogduits, het Oudsaksisch en het Oudnederlands, die geleidelijk aan steeds verder uit elkaar groeien. Als belangrijke kenmerken voor de overgang van het Oud- naar het Middelnederlands worden over het algemeen verschijnselen als de verdoffing van de volle vocalen tot sjwa in onbeklemtoonde lettergreep en de rekking van korte vocalen in open lettergreep genomen. Deze verschijnselen treden natuurlijk niet overal op hetzelfde moment op, maar over het algemeen kunnen we stellen dat deze overgang heeft plaatsgevonden tussen 1150 en 1200. Om de lexicaal-semanticke beschrijving van het Oudnederlands mooi te laten aansluiten op die van het Vroegmiddelnederlands, zoals die is vastgelegd in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, is voor de materiaalverzameling van het *Oudnederlands Woordenboek* gekozen voor het jaar 1200 als einddatum.

2.2 *Het Oudnederlandse taalgebied*

Waar we bij de datering al moeten werken met vloeiende en verschuivende grenzen, is dit voor het vaststellen van de geografische grenzen van het Oudnederlands taalgebied nog wat lastiger. Het Oudnederlands wordt omringd door het Oudfries aan de noordkant, het Oudsaksisch en Oudhoogduits aan de oostkant, het Oudfrans aan de zuidkant en het Oudengels aan de overkant van de Noordzee.

Deze grenzen zijn natuurlijk relatief, het taalcontinuüm strekt zich uit over de hele noordwesthoek van Europa en de verschillende

taalfas en lopen dus min of meer vloeiend in elkaar over. Bovendien verschuiven de grenzen binnen de afgebakende periode soms ook nog vanweergesociaal-culturele veranderingen. Zo werden de Friezen, die tot in de loop van de achtste eeuw behalve in het noorden ook langs de hele westkust van Nederland waren gevestigd, langzamerhand door de Franken in noordelijke richting teruggedrongen. Uit deze streken overgeleverd materiaal kan dus zowel Oudfriese als Oudnederlandse kenmerken bevatten en is niet altijd gemakkelijk onder een noemer samen te brengen. Ook uit het gebied waar het Oudnederlands aan het Oudsaksisch en het Oudhoogduits grenst, is materiaal overgeleverd waarvan het vaak moeilijk is om de status eenduidig te bepalen. Dit geldt al helemaal waar we te maken hebben met afschriften en bewerkingen die gedeeltelijk aan een andere taalfase zijn aangepast, zoals de *Leidsche Willeram* (LW), de *Wachtendonckse Psalmen* (WPs.) en de *Mittelfrankische Reimbibel* (Mfr.Reimb.).

Waar het Oudnederlandse taalgebied aan de noordkant kleiner is dan het gebied waar tegenwoordig Nederlands wordt gesproken, loopt het aan de zuidkant een stuk verder door dan de huidige taalgrens met het Frans. De Salische Franken, die zich aan het eind van de derde eeuw vanuit Duitsland in Salland, een streek in het oosten van Nederland, hadden gevestigd, breidden in de loop van de vijfde eeuw hun territorium namelijk uit over grote delen van Nederland, België en Frankrijk en zij stichtten het Frankische rijk dat tot in de negende eeuw heeft bestaan. De taal van deze Salische Franken, die in de oudere literatuur meestal als Oudnederfrankisch wordt aangeduid, wordt tegenwoordig over het algemeen tot het Oudnederlands gerekend. Dat betekent dat het Oudnederlands zich in zijn maximale vorm heeft uitgestrekt tot aan de streken rond Parijs. Sporen van de aanwezigheid van het Oudnederlands in dit gebied zijn nog te vinden in de toponymie en in het voorkomen van Frankische leenwoorden in het Frans.

3 De Oudnederlandse bronnen

Het mag duidelijk zijn dat het op basis van deze gegevens niet meevalt om precies te bepalen welke woorden nu eigenlijk tot het Oudnederlands behoren. Met een beperkte overlevering van materiaal en verschuivende grenzen in tijd en in ruimte kun je immers moeilijk bepalen of de betreffende woorden nu Oudnederlands, Oudsaksisch, Oudfries of Oudhoogduits zijn en als je bovendien nog rekening moet

houden met teksten die sporen van andere taalfasen kunnen bevatten, wordt het helemaal lastig te overzien.

Als praktische oplossing is ervoor gekozen om de geografische begrenzing van de materiaalverzameling voor het *Oudnederlands Woordenboek* een beetje ruim te houden. Weliswaar loop je dan het risico ook materiaal te krijgen dat strikt genomen niet tot het Oudnederlands behoort, maar tot een van de aangrenzende taalfasen, zoals het Oudfries, het Oudsaksisch of het Oudhoogduits, maar aan de andere kant geeft juist dat materiaal de mogelijkheid het ‘echte’ Oudnederlands ertegen af te zetten. De basis van de materiaalverzameling voor het *Oudnederlands Woordenboek* bestaat daarom uit alle teksten, tekstfragmenten, losse woorden en glossen die tot nog toe op enig moment als Oudnederlands zijn bestempeld plus alle toponiemen die zijn aangetroffen binnen het gebied waar tussen 500 en 1200 op enig moment Oudnederlands moet zijn gesproken.

Bij de lexicaal-semanticke beschrijving van dat gedeelte van het materiaal waarvan de herkomst niet eenduidig kan worden vastgesteld, wordt uiteraard steeds expliciet aangegeven dat dit ook tot een andere taalfase kan behoren, bijvoorbeeld het Oudfries of het Oudsaksisch. Het is immers niet de bedoeling om woorden uit andermans taal te annexeren, maar juist om te proberen een goede beschrijving te geven van dat deel van het taalcontinuum dat zich in deze periode binnen deze grenzen bevond. Juist door over grenzen heen te kijken, kunnen we zien waar de verschillende taalfasen op elkaar aansluiten en waar ze van elkaar afwijken.

3.1 De grotere teksten en tekstfragmenten

Drie grotere teksten en tekstfragmenten vormen de hoofdmoot van het Corpus Oudnederlands. Het zijn de *Wachtendonckse Psalmen* (ruim 5800 woordvormen), de *Leidse Willeram* (ruim 9500 woordvormen) en de *Mittelfränkische Reimbibel* (ruim 7700 woordvormen). Bij elkaar bevatten deze teksten ruim 23.000 woordvormen, meer dan 85 procent van de materiaalverzameling.

De *Wachtendonckse Psalmen* worden gedateerd in de tiende eeuw. De tekst, waarvan het origineel helaas verloren is gegaan en we alleen een gedeeltelijk afschrift hebben, bestaat uit Latijnse psalmen met een interlineaire vertaling in het Oudnederlands. Waarschijnlijk is de Oudnederlandse tekst een bewerking van een Middelfrankisch origineel.² Onderzoek van De Grauwe en Klein heeft uitgewezen dat de bewerker zijn tekst aanvankelijk nauw laat aansluiten bij de legger,

maar *erv* vervolgens al snel toe overgaat om deze om te zetten naar zijn eigen (Oudnederlandse) dialect.³

Op grond van het lexicografisch-woordgeografisch onderzoek van De Grauwe⁴ en de door Quak⁵ geconstateerde lexicale verschillen tussen het (direct uit het Middelfransisch overgenomen) begin van de tekst en het latere (vrijer bewerkte) deel van de psalmen blijkt dat de bewerkte zijn tekst flink moet hebben aangepast. Naar aanleiding hiervan concludeert Klein dan ook dat de taal van de *Wachendonckse Psalmen* op een enkele uitzondering na heel goed als Oudnederlands beschouwd kan worden, al tekent hij daar wel bij aan dat het resultaat er heel anders uitzien zou hebben als de bewerker direct vanuit de Latijnse tekst in het Oudnederlands vertaald zou hebben.⁶

Ook de *Leidse Willeram* heeft een Duitstalige legger. Het is een omstreeks het jaar 1100 in het klooster van Egmond vervaardigde bewerking van de Oudhoogduitse versie van het Hooglied door abt Williram van Ebersberg. Deze bewerking heeft weliswaar diverse kenmerken uit de legger behouden, waaronder bijvoorbeeld de resultaten van de Hoogduitse klankverschuiving, maar er zijn ook verschillende passages waar de kopiist het oorspronkelijke Oudhoogduits wel degelijk heeft vervangen door woordvormen die waarschijnlijk beter aansloten bij zijn eigen dialect, de taal die gesproken werd in het noordwesten van het Nederlandse taalgebied, de streek rond Egmond.⁷

Ook voor de *Leidse Willeram* mogen we er van uitgaan dat de bewerker ernaar heeft gestreefd om een tekst te produceren die begrepen kon worden door de mensen in zijn (waarschijnlijk hoofdzakelijk Oudnederlandstalige) omgeving.⁸ Uit het onderzoek van Sanders blijkt dat hij een aantal wijzigingen ten opzichte van het Oudhoogduits redelijk consequent doorvoert, bijvoorbeeld het vervangen van Oudhoogduits *-t-* door Oudnederlands *-d-* en van Oudhoogduits *-d-* door Oudnederlands *-th-*. Ook de spelling van het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon met een *h-* in de anlaut en het gebruik van de vormen *and* en *ande* voor het voegwoord 'en' wijzen op aanpassingen aan het Oudnederlands.⁹ Verder zijn het voornamelijk aanpassingen op het gebied van de morfologie, niet zozeer op dat van de woordenschat.¹⁰ Naarmate we verder in de tekst komen, zien we wel dat het aantal aangepaste vormen afneemt en dat de bewerker steeds meer letterlijk overneemt uit de oorspronkelijke tekst. Dit kon hij volgens Klein doen vanwege het feit dat de woordenschat van deze tekst woordgeografisch gezien niet erg specifiek is en grotendeels dus ook in het Oudnederlands gebruikt kon worden.¹¹

Een voor het Oudnederlands geheel nieuwe tekst is de zgn.

Mittelfränkische Reimbibel. Deze uit de tweede helft van de twaalfde eeuw stammende bijbelvertaling op rijm is overgeleverd in enkele redelijk substantiële fragmenten. Hoewel de traditionele benaming van de *Mittelfränkische Reimbibel* verwijst naar Middelfrankische herkomst van de tekst, is dat ten onrechte. Recent onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat de taal van deze fragmenten een mengeling is van Nederfrankische en Rijnfrankische elementen en dat de oorsprong van de tekst waarschijnlijk in de abdij van Werden gezocht moet worden, in het Oudnederlands-Nederduitse grensgebied.¹² Op grond van het noordwestelijke karakter van de woordenschat en een aantal andere, ook in het Oudnederlands voorkomende kenmerken kan de *Reimbibel* met de nodige voorzichtigheid als bron voor het *Oudnederlands Woordenboek* worden gebruikt.¹³

3.2 De kleinere teksten en tekstfragmenten

Uit de periode vanaf halverwege de vijfde eeuw zijn enkele runeninscripties bekend. Deze zijn voornamelijk gevonden in noordoost-Nederland en ze worden over het algemeen als Oudfries beschouwd. Een uitzondering kan waarschijnlijk gemaakt worden voor de oudste runeninscriptie, die gevonden is bij de Gelderse plaats Bergakker en die vermoedelijk al in het begin van de vijfde eeuw in een zwaardschede is gekerfd. Deze inscriptie luidt: *hapuwas am kusjam loguns*. Hiervan is het eerste woord een mannaam, terwijl de interpretatie van de laatste twee woorden niet duidelijk is. Over het woordje *am* is men het echter helemaal eens: dit is de eerste persoon enkelvoud van de tegenwoordige tijd van het werkwoord *umon* 'vergunnen, toestaan', dat in het huidige Nederlands nog voortleeft in de met het prefix *ge-* afgeleide vorm *gunnen*. Het oudste echt Nederlandse woord is dus de werkwoordsvorm *am* 'ik gun'.

Een van de kleinere teksten is de zogenaamde *Utrechtse doopbelofte*.¹⁴ Deze tekst stamt uit de periode waarin de kerstening in onze streken nog in volle gang was en bestaat uit de vragen van de priester en de bijbehorende antwoorden van de dopeling bij de christelijke doop. Volgens Gysseling, die de tekst in het Oudnederlandse gedeelte van zijn *Corpus van Middelnederlandse teksten* heeft opgenomen, is de oorspronkelijke versie van de tekst omstreeks het midden van de achttiende eeuw te Utrecht vervaardigd op basis van een Oudengels origineel. Vervolgens is er aan het eind van de achttiende eeuw te Mainz een afschrift van gemaakt, waarbij er enkele Oudhoogduitse verschijnselen in zijn terecht gekomen. Omdat het Oudengelse origineel en de Oudnederlandse

bevestiging ervan in de loop van de tijd verloren zijn gegaan, hebben we nu alleen nog maar de beschikking over een exemplaar waarin dus zowel Oudengelse, als Oudnederlandse en Oudhoogduitse verschijnselen zijn waartene nemen.

Onlangs het hybride karakter van de taal waarin de tekst geschreven is, § de doopbelofte van belang voor de beschrijving van de Oudnederlandse woordenschat. Omdat we er zowel op taalkundige als op cultuur-historische gronden van uit kunnen gaan dat de tekst via Utrecht in Mainz is terechtgekomen, en we daarnaast mogen aannemen dat de versie die in Utrecht gebruikt werd begrijpelijk was voor de plaatselijke bevolking, kunnen we de woordenschat van deze tekst behalve als Oudengels ook als Oudnederlands beschouwen. Het feit dat een deel van deze woorden wel en een ander deel niet is aangepast aan de Oudnederlandse klankstand van de betreffende periode, kan erop duiden dat de niet-aangepaste woorden zonder meer begrepen werden door het Nederlandstalige publiek.

3.3 *De glossen en losse woorden in Latijnse context*

Behalve de bovengenoemde teksten en tekstfragmenten bevat de materiaalverzameling voor het *Oudnederlands Wordenboek* ook nog enkele verzamelingen met glossen en losse woorden, die door verschillende Onderzoekers zijn bijeengebracht. Het gaat hierbij om een totaal van ruim 2.000 attestaties. Een van de problemen bij het verwerken van dit materiaal is dat men in een aantal gevallen dezelfde teksten heeft geëxcerpeerd, maar dat dat helaas niet altijd duidelijk uit de bronvermelding blijkt. Zo identificeert Blok bijvoorbeeld de Oudnederlandse passage *bisuthan Fliete* als oorkonde 49 van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, te dateren omstreeks het jaar 940, terwijl dezelfde passage bij Gysseling kan worden teruggevonden als een document uit de *Diplomata Belgica* daterend uit de negende eeuw, overgeleverd in een eind-elfde-eeuwse kopie van een kopie uit de tiende eeuw. Elke attestatie moet dus zorgvuldig worden vergeleken met de rest van het materiaal en dateringen en localiseringen moeten worden aangepast naar de huidige stand van het onderzoek.

Meer woorden en zelfs een klein zinnetje zijn bekend uit de zogenaamde *Lex Salica*, de Salische wet, die werd opgetekend tussen 509 en 511, in de tijd dat de beroemde Merovingische koning Clovis (466-511) over de Franken heerste. De *Lex Salica* is in het Latijn geschreven, maar in één van de overgeleverde versies, daterend uit de periode 751-768, zijn de Latijnse rechtstemmen vertaald door middel van Frankische woorden,

die waarschijnlijk al vanaf de oudste afschriften zijn toegevoegd en die dus uit de periode tussen 509 en 768 dateren. Dit zijn de zogenaamde Malbergse glossen, die tegenwoordig gelden als het oudste Nederlands. Behalve allerlei specifieke, inmiddels verdwenen rechtstermen als *akṭabrasta* '(het) wederrechtelijk omploegen van iemands akker' en *lārmāsida* 'diefstal van een halfvrije' komen daarbij ook algemene, soms nog bestaande, woorden voor als *haan*,¹⁵ *hengst*¹⁶ en *veulen*.¹⁷

In de *Lex Salica* komt ook een zinnetje voor, dat dus zeker vierhonderd jaar ouder is dan het beroemde *hebban olla uogala* ... Het gaat om een rechtsformule die werd uitgesproken bij het vrij verklaren van een halfvrij persoon: *maltho thi afrio lito* 'ik zeg je: ik maak je vrij, halfvrije'.¹⁸ Hoewel de in dit zinnetje voorkomende woorden in de loop van de tijd uit het Nederlands verdwenen zijn, kunnen we in *thi* de verbogen vorm van het persoonlijk voornaamwoord *du* 'jij' herkennen en bevat de werkwoordsvorm *afrio* 'ik laat vrij' het bijvoeglijk naamwoord *vrij*. Het zelfstandig naamwoord *lito* is een variant van *leto* en *laat* 'laat, halfvrije', een rechtsterm die tegenwoordig uitsluitend nog in historische context bekend is.

Naast deze bronnen wordt er natuurlijk ook aandacht besteed aan de dertien woorden die in de geschiedenis van het Oudnederlands tot nog toe de meeste aandacht hebben gekregen. Het betreft het beroemde zinnetje: *Hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hi[s] [e]nda thu uu[at] umbida[st] g[hi]e nu*.¹⁹ Hoewel dit zinnetje tegenwoordig omstreeks 1100 gedateerd wordt en het, sinds we de Malbergse glossen tot het Oudnederlands rekenen, dus ook bij lange na niet meer het oudste Nederlandse zinnetje is, kan het nog wel als het oudste literaire zinnetje gelden. Alles wat vóór die tijd werd geschreven, was immers ofwel juridisch ofwel religieus.

Nog recent zijn er weer diverse nieuwe theorieën met betrekking tot dit zinnetje geopperd. Volgens De Grauwe zou het namelijk eventueel ook Oudengels kunnen zijn, uit de streek van Kent.²⁰ De paleograaf Kwakkel heeft hier echter tegenin gebracht dat de kenmerken van het handschrift van de schrijver erop wijzen dat deze van het Europese vasteland afkomstig was.²¹ De mascotte van het Oudnederlands lijkt dus voorlopig weer even gered.

3.4 *Het gereconstrueerde materiaal*

Behalve de overgeleverde teksten, tekstfragmenten, losse woorden en glossen die met enig fatsoen tot het Oudnederlands gerekend kunnen worden, is er nog een andere soort materiaal die ons van dienst kan zijn

om mee'zicht te krijgen op deze taalfase. Er is namelijk een drietal bronnen te onderscheiden waaruit met enige moeite Oudnederlandse materi²¹ zal gereconstrueerd kan worden. Het betreft de Oudnederlandse leenwoorden in het Frans, de Oudnederlandse elementen in de toponymie en de Oudnederlandse elementen waaruit de overgeleverde Oudnederlandse woordenschat is opgebouwd. Hoe deze bronnen ons aan materi²²al voor het Oudnederlands *Noordenboek* kunnen helpen, zal ik later na te zien zetten.

3.4.1 Oudnederlandse leenwoorden in het Frans

Bij de opmars in zuidelijke richting namen de Franken hun eigen taal mee. Omdat ze getalsmatig ruimschoots in de minderheid bleven ten opzichte van de overwonnen inheemse bevolking en zich daarmee ook vermengden, namen de Franken in de loop van enkele eeuwen geleidelijk aan de taal van de Romaanstalige bevolking grotendeels over. Een deel van hun woordenschat, die tegenwoordig dus over het algemeen als Oudnederlands wordt beschouwd, kwam echter in die periode als leenwoord in het Oudfrans terecht en via deze taalfase kunnen we dus Oudnederlandse woorden terugvinden die in het Nederlands zelf niet zijn overgeleverd.

Een voorbeeld van zo'n woord is **brāmbasi* 'framboos', dat gereconstrueerd kan worden uit Oudfrans *framboise*, dat sinds 1175 is geattesteerd.²² In het Latijn werd voor de vruchten van de moerbet, de braam, de framboos en de bosbes slechts één benaming gebruikt, namelijk *morum*. Omdat het Franksisch wel verschillende benamingen voor de betreffende vruchtsoorten kende, lag het voor de hand om op het moment dat er behoefte was om daar onderscheid tussen te maken, een of meer van de Franksische benamingen te gaan gebruiken. Naast het aan het Latijn ontleende woord *more* voor de vrucht van de braamstruik ging men daarom het aan het Franksisch ontleende woord *framboise* voor de vrucht van de frambozenstruik gebruiken. Aan de hand van de Oudfranse vorm *framboise* kan de oorspronkelijke Franksische vorm gereconstrueerd worden als **brāmbasi*. Dit is een samenstelling met als eerste deel **brām* 'braam(struik)' en als tweede deel **basi* 'bes'. Al vroeg ontwikkelde **brambasi* zich tot **brambasia*. Omdat er in het Frans geen umlaut in het laatste deel van het woord heeft plaatsgevonden (-*boise* > -*baise* > -*basia* > -*basi*), moet het woord al voor de zevende eeuw zijn ontleend, al zijn daar geen concrete bewijspplaatsen van overgeleverd. Onder invloed van Lat. *fraga*, Ofa. *frate* 'aardbei' werd de *b-* in de anlaut vervangen door een *f-*. Dat deze woorden

wederzijds invloed op elkaar hebben uitgeoefend, blijkt ook uit het feit dat Ofra. *fraie* zich tot *fraise* ontwikkelde naar analogie van de vorm *framboise*.²³

Hoewel er voor het Oudnederlands dus geen concrete vindplaats van het woord *framboos* is overgeleverd, kunnen we op basis van Oudfrans *framboise* concluderen dat dit woord in het Frankisch moet hebben bestaan en een Oudnederlandse vorm **brāmbasi*, letterlijk 'braambes' re-construeren. Overigens is het woord *framboos* zelf aan het eind van de zestiende eeuw weer door het Nederlands herontleend aan het Frans²⁴ en is het oorspronkelijke woord *braambes* sindsdien in de standaardtaal in onbruik geraakt.

3.4.2 Oudnederlandse elementen in de toponymie

Een deel van de Oudnederlandse woordenschat kunnen we reconstrueren aan de hand van de plaatsnamen uit de betreffende periode.²⁵ Standaardwerken als het *Toponymisch Woordenboek* van Gysseling, het *Lexicon van nederlandse toponiemen* van Künzel, Blok en Verhoeff en De Flou's *Woordenboek der Toponymie* bevatten niet alleen een schat aan ge-dateerde en gelocaliseerde attestaties, maar in een aantal gevallen zijn deze door de betreffende editeurs ook al semantisch geïnterpreteerd.

Deze toponiemen zijn los van het materiaal uit de appellatieve Oudnederlandse bronnen in een aparte toponymische database opgeslagen. Die database bevat inmiddels bijna 16.000 attestaties, waarvan overigens in eerste instantie slechts een deel in het *Oudnederlands Woordenboek* zal worden opgenomen. Niet al het toponymische materiaal is immers voor een eenduidige interpretatie vatbaar en daarom is er voor de toponymische attestaties in de woordenboekartikelen ook een eigen gedeelte gereserveerd, apart van de attestaties in appellatief gebruik.

Voor de Oudnederlandse woordenschat vormen de toponiemen op verschillende terreinen een welkome aanvulling. Een deel van de overgeleverde toponymische bestanddelen is bijvoorbeeld wel als appellatief geattesteerd in het Oudnederlands, maar kan dankzij de toponymische attestaties eerder worden gedateerd en/of in een ruimer gebied worden gelocaliseerd.

Een voorbeeld daarvan is Onl. *felis* 'rots, steen', dat in het Duits nog steeds bestaat in de vorm *Fels* 'rots, gebergte'. Dit woord staat in de *Wachtendonckse Psalmen* als equivalent van het Latijnse *rupes* 'rots'.²⁶ Hoewel het ook voorkomt in de Oudsaksische *Heliland*, leidt het in het Middelnederlands en het Middelnederlands nog slechts een zeer marginaal bestaan en wordt het onder anderen door Frings als een leenwoord uit het Oudhoogduits beschouwd.²⁷ De oudste attestaties van

de plaatsnaam Velsen in Noord-Holland, *Felisa* (na 786), *Uelisan* (918-948), *Felism* (918-948), *Felison* (1^e helft 11^e eeuw),²⁸ zouden er echter op kunnen wijzen dat *felis* 'rots, klip; uitstekende punt' omstreeks de achtste eeuw in het Oudnederlands een gangbaar woord is geweest, dat gebruikt kon worden om een plaats in het terrein mee te benoemen. Daarnaast is Germ. **felisō*- ook als Frankisch leenwoord in het Oudfrans terechtgekomen in de vorm *falise* en ook daar heeft het woord een rol in de toponymie gespeeld.²⁹ De Grauwe concludeert op basis hiervan dat Oudnederlands (en Oudsaksisch) *felis* beschouwd mag worden als een woord dat oorspronkelijk in de hele noordwestelijke hoek van het continent heeft bestaan, maar in de loop van de tijd is teruggedrongen en alleen in het Hoogduitse taalgebied is blijven bestaan.³⁰

Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het in het huidige standaard-Nederlands niet meer bestaande woord *apuldra*, dat 'fruitboom' en mogelijk ook meer specifiek 'appelboom' betekent. Het is een samenstelling van *apul* 'vrucht, appel' en *dra* 'boom', dat bijvoorbeeld nog is terug te vinden in Engels *tree* 'boom' en Deens *træ* 'hout'. Als appellatief komt *apuldra* 'fruitboom; mog. meer bep. appelboom' voor in de *Leidse Wileram*³¹ die omstreeks 1100 wordt gedateerd. In de Nederlandse toponymie komt het woord echter al enkele eeuwen eerder voor in de Gelderse plaatsnaam Apeldoorn.³²

Daarnaast zijn er diverse woorden die we zonder het toponymische materiaal helemaal niet zouden hebben. Daar zijn natuurlijk woorden bij die vaak als tweede element in een plaatsnaam voorkomen, zoals *haga* 'omheind (jacht)terrein',³³ *slōt* 'sloot'³⁴ en *winkel* 'hoek',³⁵ maar ook diemannen als *elvit* 'zwaan' dat als eerste element voorkomt in de plaatsnaam *Aluitho* (918-948, kopie eind 11e eeuw),³⁶ *farcken* 'varken' dat we vinden in de plaatsnaam *Larkenbunc* (ca. 1155)³⁷ en *tijf* 'uil' dat in de plaatsnaam *Ufho* (ca. 1100)³⁸ is overgeleverd.

3.4.3 Oudnederlandse elementen in de Oudnederlandse woordenschat

Behalve de beide hierboven geschetste mogelijkheden voor het reconstrueren van Oudnederlands woordmateriaal is er nog een derde mogelijkheid waarvan gebruik gemaakt kan worden bij de lexicaal-semantische beschrijving van de taal die tussen de zesde en de dertiende eeuw in onze streken gesproken werd. Dat is de mogelijkheid van het reconstrueren van niet zelfstandig voorkomende Oudnederlandse woorden en woordbetekenissen uit de overgeleverde Oudnederlandse woordenschat. Hiërachter steekt de volgende redenering: als afleidingen als *geistlik* 'geestelijk',³⁹ *kristinliko* 'op christenlijke wijze',⁴⁰ *kinincklik* 'koninklijk',⁴¹ en *skamaltik* 'beschaamd',⁴² gevormd zijn op ba-

sis van de overgeleverde woorden *geist* ‘geest’, *kuninc* ‘koning’, *krisīn* ‘christen’ en *skama* ‘schaamte’, dan moeten vergelijkbare afleidingen als *gālīko* ‘plotseling’,⁴³ *lustīlīk* ‘genoeglijk, aangename’,⁴⁴ *minniglīk* ‘vriendelijk’,⁴⁵ *opanbārīlīko* ‘openlijk’⁴⁶ en *frōlīk* ‘vrolijk’⁴⁷ gevormd zijn op basis van de niet overgeleverde woorden *gā* ‘snel’, *lust* ‘genoe-gen’, *minnig* ‘vriendelijk’, *opanbār* ‘openlijk’ en *frō* ‘blij’.

Hoewel deze woorden voor het Oudnederlands dus niet concreet zijn overgeleverd, kunnen we ze aan de hand van de overgeleverde afleidingen en samenstellingen wel reconstrueren. Op die manier kunnen we ze dus ook een plaats in het woordenboek geven, mits uitdrukkelijk wordt vermeld dat het in deze gevallen om reconstructies gaat. We gaan hierbij steeds slechts één stap tegelijk terug: *minniglīk* wordt dus geanalyseerd als een afleiding van het gereconstrueerde adjectief **minnig* met het suffix *-līk*, waarna **minnig* eventueel weer zou kunnen worden geanalyseerd als een afleiding van het overigens weer wel overgeleverde substantief *min* ‘liefde’ met het suffix *-ig*.

Vaak blijkt dat op deze wijze voor het Oudnederlands gereconstrueerde vormen in de ons omringende, beter overgeleverde talen ook daadwerkelijk worden aangetroffen. De *Wachtendonckse Psalmen* leveren ons bijvoorbeeld een attestatie van het znw. *ursago* ‘verontschuldiging’.⁴⁸ Dit woord moet gevormd zijn als deverbatief bij een niet overgeleverde werkwoord **ursagon* ‘verontschuldigen’, dat in het Oudhoogduits ook daadwerkelijk in de vorm *ursagēn* met precies deze betekenis is overgeleverd.⁴⁹

Hetzelfde principe geldt voor een samenstelling als *kuosmero* ‘boter’.⁵⁰ We gaan er hierbij van uit dat de simplicia *kuo* ‘koe’ en *smero* ‘vet’ ook zelfstandig in het Oudnederlands bestaan moeten hebben, omdat anders de samenstelling *kuosmero* niet gevormd had kunnen worden.⁵¹ Het feit dat zowel *koe* als *smerē* in elk geval ook in het Vroegmiddelnederlands zijn overgeleverd⁵² en tot op heden verder continu in het Nederlands hebben bestaan, ondersteunt eveneens de veronderstelling dat ze al in het Oudnederlands voor hebben moeten komen.

Een klein gevaar schuilt hier in het eventuele voorkomen van leenwoorden en mechanische vertalingen van Latijnse termen, zoals die bijvoorbeeld voorkomen in de *Wachtendonckse Psalmen*. Zo constateert De Grauwe dat het woord *firinga*⁵³ een afleiding moet zijn van een substantief *fiere* ‘feest’, ontleend aan het gelijkbetekenende Latijnse *feria*, vgl. ook Duits *Feier*.⁵⁴ Het is dus niet, zoals meestal met afleidingen op *-inga*, een afleiding van de stam van het werkwoord (in dit geval dus *firon* ‘(feest) vieren’) met het betreffende suffix.

Soms komen op deze manier ook verschillende betekenisnuances van

een woord tevoorschijn. Een voorbeeld hiervan is het Oudnederlandse werkwoord *irbaron*, dat alleen concreet is overgeleverd in de betekenis 'ontbloten'.⁵⁵ Hetzelfde werkwoord ligt echter ook ten grondslag aan de eveneens in de *Machtendonckse Psalmen* voorkomende afleiding *irbarrazssi* 'onthulling, openbaring',⁵⁶ waar het de overdrachtelijke betekenis 'onthullen, openbaren' heeft. Naarmate we verder komen met de lexicaal-semanticche beschrijving van de Oudnederlandse woordenschat vullen de woordvelden zich op deze manier steeds dichter en kan een steeds duidelijker beeld verkregen worden van de oudste ontwikkelingsfase van het Nederlands.

4 Conclusie

Hoewel het Oudnederlands niet zo goed geconserveerd is als de oudste taalfasen van de ons omringende landen, is er met enige inspanning toch wel het nodige aan Oudnederlands woordmateriaal te vinden. De keuzes die met betrekking tot de materiaalverzameling voor het *Oudnederlands Woordenboek* zijn gemaakt, maken duidelijk dat de redactie uitgaat van een pragmatisch maximalistisch standpunt. Er is voor gekozen een zo ruim mogelijke materiaalverzameling op te zetten zonder het Oudnederlandse karakter van het woordenboek aan te tasten. Teksten uit grensgebieden worden opgenomen zonder expliciete claims te leggen voor het Oudnederlands, maar vanuit de optiek dat de taal een continuüm vormt, waarbij een woord binnen een bepaalde afstand door verschillende partijen gebruikt en begrepen kan worden zonder er direct een taaleiket op te plakken. Pas na bestudering van het grotere geheel kunnen eventueel conclusies getrokken worden over het al dan niet tot het Oudnederlands behoren van bepaalde teksten of tekstgedeeltes. Het gaat hier dus niet om expansie van het Oudnederlandse gebied, maar om de bestudering van het Oudnederlands in de context van de omringende Westgermaanse dialecten. We hopen dat het *Oudnederlands Woordenboek* daarbij een nuttige en welkome aanvulling op de bestaande woordenboeken zal zijn.

Noten

¹ Vgl. Van Loon 1986: 45-46.

² Vgl. De Grauwe 1979: XXXXVI-XXXVII en Quak 1981: 5.

³ Vgl. Klein 2003: 22.

- 4 De Grauwe 1979-1982.
- 5 Quak 1973.
- 6 Klein 2003: 23.
- 7 Vgl. Sanders 1974: 302.
- 8 Vgl. Sanders 1974: 311.
- 9 Vgl. Sanders 1974: 306-307.
- 10 Vgl. Sanders 1974: 164.
- 11 Klein 2003: 24.
- 12 Vgl. Klein 2003; Wells 2004: 8-10.
- 13 Klein 2003: 43.
- 14 Zie *Corpus-Gysseling II-1: 22-26* en Van der Sijs 2001: 136-137.
- 15 Overgeleverd in de samenstelling **chanasuitido* 'gezonde haan' (*Lex Salica* 7,6).
- 16 Overgeleverd als **changisto* 'hengst' (*Lex Salica* 38,1; 38,3 en 38,11).
- 17 Overgeleverd in de samenstelling **marchifolen* 'eenjarig hengstveulen' (*Lex Salica* 38,8).
- 18 *Lex Salica* 37,1.
- 19 Er zijn verschillende opvattingen over de precieze vorm van het zinnetje. De hier geciteerde versie is afkomstig uit *Corpus-Gysseling II-1: 130*.
- 20 Zie De Grauwe 2004.
- 21 Zie Kwakkel 2005.
- 22 Vgl. FEW XV, 239.
- 23 Vgl. FEW XV, 239.
- 24 Vgl. EWN II, 124.
- 25 Vgl. ook Schoonheim 2003.
- 26 *Felis. Rupem. II3* (WPs. glossen, Ps. 113,8).
- 27 Vgl. De Grauwe 1982: 268-269.
- 28 Zie voor deze attestaties *Lex.Ned.Top.* 366.
- 29 Vgl. De Grauwe 1982: 269.
- 30 Vgl. De Grauwe 1982: 269.
- 31 *Min wine is under anderen liuden samon so apheldera under anderemo waldholza* LW 28,2; *Also thiuh apheldera sconer is than ander waldholz, ...* LW 28,3.
- 32 Met als oudste vindplaats voor 1200: in *Felaouua ... in uilla uel marca Appoldro* (792-793, kopie 1170-1175; *Lex.Ned.Top.* 69).
- 33 Met als oudste vindplaatsen ... *inter Renum et Suithardeshaghe* (889, kopie tweede helft 13^e eeuw; *Lex.Ned.Top.* 339); ... *infra locum qui Haga dicitur* (ca. 1198, kopie 14^e eeuw; *Lex.Ned.Top.* 292).
- 34 Met als oudste vindplaatsen ... *novem mansas ... in Masalant a Scipleda in Mosam et in Westerbieran tres mansas a Mosa in Vronanstant* (wrsch. 1091-1100, naar tiende-eeuwse bron, kopie ca. 1420; *Lex.Ned.Top.* 376); in *Ekerstate 30 den.* (1105-1120; *Lex.Ned.Top.* 59); *pratum fenarium ultra Sigodessloth* (1130-1157, kopie ca. 1420; *Lex.Ned.Top.* 323).

- 35 Met als oudste vindplaats ... *omne quod hñfa istud iacet videlicet ... Overwinkel* (twaaifde eeuw, kopie ca. 1420; *Lex.Ned.Top.* 285).
- 36 Vgl. *Lex.Ned.Top.* 127.
- 37 Vgl. *Top.Wbk.* 1005.
- 38 Vgl. *Lex.Ned.Top.* 268.
- 39 LW 103,8; Mfr.Reimb. C, r. 10; Mfr.Reimb. B, r. 296.
- 40 Mfr.Reimb. A, r. 647.
- 41 LW 119,14; Mfr.Reimb. B, r. 163.
- 42 LW 57,4.
- 43 WPs (hs. H) 63,5.
- 44 LW 14808; LW 90,9.
- 45 Mfr.Reimb. B, r. 590.
- 46 Mfr.Reimb. B, r. 473; Mfr.Reimb. A, r. 473.
- 47 Mfr.Reimb. B, r. 160; Mfr.Reimb. A, r. 431.
- 48 WPs glossen, Ps. 140,4.
- 49 Vgl. Splitt 1993: 1-2, 782.
- 50 *kuosmeer* (l. *kuosmero*), *butirum* (l. *butirum*) deut (WPs glossen, Deut. 32,14).
- 51 Vgl. met betrekking tot Onl. *kuosmero* nog De Grauwe 1982: 283.
- 52 Vgl. *coe* (VMNW II, 2455-2456); *smere* (VMNW IV, 4404).
- 53 WPs (hs. I) 73,4.
- 54 Vgl. De Grauwe 1979: 45-47.
- 55 WPs. glossen, Abac. 3,13.
- 56 WPs. glossen, Luc. 2,32.

Literatuur

- Corpus-Gysseling* (1980-1987)
- M. Gysseling (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks I, *ambtelijke bescheiden*. 9 dln. 's-Gravenhage-Leiden 1977; Reeks II, *literaire teksten*. 6 dln. 's-Gravenhage.
- De Grauwe (1979-1982)
- L. De Grauwe, *De Wachtenonckse psalmen en glossen. Een lexikologisch-woordgeografische studie met proeve van kritische leestekst en glossaria*. 2 dln. Gent.
- De Grauwe (2004)
- Luc De Grauwe, 'Zijn *olla vogala* Vlaams, of zit de Nederlandse flologie met een koekoeksei in (haar) nest(en)?', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 120, 44-56.
- Eckhardt (1969)

- Karl August Eckhardt (ed.), *Lex Salica*. Hannover.
EWN (2003-)
- M. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam
FEW (1966-1969)
- Walther von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. XV-XVII
Germanische Elemente. Basel.
Kern (1869)
- H. Kern, *Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der Salischen Franken. Beitrag zur Geschichte der deutschen Sprachen*. 's-Gravenhage.
Klein (2003)
- Thomas Klein, 'Althochdeutsch und Altniederländisch', in: Willy Pijnenburg, Arend Quak und Tanneke Schoonheim (herausg.), *Quod Vulgo Dicitur. Studien zum Altniederländischen*. Amsterdam, New York. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 57, 19-60.
- Kwakkel (2005)
- Erik Kwakkel, 'Hebban olla vogala in historisch perspectief', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 121, 1-24.
Leidse Willeram (LW)
- Zie Sanders 1974
Lex.Ned.Top. (1989)
- R.E. Künzel, D.P.Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. 2e gewijzigde druk. Amsterdam.
Lex Salica
- Zie Eckhardt 1969
Mansion (1924)
- J. Mansion, *Oud-Gentsche Naamkunde. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch*. 's-Gravenhage.
Maurer (1964-1970)
- F. Maurer, 'Mittelfränkische Reimbibel', in: *Die religiöse Dichtungen des 11. und 12. Jahrhunderts*. 3 dln. Tübingen, 1, 95-168.
Mittelfränkische Reimbibel (Mfr. Reimb.)
Zie Wells 2004
Quak (1973)
- A. Quak, *Studien zu den altnittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen*. Amsterdam.
Quak (1981)
- A. Quak, *Die altnittel- und altniederfränkischen Psalmen und*

- Glossen. Nach den Handschriften und Erstdrucken neu herausgegeben.* Amsterdam.
- Quak en Van der Horst (2002)
- A. Quak en J.M. van der Horst, *Inleiding Oudnederlands*. Leuven. Sanders (1974)
- W. Sanders, *Der Leidener Willeram, Untersuchungen zu Handschrift, Text und Sprachform*. München. Schoorheim (2003)
- Tanneke Schoonheim, 'Von *alvit* bis *wurm*. Die Rolle der Namenforschung bei der Rekonstruktion des alniederländischen Wortschatzes', in: Willy Pijnenburg, Arend Quak und Tanneke Schoonheim (herausg.), *Quod Vulgo Dicitur. Studien zum Alniederländischen*. Amsterdam, New York. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik, 57, 113-139.
- Slicher van Bath (1948)
- B.H. Slicher van Bath, 'Nederlandse woorden in Latijnse oorkonden en registers tot 1250', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 65: 38-53 en 118-147.
- Splett (1993)
- J. Splett, *Althochdeutsches Wörterbuch. Analyse der Wortfamilienstrukturen des Althochdeutschen, zugleich Grundlegung einer zukünftigen Strukturgeschichte des deutschen Wortschatzes*. Berlin, New York.
- Tavemier (1968)
- C. Tavemier-Vereecken, *Gentse naamkunde van ca. 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste middelnederlands*. [z.p.]. Top.Wbk. (1960)
- Gysseling M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1200)*. Brussel.
- Van der Sijs (2001)
- N. van der Sijs, *Etimologie in het digitale tijdperk, Een chronologische woordenboek als praktijkvoorbeeld*. [z.p.].
- Van Helten (1900)
- W.L. van Helten, 'Zu den Malbergischen Glossen und den salfränkischen Formeln und Lehnwörtern in der Lex Salica', *PBB*, 25: 225-542.
- Van Loon (1986)
- J. van Loon, *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven. VMNW (2001)
- W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en

- T.H. Schoonheim, *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. 4 dln. Leiden.
- Wachtendonckse Psalmen* (WPs.) (1980)
- M. Gysseling (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II *Litteraire handschriften*, deel I *Fragmenten*. 's-Gravenhage, 43-111.
- Wells (2004)
- D.A. Wells, *The Central Franconian Rhyming Bible* (“Mittelfränkische Reimbibel”): *An early-twelfth-century German verse homiliary. A thematic and exegetical commentary with the text and a translation into English*. Amsterdam, New York.

UNDERWIJS

Meertaligheid en vroeg vreemde-talenonderwijs

*Kees de Bot (Afdeling Toegepaste Taalwetenschap
Universiteit Groningen)*

1 Inleiding

In deze bijdrage wordt ingegaan op een aantal mythen met betrekking tot meertaligheid die relevant zijn voor de discussie over meertaligheid¹ in Nederland. Meertaligheid in het onderwijs kent vele vormen. De meest voorkomende is die waarin de kinderen thuis een andere taal spreken dan op school, zoals bij Iraanse leerlingen in het basisonderwijs. Een andere vorm is onderwijs waarin op school twee talen worden gebruikt, die al of niet de thuishalen van de leerlingen zijn. Fries/Nederlands tweetalig onderwijs valt in deze categorie. Ook een andere veel voorkomende variant, waarbij het Engels vanaf de eerste jaren van het basisonderwijs wordt aangeboden valt onder deze categorie. Een bijzondere, maar in de toekomst waarschijnlijk steeds meer voorkomende vorm is drietalig onderwijs, zoals de experimenten met Nederlands/Fries/Engels in Friesland (Ytsma 2002).

De verwachting is dat meertalig onderwijs in de toekomst zal groeien. De organisatie in Nederland die op dit gebied een stimulerende en sturende rol speelt, het Europees Platform voor het Nederlands onderwijs, registreert regelmatig welke scholen zich met meertaligheid bezig houden. De grens tussen min of meer gewoon vreemde-talenonderwijs met een aantal uren onderwijs in de vreemde taal en meertalig onderwijs, is niet heel scherp te trekken. Er is geen norm waaraan een school moet voldoen om zich een meertalige school te kunnen noemen. Dit in tegenstelling tot het voortgezet onderwijs, waar een standaard voor tweetalig onderwijs is ontwikkeld met normen voor tweetalige scholen. De meeste basisscholen die iets meer willen doen met vreemde talen bieden extra uren onderwijs in die taal aan, een vorm van wat ‘versterkt taalonderwijs’ wordt genoemd. De overzichten van scholen met dit soort onderwijs laten zien dat Engels de dominante vreemde taal is, al probeert men door het onlangs gestarte LinQ programma ook andere talen in het basisonderwijs te stimuleren (zie www.europeesplatform.nl voor meer informatie).

Achter het opzetten van verschillende vormen van meertalig onderwijs zitten opvattingen over waarom het zinvol is om dit soort onderwijs

te stimuleren. Er zijn ook bezwaren tegen deze ontwikkeling gerezen die onder meer te maken hebben met zorgen over de toekomst van het Nederlands en de negatieve effecten van meertaligheid op de talige en cognitieve ontwikkeling van kinderen. In het vervolg van deze bijdrage zal worden ingegaan op een aantal mythen die in dit verband bestaan en er zal gekeken worden naar de validiteit van de gedachten erachter en naar de wetenschappelijke evidentie. Daarna wordt gerapporteerd over thans lopend onderzoek naar de effecten van vroeg vreemde-talenonderwijs in Nederland.

2 Mythen over meertaligheid

Er zijn veel mythen rondom meertaligheid, met name vanuit de situatie in de VS (zie voor overzichten: www.eberkana.com/bilingualism.htm en (http://home.quicknet.nl/qn/privé/laurinda/Meertaligheid_en_meertalige_opvoeding.doc). Hier wordt ingegaan op een beperkt aantal die relevant zijn voor de discussie over tweetaligheid in het onderwijs:

- Kinderen zijn betere taalleerders dan volwassenen
- Tweetalig onderwijs is hetzelfde als tweetalig opvoeden
- Vroege tweetaligheid leidt tot cognitieve en emotionele stoornissen
- Tweetalig onderwijs is goed voor ieder kind
- De effecten van vroege tweetaligheid zijn van korte duur en hebben geen effect in het latere leven

3 Kinderen zijn betere taalleerders dan volwassenen

Een van de hardnekkigste mythen op het gebied van vreemde-taalverwerving is dat kinderen betere taalleerders zijn dan volwassenen. Dat is niet zo: wanneer de hoeveelheid leertijd en aanbod gelijk wordt gehouden, dan blijken volwassenen effectiever te zijn in hun taalleren dan kinderen (Snow & Hoefnagel-Hoelle 1978). Waarschijnlijk is deze mythe ontstaan omdat kinderen die vroeg beginnen met het leren van een tweede taal een betere uitspraak hebben dan leerlingen die later beginnen. Hoe komt het dan dat we toch het idee hebben dat kinderen makkelijker en speelser een vreemde taal leren? De meest waarschijnlijke verklaring is dat kinderen veel minder last hebben van schaaftelijke gevoelens dan volwassenen, ze gebruiken de taal gewoon zonder zich al te veel zorgen te maken over fouten. Ze communiceren en hebben

geen *leert* van de dwang om taal 'correct' te gebruiken. Die onbevangenheid is ideaal om met de taal te experimenteren en spelenderwijs uit te vinden hoe wat werkt. Veel volwassenen zijn eigenlijk bedorven door demotiverend taalonderwijs waarin vooral aandacht was voor de vorm/grammatica en nauwelijks voor communicatie in de vreemde taal. Een tweede factor is dat kinderen als ze vroeg beginnen met het leren van een vreemde taal eenvoudiger weg meer tijd hebben om een hoger niveau te bereiken.

Is het daarom absoluut noodzakelijk om op jonge leeftijd met een taal te beginnen om het niveau van een 'native speaker' (moedertaalspreker) te bereiken? Zo absoluut is het niet, maar het helpt wel. Theo Bongaerts en zijn collega's in Nijmegen hebben uitgebreid onderzoek gedaan naar wat wel 'ultimate attainment' wordt genoemd, de vraag of volwassenen een native niveau van beheersing kunnen bereiken. Sommige onderzoekers gaan uit van een 'kritieke periode' voor taal-lernen, die meestal tot ongeveer de puberteit zou lopen, en stellen dat wie na die kritieke periode een taal leert dat hoge niveau niet meer kan bereiken. Bongaerts en collega's hebben laten zien dat ook leeders die na de puberteit begonnen zijn met het leren van een vreemde taal die taal op native niveau kunnen verwerven. Het kan dus wel, maar het gaat bepaald niet vanzelf: geschat wordt dat 5 tot 10% van de leeders dat hoge niveau kan halen door een combinatie van aanleg voor taal-lernen en vooral veel inzet en de wil om echt heel goed te worden in die taal (Bongaerts et al. 1997, Van Bortel et al. 2005). Vooral uitspraak is lastig: om die goed te leren moet er veel tijd en aandacht aan kleine verschillen in klanken worden besteed en aan de ontwikkeling van een goede intonatie. Omdat we dat soort dingen in onze moedertaal automatisch doen en daar weinig of geen aandacht aan besteden, is het lastig om in een vreemde taal juist wel bewust aandacht te besteden aan klanken en intonatiepatronen.

4 Tweetalig onderwijs is hetzelfde als tweetalig opvoeden

In de discussies over voor- en nadelen van vroeg tweetalig onderwijs wordt nog wel eens verwezen naar de positieve effecten van een tweetalige opvoeding, alsof tweetalig onderwijs min of meer hetzelfde is als tweetalig opvoeden. Er zijn natuurlijk overeenkomsten: er wordt vroeg begonnen met de tweede taal, met de al eerder genoemde voordelen, het kind leert dat de wereld op meer dan één manier beschreven kan worden, en ze krijgen meer begrip voor an-

dere kinderen die meertalig en meercultureel zijn. Maar er zijn ook grote verschillen: de hoeveelheid tijd voor en de mate van contact met de andere taal die een kind aan de tweede taal besteedt, is in de twee situaties behoorlijk verschillend (Baker 1993). Tweetalig opgroeien betekent dat er een behoorlijk deel van iedere dag contact is met twee talen. Zelfs al zou dat maar 2 uur per dag zijn, dan heeft het kind iedere taal al meer dan 2500 uur gebruikt als het 4 jaar oud wordt. Voordat een kind in vroeg tweetalig onderwijs dat heeft ingehaald, is het al jaren verder. In de nu gangbare modellen van vroeg tweetalig onderwijs wordt tussen 5 en 20 uur per week aan de andere taal besteed. Dat levert bij elkaar per jaar tussen 200 en 800 uur op, en dat is een aanzienlijk verschil met de eerdere genoemde 2500 voor tweetalig opgroeien. Daarnaast leert het tweetalig opgroeiende kind in de eerste paar maanden van de taalverwerving al klanken onderscheiden die later veel moeilijker te leren zijn. Een bekend voorbeeld is het onderscheid tussen L en R voor Japanners: kinderen die voor hun eerste jaar dat verschil geleerd hebben, blijken dat hun hele leven niet meer te vergeten (Gopnik et al. 1999).

Tot slot is een groot verschil dat bij het tweetalig opgroeiende kind de cognitieve ontwikkeling en de talige ontwikkeling van de talen tegelijkertijd plaatsvinden, waardoor de talen veel dieper worden opgenomen in het cognitieve systeem. Het kind in tweetalig onderwijs heeft al een taal die voor een groot deel ontwikkeld is, wanneer wordt begonnen met de tweede taal. Dat heeft grote voordelen, want het hoeft niet meer uit te zoeken hoe taal werkt, maar het heeft als nadeel dat de eerste taal de tweede taal ook negatief kan beïnvloeden.

5 Vroege tweetaligheid leidt tot cognitieve en emotionele stoornissen

Van alle mythen over meertaligheid is dit waarschijnlijk degene die de meeste schade heeft opgeleverd. De historie hiervan gaat terug naar het begin van de 20^e eeuw toen de eerste intelligentietesten werden ontwikkeld door Binet in Frankrijk en Stanford in de VS (zie Hakuta 1986 en Edwards 1994 voor overzichten). Die IQ-testen werden onder meer gebruikt om rekruten voor het Amerikaanse leger te testen, en daaruit kwam steevast naar voren dat tweetalige rekruten een lager IQ hadden dan eentalige. Tweetalig betekende dan wel: een matige beheersing van het Engels en kennis van nog een of andere taal die ze thuis spraken. Ook onderzoek op scholen

liet zien dat tweetalige kinderen lager scoorden dan eentalige. De conclusie was duidelijk: tweetaligheid leidt tot een laag IQ. Dat de IQ-testen in het Engels werden afgenomen, terwijl die rekruten en kinderen die taal maar gedeeltelijk beheersten, en dat in de IQ-testen werd verwezen naar onderwerpen en begrippen (bijvoorbeeld 'verzekering') die in de Amerikaanse cultuur heel gebruikelijk zijn maar in andere niet, deed er niet toe. Voor de emotionele en cognitieve ontwikkeling in het algemeen werd tweetaligheid als een risico gezien: tweetalige kinderen hebben een kleinere woordenschat, leren later lezen, stotteren meer, vertonen taalontwikkelingsstoornissen en zijn meer emotioneel in de war. De lijst van de negatieve effecten van tweetaligheid op jonge leeftijd was lang en deprimerend. Pas in de jaren '60 van de vorige eeuw is de houding veranderd door het onderzoek van Peal en Lambert in Canada waar later dieper op wordt ingegaan. Het belangrijkste probleem was dat er een oorzakelijk verband werd gezien tussen twee verschijnselen die niet noodzakelijkerwijs samenhangen: sommige kinderen zijn tweetalig en hebben taalontwikkelingsstoornissen, en sommige kinderen hebben twee oren en hebben taalontwikkelingsstoornissen. Bij de eerste vergelijking ziet men dan wel makkelijk een oorzakelijk verband: de tweetaligheid is de oorzaak van de stoornissen, terwijl die interpretatie voor de tweede vergelijking uiterst twijfelachtig zou zijn. Er is geen directe relatie tussen tweetaligheid aan de ene kant en IQ, stoornissen of ontwikkelingsproblemen aan de andere kant. Ze kunnen wel samen optreden, maar dan is er vaak een andere factor die dat verklaart: in het geval van de tweetalige kinderen in de VS en Canada was dat sociaal milieu: de vergelijking die werd gemaakt was tussen éentalige kinderen uit een midden/hoog milieu en tweetalige kinderen uit een laag milieu. De effecten van milieu en met name wat nu heet 'schoolondersteunend thuis klimaat' op schoolprestaties is welbekend. Het onderzoek van Peal en Lambert uit 1962 liet zien dat als tweetalige en eentalige kinderen uit hetzelfde milieu werden vergeleken, de tweetaligen er in het algemeen beter afkwamen.

Het opmerkelijke van deze mythe van de negatieve effecten van meertaligheid is, dat hij bestaat ondanks het volledig ontbreken van enig bewijs ervoor. In logopediekringen is er een hardnekkig misverstand dat tweetalige kinderen meer zouden stotteren en meer taalontwikkelingsstoornissen zouden hebben. Als we de genoemde factor sociaal milieu uitsluiten, dan is er voor die opvatting echter geen enkel bewijs.

6 Tweetalig onderwijs is goed voor ieder kind en ieder kind is even goed in tweetalig onderwijs

In de bespreking van de vorige mythe hebben we laten zien dat er geen reden is om aan te nemen dat meertaligheid leidt tot emotionele of ontwikkelingsstoornissen. Daarbij hebben we geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten meertaligheid. Het maakt natuurlijk nogal wat verschil of we praten over Nederlandse-Turkse meertaligheid bij migranten of Nederlands-Engelse meertaligheid bij Nederlandse kinderen die vroeg vreemde-talenonderwijs krijgen. Ons uitgangspunt is dat, globaal gezien, meertaligheid meer voor- dan nadelen heeft, maar dat betekent niet dat daarom vroeg tweetalig onderwijs of zelfs tweetalig opvoeden voor ieder kind even goed is. En al helemaal niet dat ieder kind even veel zal profiteren van tweetalig onderwijs.

Om met dit laatste te beginnen: Hoewel vrijwel alle kinderen hun moedertaal leren, zijn er behoorlijke verschillen tussen kinderen. De laatste paar jaren is daar meer belangstelling voor gekomen na een periode waarin er eigenlijk van uit werd gegaan dat alle kinderen min of meer op dezelfde manier en even goed hun moedertaal leren. Niet alle kinderen verwerven hun moedertaal makkelijk en compleet. Dat kan allerlei oorzaken hebben, en deels zijn de problemen met therapie te ondervangen. Toch is duidelijk dat er een groep kinderen is die een taalontwikkelingsstoornis heeft en daar waarschijnlijk hun hele leven last van zal blijven houden (Goorhuis-Brouwer 2005). Het is onrealistisch te verwachten dat kinderen met zulke stoornissen evenveel succes zullen hebben in vroeg vreemde-talenonderwijs als kinderen zonder zulke stoornissen.

7 De effecten van vroege tweetaligheid zijn van korte duur en hebben geen effect in het latere leven

Met name in de VS en Canada hebben zich in het verleden hevige discussies voorgedaan over mogelijke (negatieve) effecten van tweetaligheid. In West-Europa heeft deze vraag aanzienlijk minder aandacht getrokken. In zijn 'Mirror of Language' laat Kenji Hakuta (1986) op overtuigende wijze zien dat 'hogere' politiek het debat over tweetaligheid en intelligentie sterk beïnvloed heeft.

Om de relatie tussen tweetaligheid en intelligentie te kunnen onderzoeken moeten deze twee begrippen wel helder gedefinieerd zijn, en op betrouwbare en valide wijze te testen. Het is hier niet de plaats om

uitgebreid in te gaan op de vraag of intelligentie echt goed te meten is. Grofvezel zijn er twee stromingen te onderscheiden. De eerste beweert dat *intelligentie* een algemeen kenmerk is dat verder niet meer op te delen is, de tweede dat er verschillende soorten intelligentie zijn, zoals *verbal e*, *ruimtelijke of sociale intelligentie*, en dat iemand hoog kan scoren op een soort en laag op een ander. Voor de meting van de eerste soort *intelligentie* werd/wordt in het algemeen gebruik gemaakt van een *IQ-test*. Er zijn allerlei bezwaren aan te voeren tegen het gebruik van *IQ-tests*, maar het valt niet te ontkennen dat dat soort testen een aardige voorspeller is van schoolsucces. Dat betekent dat als tweetaligheid *samen zou gaan met een lager IQ dan eentaligheid*, ouders en opvoeders het recht hebben zich af te vragen of het wel zo'n goed idee is om kinderen *tweetalig* op te voeden of naar *tweetalige* scholen te sturen. Zoals we hebben laten zien blijkt uit onderzoek dat er inderdaad een relatie is tussen *IQ* en *tweetaligheid*, maar dat betekent niet dat het *tweetalig* zijn zelf de oorzaak is van het lagere *IQ*. In de landen waar het meeste onderzoek op dit gebied is gedaan, is *tweetaligheid* niet een kenmerk van de middenklasse die voor een groot deel de normen in het onderwijs bepaalt. In die landen is *tweetaligheid* eerder een kenmerk van de *social-economisch zwakkere milieus*. Door een aantal oorzaken, zoals opleidingsniveau, aspiratieniveau en schoolgerichtheid van de ouders, maar ook woon situatie en sociale onzekerheid, zijn de schoolresultaten van kinderen uit deze groepen lager dan die van de middenklasse. Middenklasse kinderen zijn overwegend eentalig en scoren hoger op *IQ-tests*, kinderen uit lagere milieus zijn vaker *tweetalig* en scoren lager op *IQ-tests*, waarmee de relatie tussen *IQ* en *tweetaligheid* duidelijk is. De relatie is niet direct, maar verloopt via kenmerken van het *social-economisch milieu*.

Vooraf in ouder onderzoek, van voor 1960, is deze samenhang tussen *IQ*, *tweetaligheid* en milieu kenmerkend. In later onderzoek, dat vooral in Canada is uitgevoerd, vinden we een andere benadering. De status van *tweetaligheid* in Canada heeft in de laatste decennia een interessante ontwikkeling doorgemaakt. Tot het eind van de jaren vijftig was *tweetaligheid* in Canada, net als in de VS, eerder een probleem dan een voordeel. Door de emancipatie van het Franssprekende deel van de bevolking in Québec, de meest welvarende provincie van Canada, kreeg het Frans meer status, en werd het ook voor éentalige Engelsprekenden interessant om ook het Frans te beheersen. Hiermee werd *tweetaligheid*, eerst in het koppel Frans/Engels, later meer algemeen, een positief in plaats van een negatief kenmerk. Het onderzoek naar de relatie tussen *IQ* en *tweetaligheid* veranderde ook: de onder-

zochte leerlingen die tweetalig waren kwamen nu voor een aanzienlijk deel uit hogere milieus. Het zal geen verbazing wekken dat hiermee ook een ander effect werd gevonden: de algemene tendens werd nu dat tweetaligheid een positief effect had op intelligentie.

De hier beschreven verandering is vooral veroorzaakt door het onderzoek van Peal & Lambert uit 1962 in middenklasse Franstalige scholen in Montreal. De helft van de kinderen was gebalanceerd tweetalig, de andere helft puur ééntalig. De twee groepen verschilden niet qua sociaal-economische klasse. Peal & Lambert gingen ervan uit dat intelligentie een meerzijdig kenmerk is, dus niet één onderliggend kenmerk, en testten daarom de kinderen met 18 verschillende testen die ieder een ander facet van intelligentie maten. De tweetalige kinderen bleken op 15 van de 18 maten hoger te scoren, waaronder verbale en non-verbale IQ. Het onderzoek van Peal & Lambert heeft nogal wat stof doen opwaaien, niet alleen omdat de resultaten een andere tendens vertonen dan die van eerder onderzoek, maar ook omdat ze in de discussie van hun resultaten een aantal uitdagende suggesties deden. Tweetalige kinderen zouden niet alleen hoger scoren op IQ-tests, maar ook in andere opzichten cognitief beter functioneren. Zo zouden ze een grotere mentale flexibiliteit hebben en beter abstract kunnen denken.

In deze discussie is de vraag wat nu precies wat veroorzaakt: leidt tweetaligheid tot een hoger IQ of worden mensen met een hoger IQ eerder of makkelijker tweetalig, of is er zelfs een wederzijdse versterking van het een door het ander. Hoewel het aantrekkelijk lijkt om de relatie te interpreteren als gaande van tweetaligheid naar IQ, is er (ook nu nog) geen onderzoek gedaan dat qua methode zo in elkaar steekt dat dit kip-of-ei-probleem kan worden opgelost.

Zoals boven aangegeven, waren Peal & Lambert ervan overtuigd dat tweetaligheid niet alleen op IQ een positief effect kon hebben, maar ook op andere cognitieve vaardigheden. In deze paragraaf zal een aantal van dat soort vaardigheden nader worden bekeken in relatie tot tweetaligheid.

Het meeste onderzoek is gedaan naar convergent denken tegenover divergent denken, naar de ontwikkeling van een analytische vaardigheid in taalgebruik en naar het onderscheid veldafhankelijk-veldonafhankelijk.

Divergent denken verwijst naar de vaardigheid om meer oplossingen te bedenken voor een probleem. In testen gericht op divergent denken moet niet één reactie worden gegeven, maar zoveel mogelijk en zoveel mogelijk van elkaar afwijkende. Een vraag zou kunnen zijn: ‘Wat kan je zoal doen met een lege schoendoos?’ Iemand die extreem convergent denkt, zal als enige antwoord geven: ‘Er schoenen in doen.’

Iemand die wat meer divergent denkt zal verschillende mogelijkheden noemen. 'Er iets anders in bewaren', 'Er een kijkdoos van maken', 'Er een hoes van maken.' Iemand die zeer divergent denkt komt mogelijk met meer bizarre oplossingen als 'er schoppienen in kweken.' Hoe meer verschillende en van elkaar afwijkende antwoorden, hoe divergenter iemand denkt. Er zijn dus verschillende maten: het aantal reacties, maar ook de originaliteit en uitgewerktheid van de antwoorden. Er is nogal wat onderzoek gedaan naar de relatie tussen divergent denken en tweetaligheid. De algemene tendens in het onderzoek is dat de mate van tweetaligheid en de mate van divergent denken samenhangen, ook als er gecorrigeerd wordt voor verschillen in IQ en sociale klasse. Jim Cummins heeft in Canada een onderzoek uitgevoerd dat hier aandacht verdient. Hij vergeleek een groep éentaligen met een groep gebalanceerde tweetaligen met hoge taalvaardigheid in beide talen en met een groep niet-gebalanceerd tweetaligen. Het bleek dat de hoogtaalvaardige tweetaligen het hoogste scoorden in allerlei maten, maar dat de niet-gebalanceerd tweetaligen duidelijk lager scoorden. Dit onderzoek bracht Cummins (2003) op de gedachte dat tweetaligheid op zich niet hoeft te leiden tot meer divergent denken, maar dat er een soort *drempel* is qua niveau van taalvaardigheid die bereikt moet zijn voordat tweetaligheid positieve effecten kan opleveren. Deze drempelniveau-theorie is later een belangrijke rol gaan spelen in discussies over tweetalig onderwijs en onderwijs in eigen taal en cultuur voor migrantenkinderen.

Er is op het onderzoek naar divergent denken en tweetaligheid de nodige kritiek gekomen. In grote lijnen is die dezelfde als bij intelligentie: problemen bij selectie van proefgroepen en generaliseerbaarheid, in het algemeen kleine aantallen informanten en een niet altijd eenduidige definitie van mate en soort tweetaligheid. Ook is hier weer de vraag wat oorzaak en wat gevolg is: er is onderzoek dat laat zien dat een divergente denkstijl bevorderlijk is voor het leren van een vreemde taal (Van Els e.a. 1984).

Een tweede aspect betreft een mogelijke relatie tussen tweetaligheid en de ontwikkeling van een speciaal analytisch vermogen voor taal. In onderzoek bij kinderen die tweetalig opgroeien (zoals die van Leopold (1939-1949) en Clyne (1989)) is meer dan eens geconstateerd dat deze kinderen op veel vroegere leeftijd dan éentalige kinderen oog beginnen te krijgen voor de structuur van taal. Ze zullen bijvoorbeeld al vroeg laten blijken dat ze inzien dat de relatie tussen een woord en het object waar dat woord naar verwijst min of meer toevallig is: een hond heet een hond omdat dat nu eenmaal afgesproken is.

Ook in syntactisch opzicht blijken tweetalige kinderen op jongere leeftijd dan ééntalige kinderen hun analytisch vermogen te ontwikkelen: ze zien eerder dat een werkwoord een stam en een uitgang heeft en kunnen als ze dat gevraagd wordt een stam van een werkwoord uit de ene taal combineren met de uitgang uit een andere taal. De verklaring hiervoor wordt gezocht in het feit dat tweetalige kinderen al snel moeten leren dat er meer dan één taal is, en dat elementen uit verschillende talen in principe niet door elkaar moeten worden gebruikt. Door de verschillen in regels tussen talen leren ze al vroeg dat er regels zijn en hoe die werken.

Een derde aspect dat in relatie met tweetaligheid onderzocht is, is of er verschillen zijn in cognitieve stijl tussen één- en tweetaligen. Cognitieve stijl verwijst naar de manier waarop een individu denkt, dat wil zeggen informatie opneemt, sorteert, opslaat, verandert en gebruikt. Een dimensie van cognitieve stijl is het verschil tussen veldafhankelijkheid en veldonafhankelijkheid. Dit verschil wordt meestal onderzocht door middel van de zogenaamde embedded figures test. In die test moet een eenvoudige figuur die verborgen zit in een ingewikkeld patroon gevonden worden. De test doet een beetje denken aan het soort testen dat men gebruikt om kleurenblindheid op te sporen. Mensen die zo'n eenvoudige figuur makkelijk kunnen vinden worden veldonafhankelijk genoemd, en er zijn aanwijzingen dat er een positief verband is tussen schoolsucces en veldonafhankelijkheid. Verschillende onderzoeken hebben laten zien dat er een wederzijdse relatie is tussen veldonafhankelijkheid en tweetaligheid. Tweetalige kinderen blijken meer en eerder veldonafhankelijk te zijn. Daarnaast is het zo dat mensen die veldonafhankelijk zijn meer succes hebben bij het leren van een tweede taal.

Baker (1993) geeft verschillende verklaringen voor de hierboven behandelde effecten van tweetaligheid.

De eerste is dat tweetaligen een grotere variëteit aan ervaringen opdoen in hun leven, met name wat taal betreft, en vaak ook wat verschillende culturen betreft. Hoewel dit zeker een mogelijke verklaring is, is hij niet te bewijzen, omdat nooit kan worden gemeten of iemand een 'grotere variëteit aan ervaringen' heeft gehad dan iemand anders.

De tweede verklaring is dat tweetalige kinderen flexibeler zijn omdat ze voortdurend moeten wisselen van taal. Die noodzaak tot wisselen en van elkaar scheiden van talen zou als meer algemeen effect cognitieve flexibiliteit opleveren.

De derde verklaring, die in feite met de tweede samenhangt, is dat

tweetalige kinderen al snel leren om te objectiveren. Door de verschillende codes die ze gebruiken moeten, leren ze op allerlei gebied onderscheidingen te maken die éentalige kinderen niet maken. Voor een éentalig kind is er een 'natuurlijke' relatie tussen een bepaald ding en het woord dat ernaar verwijst. Voor tweetalige kinderen is die relatie niet zo natuurlijk en meer geobjectiveerd: Je hebt woorden en dingen en die kunnen soms wel en soms niet met elkaar te maken hebben. Deze verklaring lijkt het beste voor de gevonden resultaten.

Wanneer we het hele veld van onderzoek naar de effecten van tweetaligheid overzien dan mag de conclusie op dit moment zijn dat er in grote lijn een positieve relatie bestaat tussen tweetaligheid en de verschillende dimensies van cognitief functioneren. In hoeverre zijn er effecten die verder in de levensloop nog doorwerken? Ellen Bialystok en haar collega's op York University in Canada hebben onlangs onderzoek gedaan dat de koppen van kranten heeft gehaald (Bialystok 2005). Zij lieten zien dat net als kinderen, ouderen voordeel hebben van tweetaligheid. Het bleek dat bij een taak waarbij ouderen moesten reageren op bepaalde signalen en anderen negeren, ouderen die vanaf hun jeugd meertalig waren die taak beter konden uitvoeren dan eentalige ouderen. De verklaring hiervoor is dat meertaligen hun hele leven taalkouzes hebben moeten maken. Talen zijn voortdurend met elkaar in competitie bij meertaligen en taalkouze betekent dus het activeren van de ene taal en het onderdrukken van de andere taal. Meertaligen hebben in de loop van hun leven geleerd om talen te activeren en te onderdrukken. Nu is het probleem bij ouder worden niet dat mensen minder gaan weten, er is eerder teveel, maar dat ze slechter worden in het onderdrukken van irrelevante informatie. Meertaligen hebben hun hele leven nu eens de ene, dan weer de andere taal moeten onderdrukken en zijn dus erg handig in het tegenhouden van irrelevante informatie. Dat zou kunnen betekenen dat meertaligheid een soort bescherming geeft tegen een van de problemen bij het ouder worden: het onderdrukken van irrelevante informatie. Deze lijn van onderzoek is nog erg nieuw, maar wel veelbelovend: de vraag is hoe vroeg en hoe veel talen een mens moet spreken en hoe goed zij die moet beheersen om deze positieve effecten op latere leeftijd te hebben.

8 De effectiviteit van vroeg vreemde-talenonderwijs in Nederland

Zoals aangegeven in de inleiding is er in Nederland een groei te verwachten ten aanzien van het aantal scholen dat vroeg vreemde-talenonderwijs aanbiedt. De vraag is of dat een goede ontwikkeling is: is dat

soort onderwijs effectief in de zin dat de jonge kinderen de vreemde taal ook werkelijk leren, gaat het niet ten koste van de ontwikkeling van hun moedertaal en andere dingen die ze op school moeten leren en hoe zit het met kinderen die een andere taal dan het Nederlands (of Engels, Duits...) als thuistaal hebben, lopen die een dubbele achterstand op? Deze vragen staan centraal in het onderzoek dat in Rotterdam en Groningen is uitgevoerd op een aantal scholen die begonnen zijn met vroeg vreemde-talenonderwijs (VVT0). Over dit onderzoek is gerapporteerd in Goorhuis & de Bot (2005), hier worden de bevindingen samengevat.

In het onderzoek zijn in totaal 88 leerlingen uit de eerste twee groepen van twee scholen in Rotterdam getest met de Reynell-test, een gangbaar instrument om taalbegrip van kinderen tussen 1;2 en 6;3 jaar oud te meten. Van deze test zijn dus normgegevens beschikbaar waardoor de scores van individuele kinderen kunnen worden afgezet tegen een leeftijdsspecifieke norm. Het voordeel van deze test is daarmee dat het niet nodig was om de test ook af te nemen bij kinderen in klassen zonder VVT0.

De test is twee keer afgenomen, in oktober 2003 en in oktober 2004. Van de 88 leerlingen die in 2003 deelnamen konden er 36 in 2004 opnieuw worden getest. De uitval werd hoofdzakelijk veroorzaakt door dat de kinderen buiten het leeftijdsbereik van de test waren gekomen (allen ouder dan 6;3 jaar). De gemiddelde scores van de leerlingen op de twee metingen laten zien dat er geen verschillen zijn tussen de twee metingen en dat een klein aantal leerlingen vooruit gingen qua genormeerde score en een aantal achteruit, maar dat de meerderheid constant bleef. De data laten ook zien dat leerlingen met een aanvankelijk laag TBQ niet meer 'te lijden hebben' van VVT0 dan leerlingen met een hogere score: de meeste leerlingen met een lage aanvangsscore gaan vooruit.

Op beide scholen zaten een aantal leerlingen voor wie het Nederlands niet de moedertaal of thuistaal is. De aantallen zijn klein waardoor het moeilijk is harde conclusies te trekken maar de beschikbare data suggereren dat deze leerlingen op het eerste meetmoment een minder goede Nederlandse taalvaardigheid hebben dan leerlingen voor wie het Nederlands wel de moedertaal is, maar dat zij deze achterstand op het tweede moment grotendeels hebben ingehaald.

De uitkomsten van het onderzoek kunnen in het kort als volgt worden samengevat. Op basis van de scores op de Reynell-test voor taalbegrip in het eerste en het tweede jaar van het basisonderwijs met VVT0

kan *voor* de onderzochte groep geconcludeerd worden dat het krijgen van VVTO niet ten koste gaat van de Nederlandse taalontwikkeling. Het *meendeel* van de kinderen blijft stabiel met betrekking tot het taalbe-gripsquotiënt (TBO). Taalzwakke leerlingen wijken hierbij niet af in *in* ontwikkeling van leerlingen met een hogere score. Leerlingen met een *niet-Nederlandse* taalachtergrond die zwak scoren op het eerste meetmoment maken over het algemeen een versnelde ontwikkeling door *die* ervoor zorgt dat zij bij het tweede moment nauwelijks meer afwijken van de rest van de groep. Deze leerlingen die nog onvol-doende aan het Nederlands waren blootgesteld, maar kennelijk wel over een normaal taalleervermogen beschikken, profiteren zowel van het Nederlands als van het Engels

De aantallen geteste leerlingen zijn niet groot, maar de bevindingen zijn in overeenstemming met gegevens uit buitenlands onderzoek naar verschillende vormen van VVTO zoals dat in landen als Duitsland, Luxemburg en Canada is uitgevoerd en met gegevens over drietalig onderwijs in Friesland (Yisma 2002). In vervolgonderzoek zal een tweede cohort worden getoetst en zal de Engelse Reynell-test worden afgenomen bij leerlingen in de 2^e en 3^e groep om de ontwikkeling van de Engelse taalvaardigheid te meten. Ook zal een groter aantal scholen bij het onderzoek betrokken worden om de validiteit van de gegevens en de generaliseerbaarheid van de uitkomsten te vergroten.

De bevindingen uit het onderzoek in Rotterdam, Groningen en Friesland laten zien dat de negatieve effecten van meertaligheid en meertalig on-derwijs niet optreden en dat er geen ondersteuning is gevonden voor de eerder besproken mythen. Een groot discussiepunt rond de invoering van VVTO in het basisonderwijs is hier niet verder besproken: vormt meer vreemde-talenonderwijs op de basisschool een bedreiging voor de Nederlandse taal als cultuurtaal? Mythen en spoken komen hier bij elkaar: er zijn geen aanwijzingen dat het Nederlands verdrongen wordt, evenmin zijn er aanwijzingen voor een groot complot met als uiteinde-lijk doel de dominantie van het Engels en de Angelsaksische cultuur. Maar er zullen ongetwijfeld Don Quichotes zijn die ten strijde willen trekken tegen deze windmolens.²

Noten

- ¹ De termen tweetaalig en meertalig zullen hier door elkaar worden gebruikt.
- ² Er loopt momenteel een gerechtelijke procedure geïnitieerd door het Algemeen

Nederlands Verbond tegen de gemeente Rotterdam met als doel het VVTO op de gemeentelijke scholen te laten verbieden door de rechter.

Literatuur

- Baker, C. (1993) *Foundations of bilingual education and bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Bialystok, E. (2005) 'Consequences of bilingualism for cognitive development', in: J.Kroll & A. de Groot (Eds.), *Handbook of Bilingualism. Psycholinguistic approaches*, 417-432. Oxford: Oxford University Press.
- Bongaerts, T., van Summeren, C., Planken, B., & Schils, E. (1997) 'Age and ultimate attainment in the pronunciation of a foreign language', *Studies in Second Language Acquisition*, 19, 447-465.
- Boxtel, S. v., Bongaerts, T., & Coppen, P. A. (2005) 'Native-like attainment of dummy subjects in Dutch and the role of the L1', *International Review of Applied Linguistics*, 43, 4, 355-380.
- Clyne, M. (1989) 'The budding linguist. Some expressions of metalinguistic and sociolinguistic awareness in a bilingual child', *Proceedings Symposium 'Dimensions of Bilingualism' . Hamburg.*
- Cummins, J. (2003) 'Bilingual Education: Basic Principles', in: J.-M. Dewaele, A. Houser, & Li Wei (Eds.), *Bilingualism: Beyond basic Principles* (pp. 56-66). Clevedon: Multilingual Matters.
- Edwards, J. (1994) *Multilingualism*. London: Routledge.
- Goorhuis-Brouwer, S. (2005) *Een stevig fundament. Over de vroegkinderlijke ontwikkeling en opvoeding, met een extra accent op de taalontwikkeling*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Goorhuis-Brouwer, S. & de Bot, K. (2005) 'Heeft vroeg vreemde-talenonderwijs een negatief effect op de Nederlandse taalontwikkeling van kinderen?' *Levende Talen Tijdschrift*, 6, 3-7.
- Gopnik, A., Meltzoff, A., & Kuhl, P. (1999) *The scientist in the crib. Minds, brains and how children learn*.

- New York: William Morrow.
- Hakuta, K. (1986)
Mirror of language. The debate on bilingualism. New York: Basic Books.
- Leopold, W. (1939)
Speech development of a Bilingual Child: A Linguist's Record.
Evanston, Ill.: Northwestern University Press.
- Peal, E. & Lambert, W. (1962)
'The relationship of bilingualism to intelligence', *Psychological Monographs*, 76, 1-23.
- Snow, C. & Hoefnagel-Höhle, M. (1978)
'The critical period for language acquisition. Evidence from second language learning', *Child Development*, 49, 1114-1128.
- Van Els, T., Bongarts, T., Extra, G., van Os, Ch., & Janssen-van Dielen, A. (1984)
Applied Linguistics and the learning and teaching of foreign languages. London: Edward Arnold.
- Ytsma, J. (2002)
An experiment with trilingual primary education in Friesland',
in: D. Beetsma (ed.). *Trilingual Primary Education in Europe.*
Mercator-Education/Fryske Akademy, 51-58.

The Use of Sound Archives and Fieldwork Data for the Study and Teaching of Minority Languages and Language Revitalisation

Tjeerd de Graaf (Fryske Akademy, Ljouwert)

1 Introduction

The work of the Frisian Academy and the research group on Phonetics and Ethnolinguistics is devoted to the study of minority languages in Europe and the Russian Federation. The Frisian Academy's primary involvement is in the domain of history, literature and culture related to the West Frisian language. Users of its nearest relatives, the East and North Frisian languages in Germany are less numerous and these languages are included into the list of endangered languages of Europe. This list increased significantly after the extension of the European Union with new member states in Central and Eastern Europe. Further eastwards, in the Russian Federation a large number of endangered languages can also be found. This report discusses existing and potential projects related to some of these endangered languages, in particular those based on the use of material from sound archives. We consider the results of fieldwork related to Ainu and Nivkh, two endangered languages in Eastern Asia. In the final section the possible use of some historical Frisian sound material is described.

2 Projects in Europe

The Mercator-Education project group of the Frisian Academy was established with the principal goal of acquiring, storing and disseminating information on minority language education in the European region (Van der Meer 2006). This group successfully set up a computerised database containing bibliographic data and information about people and organisations involved in this subject. The series of Regional Dossiers published by Mercator-Education provides descriptive information about minority languages in specific regions of the European Union, such as characteristics of the educational system and recent educational policies¹. This can serve various purposes and it is widely used by policy makers, researchers, teachers, students and journalists to assess the ongoing developments in European minority languages and serves as a

first introduction towards further research as well as a source of ideas for enhancing the educational tools in their own region.

An inventory of the languages in the new states of the European Union is currently being completed and will explicitly show the position of ethnic minorities, which in some places can give rise to serious political problems. The work of Mercator is restricted to members of the European Union and parts of the former Soviet Union, and its activities therefore only include the Baltic countries. However, it is also important to collect information about the Russian Federation. This is because the historical and linguistic links of various language groups across the eastern border of the European Union, including the Uralic languages such as Finnish and Hungarian, play a role in our activities. They show that European culture has many links with Russia and Siberia.

Our research group on Phonetics and Ethnolinguistics² looks at various aspects of the languages spoken in Russia. The study of these languages is essential in order to preserve this unique cultural heritage for future generations. In this report we will describe some of the projects that have been undertaken by our research group and elsewhere for the study of the minority peoples of Russia and for the description of the endangered languages involved. For this purpose data from archives have been used and combined with results of modern fieldwork in several parts of the Russian North, Siberia, the Russian Far East and the border areas of Russia and Japan. Since 1992 these projects have been financially supported by the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO), the Organization INTAS of the European Union and the Sakhalin Energy Investment Company Ltd. We have collaborated with colleagues in Russia and Japan and part of our work also has a bearing on Japanese research projects.

3 Historical data in sound archives

In the last half of the 19th century a great invention was made by Thomas Edison which would bring about a dramatic change in how linguistic research could be carried out (De Graaf 1997, 2002c). This was the phonograph which since 1880 was used for recording sounds. For the first time in human history people were able to store and rehear acoustic data, in particular speech, and to reproduce it on other sound carriers. It was not long after this invention that ethnologists, folklorists, linguists, composers, and amateurs began to utilise the new machine to collect

information on the oral data and music of cultural groups at home and abroad.

Prior to 1890, during linguistic fieldwork, notes were taken by hand after many repetitions of spoken utterances. Naturally this was a laborious process for both the investigator and the informant but the phonograph changed all this. With the new method linguists were able to make recordings instantaneously and obtain an accurate and objective record of a single performance. Now it was possible to capture the nuances and subtleties of the spoken word and duplicates could be played repeatedly for transcription and analysis, while the original recordings could be preserved for future use (Federal Cylinder Project 1981).

During the early years of the 20th century the phonograph was used in the Netherlands for the recording of Dutch and Frisian dialects. A description of the Frisian dialect spoken in Grou by Eijkman (1907) mentions the fact that several informants have been recorded and phonograph cylinders have been made. In the 1980's during my work at the Department of Phonetics of Groningen University I became interested in these data and found several wax cylinders in the archives of the Amsterdam Institute of Phonetics, where the dialect of Urk and other locations around the former Zuiderzee were recorded. Unfortunately, Eijkmans recordings could not be found, but a number of old Frisian gramophone records became available which will be discussed in more detail in Section 9.

For the best results in the reproduction of sound from old wax cylinders several modern cylinder players have been built which employ light-weight pickup cartridges for mechanical extraction of the signal. In order to minimise further degradation of cylinders by repeated playing, and also to make contents retrievable from broken cylinders, several optical methods for contactless, non-destructive replay have been developed. The first was introduced by a Japanese research group (Asakura et al. 1986). In 1988 I was invited to work with this group in Sapporo (Japan) for a few months and there I was able to apply this method to some of the Amsterdam wax cylinders and learn about the experience of my Japanese colleagues.

Using the phonograph over the years from 1902 to 1905, the Polish anthropologist Bronislaw Pflidski recorded the speech and songs of the Ainu people on Sakhalin and Hokkaido on wax cylinders in order to study their culture. These wax cylinders were discovered in Poland and taken to Japan, where the research group of Prof. Toshimitsu Asakura contributed to the reconstruction of this valuable material. During my stay in Japan Prof. Kyoko Murasaki introduced me to the last speakers

of Sakhalin Ainu, who were living on Hokkaido (Murasaki 2001) and suggested that we might go together to Sakhalin in order to do fieldwork there. In 1988 Sakhalin was completely isolated from the outside world, but Gorbachev's perestroika made it possible to organise the first international ethnolinguistic expedition to the island, which I could join in 1990 (De Graaf 1992). We did not find any remnants of the Ainu population there, but we were able to visit various parts of Sakhalin where the Nivkh people are living. In the following sections of this article we will report on the Ainu and Nivkh and consider as a case study the position of their endangered language and its documentation.

Once recordings started being made, it became obvious that a central facility was needed for the preservation of the valuable data which had been collected. At the beginning of the 20th century this led to the establishment of sound archives and in Europe the earliest of these were located in Vienna, Berlin and St. Petersburg. The sound archive of the Russian Academy of Sciences in the Museum of Russian Literature (the Pushkin'sky Dom) in St. Petersburg contains about 10,000 wax cylinders of the Edison phonograph and more than 500 old wax discs. Besides these there is an extensive collection of gramophone records and one of the largest collections of tape-recordings of Russian folklore. These represent the history of Russian ethnography and contain a wide range of materials (De Graaf 2001, 2002a). Many of these recordings are part of the basic collections used in our joint projects with St. Petersburg. The first of these projects on the *Use of Acoustic Data Bases and the Study of Language Change* (1995-1998) has been financially supported by the organization INTAS of the European Union in Brussels.

We were able to reconstruct some of the many recordings in the Pushkin'sky Dom and to make them available for further research, which is not only important for historical and cultural reasons, but also for language description and for the study of possible direct evidence of language change. In a second INTAS project, *St. Petersburg Sound Archives on the World Wide Web (1998 - 2001)* a number of the sound recordings have been placed on the internet and are now available on a special web site for further study (De Graaf 2004a). The Phonogrammarchiv of the Austrian Academy of Sciences was a partner in both these projects and took responsibility for the technical aspects. For these projects we first completed the reconstruction of the sound archive material of the Zhirmunsky collection³. As part of the INTAS project, this collection was copied onto tape and part

of the material is now stored in a special database. A special study has been made on the language of the Siberian Mennonites (De Graaf 2005).

For our third INTAS Project entitled The construction of a full-text database on Balto-Finnic languages and Russian dialects in Northwest-Russia (2000 – 2003) we prepared an inventory of the Finno-ugric minority languages in the vicinity of St. Petersburg and the southern and middle parts of Karelia. They represent a specific linguistic picture of an area where endangered languages such as Vepsian, Ingrian, Votic, Ingrian-Finnish and Karelian and various types of Russian archaic dialects have been and are still spoken in close proximity to one another to this day.

The sound archives in St. Petersburg also contain important data on Yiddish, the language of the Jews in Eastern Europe, which at the beginning of this century was used by millions of speakers in the Russian empire. In the archives we found an unpublished manuscript *The Ballad in Jewish Folklore*, together with material on corresponding wax cylinders⁴. Together with specialists in St. Petersburg, we further explored the acoustic data in the sound archives and prepared the edition of the book. This took place in the framework of a project with the title *Voices from the Shtetl, the Past and Present of the Yiddish Language in Russia (1998 - 2001)*, for which we have obtained financial support from the Netherlands Foundation for Scientific Research (NWO) (De Graaf, Kleiner and Svetozarova 2004).

Important activities relating to linguistic databases in St. Petersburg concern the recordings of Russian dialects and minority languages in the Russian Federation, such as Nivkh, Tungus, Yakut and others (De Graaf 2004a). One of our aims is the construction of a phonetic database of the languages of Russia, which will have many scientific, cultural and technical applications. Within the framework of the research program *Voices from Tundra and Taiga (2002 - 2005)* we combined the data from old sound recordings with the results of modern fieldwork, in order to give a full description of the languages and cultures of ethnic groups in Russia (see Section 6).

The results of modern fieldwork and the reconstructed data from sound archives provide important information for the preparation of language descriptions, grammars, dictionaries and edited collections of oral and written literature. During fieldwork expeditions to Northern Yakutia, the Altai Region and Sakhalin we studied processes of language shift and language death of the aboriginal populations of Russia and were able to gather a great deal of interesting data. As mentioned

before, our first international expedition in 1990 took place on the island of Sakhalin, where we were looking for the Ainu, Nivkh and Uilta people and made recordings of their languages. We will first consider the Ainu, their history and the position of the remaining representatives of this ethnic group in Japan.

4 The Ainu in Japan

Originally the northern part of the Japanese main island Honshu was inhabited by the Ainu people, but there are indications that they also lived on the southern tip of Kamchatka. Traces of the Ainu on Honshu are found in geographic names. However, due to political developments (see below) they also disappeared from Sakhalin and the Kurile islands (De Graaf 2004b, Dietz 1999). In the sixteenth century many Japanese immigrants began to settle on Hokkaido and to engage in large-scale fishing and trading operations. The Japanese area (Wajinchi) was located in the southern part of the island (Matsumae), but the Ainu people lived in the areas called Ezochi: the rest of Hokkaido (name of the island since 1868), Karafuto (Sakhalin) and Chishima (Kurile islands). The southern islands of Etorofu and Kunashiri are at the moment disputed territories between Japan and Russia. Their original inhabitants were also Ainu and the first map of these islands was made by the Frisian sailor Maarten Gerritsz de Vries and published by Witsen in his book *Noord en Oost Tartarye* (Witsen 1705)⁵.

The growing influence of the Japanese immigrants and the fact that the Ainu were forced to work for them gave rise to a number of wars, which the Ainu lost. The Ainu fell completely under the control of the Japanese, who claimed these territories as part of Japan, in this way resisting the growing influence of Russia from the North. In 1854, as part of the border treaty of Shimoda between Russia and Japan, the boundary was set between the islands of Etorofu and Uruppu (on Russian maps the Strait of De Vries) and Sakhalin was made into an ethnically mixed territory. The text of the treaty was written in Dutch (the most important European language used at that time in Japan) with translations into Japanese and Russian. In 1875 a new border treaty was concluded in St. Petersburg, where Sakhalin became Russian territory and the Kurile Islands part of Japan. Afterwards a large number of Ainu from Sakhalin had to relocate to Hokkaido. They suffered from the abrupt change in lifestyle and prevalence of diseases, and many of them died. In later times various other forced resettlements of the Ainu followed resulting

in a reduction of their number. These days they are only found in Japan, mainly in Hokkaido.

In the Meiji era (from 1868), under the government policy of assimilation, the Ainu remained oppressed and exploited by the Japanese. The modernisation of Japan caused the central government to pay serious attention to the exploration and economic development of Hokkaido. For this purpose the Hokkaido Settlement Mission (Kaitakushi) was established as an administrative organisation to rule the region, and a large number of former samurai and farmers emigrated from the Japanese mainland to Hokkaido. *Ainu moshir* ("the people's land"), where the Ainu had freely hunted and gathered food, became part of the territory of Japan and was given to Japanese immigrants. With the introduction of the Japanese way of life and special compulsory education the traditional system of learning from one's elders broke down and the original social and cultural patterns of the Ainu population were destroyed. As a consequence, the Ainu language, together with the traditional life style almost completely disappeared within a couple of generations.

Because the number of people who use the language has been decreasing yearly due to the aging of native Ainu speakers, Ainu language education is in a very difficult state. For the improvement of Ainu language education, the Foundation for Research and Promotion of Ainu Culture (FRPAC) provides learning opportunities to train Ainu language instructors by means of intensive courses on effective instruction methods based on the grammar and linguistics of the Ainu language, in cooperation with Ainu language researchers. Various descriptions of the Ainu language have been produced (Tamura 2000).

Ainu language classes are offered in various community centres on Hokkaido and in the Ainu Culture Centre in Tokyo. These centres are very well equipped with modern facilities and often combined with interesting exhibitions related to the Ainu culture. In order to disseminate the Ainu language to a general public, the FRPAC provides opportunities for many people to have contact with and learn the Ainu language. Language textbooks are provided free of charge and special books on the Ainu history and culture are edited for primary and secondary schools. People who want to practice the language can take part in special speech contests and storytellers of traditional oral Ainu literature, such as *yukar* (epics of heroes), *kamuy-yukar* (stories of deities) and *inpeker* (old tales) give direct instruction to train their successors. Special attention is paid to the remnants of the Ainu language in the local culture, in particular the interpretation of geographic place names.

5 The Languages of Sakhalin

The island of Sakhalin belongs to the Sakhalin area (Sakhalinskaya Oblast'), one of the furthest eastern territorial units of the Russian Federation with a size of 87,100 sq.km and a distance from North to South of 980 km. The Kurile Islands make up the other part of this territory: a chain of 1200 km length with 36 islands. A long-standing dispute exists between Japan and the Russian Federation about the ownership of the southern-most of these islands. At the moment, they are Russian territory, but before 1945 they belonged to Japan, and were inhabited by Japanese people (in earlier times also by Ainu, who were the original population). In the past the situation of disputed ownership also applied to the historical development of Sakhalin and this has had important demographic consequences.

From 1905 until 1945, after the Russian-Japanese war, the southern part of the island (Karafuto) was a Japanese colony and during this period many Japanese immigrants (about half a million) settled there. The original population of Sakhalin consisted of some Paleo-Siberian and Tungusic tribes, in particular the Nivkh (Gilyak) and Uilta (Orok) in the north and centrally, and the Ainu in the south. Their numbers were rather small and during the colonisation process by the Russians from the north and by the Japanese from the south, they were soon outnumbered by these stronger nationalities. Due to their isolated life far from the political centre, they were able to keep their native language and culture for a long time, but since the beginning of the 20th century the assimilation process has gradually become stronger.

In the summer of 1990, I took part in the first international field work expedition to Sakhalin, which was organized in order to investigate the linguistic and ethnographic situation of the smaller nationalities on the island. The idea was to look for the remnants of the Ainu population and for the other small minority groups, in particular Nivkh (Gilyak), Uilta (Orok). Unfortunately, during our expedition no more Ainu people could be found and the only person representing the Sakhalin Ainu language and culture was probably the source of information we met on Hokkaido, Asai Take san (De Graaf 1992, Murasaki 2001).⁶

The dramatic events in 1945, after the Soviet occupation of the whole island, had enormous consequences for the ethnographic and linguistic situation: practically all Japanese inhabitants left Sakhalin for Japan and together with them many of the Sakhalin Ainu. From all parts of the Soviet Union new immigrants arrived. These were not only Russian people, but also members of many other ethnic groups.

Some of them still speak their native language, the others have shifted to Russian. Due to these developments, the Sakhalin Ainu population disappeared from Sakhalin and the only Ainu people left are now living in Japan. As we have seen before, in Japan the Ainu culture is stimulated in many ways, but there is only a very small number of speakers left after the earlier repression. This makes it very difficult to achieve a real revival of the Ainu language and culture. Ainu is the only small indigenous language of Japan, while Nivkh is one representative of the many minor languages of Russia.

From the available demographic data we were able to conclude, that in 1989 the aboriginal Peoples of the North formed a very small minority within the total population of Sakhalin: for the Nivkh ethnic group, which has the largest number of members, the percentage is only 0.3 % (De Graaf 1992). Among the small nationalities in the Russian Federation, the Minority Peoples of the North play a special role: There are nearly thirty different groups, all living in the northern parts of the country bordering the Arctic Ocean from Scandinavia to the Bering Sea and the Pacific. The Peoples of the North were the last to be put under effective Soviet rule. In the early thirties the Soviet regime tried to extend its grip on these peoples and to encourage Russian culture and literacy among them. With this aim a “Committee for the Assistance and Protection of the Small Peoples of the North” was founded in 1923.

The schools in the northern regions brought education to the native population. Many subjects were taught to these peoples in Russian and therefore the schools became media of russification. The northern nationalities are so small, that even a very moderate introduction of (mainly Russian) manpower from outside into their territories could adversely affect their national survival. In the case of Sakhalin, we saw earlier that the number of people belonging to the original population has become much smaller than the number of immigrants. This is also a factor which leads to further russification: Russian civilisation is pushing forward into the remote corners of the Russian Federation and more and more non-Russian natives are forced to adopt the Russian language and culture.

6 The Nivkh language

The Nivkh language is classified as Paleo-Siberian and spoken by tribes inhabiting the lower reaches of the Amur River in the Far East of the Asian continent and the northern and central parts of Sakhalin Island (Gruzdeva 1998). One of the linguistic complications is the fact that the

language has two (or maybe more) rather different dialects: the Amur dialect and the Sakhalin dialect. Both groups are rather small: all together about 4400 people have the Nivkh nationality, and less than 15 % of them are speakers of the Nivkh language. A very small group speaks the southern Poronaik dialect and for this dialect it is very difficult to find speakers. After the war, several of them went from their homeland in Southern-Sakhalin to Japan, where Japanese and other non-Soviet linguists studied their language.

The first all-Russian census was organized during the czarist regime in 1897. In that year, the total number of people on Sakhalin, belonging to the Nivkh ethnic group, was counted as 1969; they all gave Nivkh as their mother tongue and probably most of them were monolingual. In the second census mentioned, the one of 1926 which was organized for the first time in the Soviet Union, the total number of Nivkh people was lower, due to the fact that the inhabitants of the Japanese southern part of Sakhalin were not counted. Practically all of them still had Nivkh as their mother tongue. From that year onwards, however, a continued decrease in the percentage of Nivkh speakers set in, although the total number of Nivkh on Sakhalin remained more or less stable (about 2000). In 1989, most Nivkh people (more than 80%) who were not speaking Nivkh any more, mentioned Russian as their first language.

The transition from the Sakhalin Nivkh to the Russian language can be explained in a number of ways. One of the most important factors was the growing contact of the Nivkh population with the other inhabitants on the island. Many of them were Russian-speaking people from the motherland, who came to the island to exploit the many natural resources (oil, coal, wood, fish, caviar). Before that time, the Nivkh people were living as fishermen and hunters in their isolated villages, but they increasingly came into contact with the immigrants, who also started an active policy of educating and influencing the aboriginal inhabitants of the eastern parts of the Russian Federation.

From the early sixties of the 20th century, the Nivkh on Sakhalin, like other small minority people, were (in many cases compulsorily) resettled from their small villages to larger settlements such as Chir-Unvd and Nekrasovka, and to towns (Poronaik, Nogliki). These developments intensified the contact between the minorities and the Russian speaking population. Important changes took place in the life of the Nivkh: they had to give up many of their national customs, and adapt themselves to the Russian customs and life style. In particular, the arrival of Russian radio and television in their homes had a great influence.

The traditional professions of the Nivkh (fisherman or hunter) were also more and more replaced by other occupations where the possibility to keep the native language and culture was very limited.

After the Russian revolution, the abolishment of illiteracy of the native peoples took place with the introduction of writing systems. For the Nivkh language, this was initially based on a Latin alphabet, which was created in 1932 and which, according to some linguists, might have been most suited to the sound structure of the language. In 1953, however, a Cyrillic alphabet replaced this system and since that time the writing system also gave rise to an increasing influence of Russian. The creation of boarding schools for the Peoples of the North also played a special role. In the fifties, their children were taken to schools in places far away from their home village. This meant that they could rarely see their family with the result that they lost contact with their language background. In most cases, instruction in these schools was only provided in Russian.

In recent times a development is taking place in favour of the native language and culture of the small minorities in the Russian Federation, in particular for the Nivkh (De Graaf and Shirashi 2004). Attempts are being made to revive the Nivkh language, for example by introducing language classes in Nivkh in several schools. In 1980, the Ministry of Education of the Russian Federation initiated a program for primary and secondary schools, for which textbooks and dictionaries were edited. Special instruction was given to teachers of Nivkh descent about the education of Nivkh children in their own language. This teaching program was introduced in the special boarding schools for children from the ethnic minorities in Nogliki, Chir-Unvd and in Nekrasovka. We were able to visit the school in Nekrasovka and to learn about the teaching methods for Nivkh used in the primary school. In the same village, a special circle for the cultivation of the Nivkh language and culture is active in passing the language to the younger generation.

During our fieldwork expeditions on Sakhalin, important linguistic material was collected on the languages of the minority groups. Most of the subjects for our research project were elderly people with a strong motivation to use their language, for example as members of a folkloristic group. Practically all young people we met had no active knowledge of the language, and they only communicated in Russian with their parents. During the interviews we made with Nivkh informants, they were very positive about the value of keeping and cultivating their own culture in this way and they want to combine this with a future life as members of the group of nations in the Russian Federation. They

agree with the fact that the Russian language and culture play a very important role in their lives, but they would like to see the survival of their native language and culture stimulated by all possible means. The edition of a special newspaper (Nivkh Dif), the writing of more books and journals in Nivkh, and the organisation of special language courses will make it possible to reach that goal.

7 Voices from Tundra and Taiga

In 2002 the Groningen research program *Voices from Tundra and Taiga* started a joint effort with Russian colleagues. The projects within this program are directed at the study of endangered Arctic languages and cultures of the Russian Federation that must be described rapidly before they become extinct. Our earlier work on the reconstruction technology for old sound recordings found in archives in St. Petersburg has made it possible to compare languages still spoken in the proposed research area with the same languages as they were spoken more than half a century ago, which provided a useful start to these projects. These sound recordings in the archives of St. Petersburg consist of spoken language, folksongs, fairy tales etc., in Siberian languages (Burykin et al. 2005, De Graaf 2004a).

In these projects the techniques developed earlier are applied to some of the disappearing minority languages and cultures of Russia: Nivkh (Gilyak) and Uilta (Orok) on Sakhalin and Yukagir and Tungusic languages in Yakutia. Our goal is to set up a phono- and video-library of recorded stories, and of the folklore, singing and oral traditions of the peoples of Sakhalin and Yakutia. Thus the existing sound recordings in the archives of Sakhalin and Yakutia will be supplemented by the results of new fieldwork expeditions. The data obtained are added to the existing archive material in St. Petersburg and parts of these will be made available on the internet and on CD-ROM.

This research project and the related documentation is carried out in close co-operation with scholars in local centres such as Yuzhno-Sakhalinsk who participate in the archiving of the sound recordings and in fieldwork expeditions. They are trained at St. Petersburg State University, and specialists from St. Petersburg and the Netherlands also visit them in order to set up new centres for the study and teaching of local languages and related subjects. For this purpose we organised a special seminar for Nivkh teachers in Yuzhno-Sakhalinsk in October 2003.

Spontaneous speech and the reading of prepared texts is collected for (ethno)linguistic as well as for anthropological, folkloric and ethno-

musicological analysis. These data are (video)recorded and analysed and will provide an illustration of the art of story telling and language use. The texts referred to above will be published in scientific journals and books with audiovisual illustrations on CD-ROM and/or on the internet. In this way the materials will become available for further analysis to scholars working in the field of phonetics, linguistics, anthropology, history, ethno-musicology and folklore.

The results of modern fieldwork and the reconstructed data from sound archives provide important information for the preparation of language descriptions, grammars, dictionaries and edited collections of oral and written literature. These can also be used to develop teaching methods, in particular for the younger members of certain ethnic groups, who do not have sufficient knowledge of their native language in order to make them aware of their heritage. Our project will contribute to the documentation and to the preservation of Russia's cultural heritage. The database obtained will become available on the internet and provide a possibility for the exchange of information with other institutions all over the world. This global collaboration will make it possible to learn about the cultures and languages of Russia and it can also provide new methods of teaching these topics. Some of our projects will illustrate the use of the internet for the introduction of teaching methods.

Using a phrase book for school children of Nivkh (Taksami et al. 1982) we recorded a native speaker during our fieldwork trip in 1990. The texts with the illustrations of the book are now shown on the internet together with the acoustic data. The separate phonemes are also given on a special table and by selecting one of them the student can listen to the related speech sound. The advantage of this is that students are able to learn the distinction between various separate phonemes (e.g. four k-sounds) of Nivkh, which are variants (allophones) of one phoneme in Russian. One of our research students and his Nivkh colleague has published a series of books with Nivkh stories, songs and conversation in which for the first time the corresponding texts are recorded on a CD as part of the books. The series, *Sound Materials of the Nivkh Language I - III* (Shiraishi and Lok 2002, 2003, 2004) appeared as a result of the Japanese program on Endangered Languages of the Pacific Rim (ELPR) and the research program *Voices from Tundra and Taiga*. This unique material is not only used by linguists, but also by the language community itself, where it can be applied for teaching purposes. In 2006 Hidetoshi Shiraishi finished a dissertation on *Aspects of Nivkh*

Phonology, which he defended in September 2006 at Groningen University (Shiraishi 2006).

For Nenets the research group in St. Petersburg has developed a phrasebook where Russian phrases for everyday use are translated into the three main dialects of Nenets. This makes it possible to listen via the internet to spoken Nenets and to make a choice which dialect one would like to hear. In this way difficult problems related to the standardisation of the language (e.g. a common spelling for different dialects) can be solved on the basis of extensive material obtained from archives and fieldwork. Similar problems have to be considered for other parts of the Russian Federation.

8 Voices from Buryatia

In June and July 2005 the author of this article, together with his Buryat colleague Ljubov Radnayeva, visited several centres in Buryatia, one of Russia's federal republics in Siberia. During special teacher seminars, they reported on the results of their earlier projects in the framework of the research program *Voices from Tundra and Taiga* and on the use of information technology in language teaching. Scholars and teachers from Buryatia are ready and eager to take an active part in the realization of similar new projects.

The Buryat language is one of the languages in the Russian Federation. It is a Mongolic language spoken by more than 300,000 people and has strong cultural and historical links with Mongolia, Tibet and China. Along with the Russian language, the Buryat language is considered to be the state language of the Republic of Buryatia and the official language of the two Buryat national autonomous regions in Aginsk (Chita region) and Ust-Orda (Irkutsk region). In Buryatia, we can observe a unique co-existence of various – and often quite different – languages and cultures: mainly Buryat, Russian, Evenk, and Russian Old Believers, but also others can be found.

The case of Buryat language teaching and language support can be considered a rather favourable one compared with other lesser-used languages in the Russian Federation. It is the state language of the Republic of Buryatia, which dates back to an ancient history; it has a written language; there is some Buryat language TV broadcasting (one hour a day), and it is taught at university. However, these efforts have proved to be insufficient for solid and effective support of the language in view of the conditions related to total globalization. In spite of the official status of the Buryat lan-

guage, Buryat language use by the indigenous Buryat population remains problematic. One of the reasons for the language situation being serious is the fact that there is only one national school in the Republic of Buryatia where teaching takes place in the Buryat language. All the other children depend solely on their parents to learn the language. However, in many Buryat families – especially in mixed marriage families, where parents do not use Buryat – the children have no opportunity to learn the language. In many cases, only the older generation uses the native language, while the younger generation cannot even understand the language of their (grand-)parents. In this case, native language teaching becomes similar to teaching a foreign language.

According to the latest UNESCO data, the Buryat language is considered an endangered language and is registered in the UNESCO Red Book of Endangered Languages. Meanwhile, many Buryat people are indicating that they would like their children to use the native language. Nowadays, quite an ironic situation has developed in which many Buryat children are very well equipped to use computers and the internet, but at the same time cannot speak their native language.

Modern educational resources (such as computer-assisted language learning, multimedia teaching material) are almost non-existent in teaching the Buryat language. It should, however, also be mentioned that good and promising conditions exist to develop such teaching resources based on information technology and the use of existing sound recordings and other results of fieldwork. We would like to realize a new joint research project that will make this possible.

9 Endangered Archives

In the summer of 2005, we finished a report on the NWO research project *Voices from Tundra and Taiga*, and we published a catalogue of existing recordings of recorded stories, folklore, singing and oral traditions of the peoples of Siberia (Burykin et al. 2005). This material has thus become available for further analysis by researchers working in the field of phonetics, linguistics, anthropology, history, ethnomusicology and folklore. The information is also extremely important for the development of teaching methods for representatives of the related ethnic groups and for the conservation and revitalisation of their languages and cultures.

At present, many old recordings still remain hidden in private archives and places where the quality of preservation is not guaranteed. In

a new project, which from September 2006 is financially supported by a special Programme on Endangered Languages at the British Library, we propose to make a number of these recordings available and to add them to the database developed in St. Petersburg. The St. Petersburg Institute for Linguistic Studies (ILS) is one of the most important Russian centres for the investigation of minority and regional languages in the Russian Federation. Many researchers in this institute have collected sound material and many of these recordings (primary data) are not stored in safe places, although the related field notes, manuscripts, card files (secondary data) can be found in the institute or also in private archives.

The Phonogrammarchiv of the Austrian Academy of Sciences is again acting as partner in this new project on Endangered Archives. The aim is to re-record the material on sound carriers using present-day technology (Schüller 2005) and store them in a safe place together with the metadata, which are obtained from the related secondary data. The storage facility provided by the project will modernise the possible archiving activities in the Russian Federation and bring them up to present world standards. It will be important to co-ordinate this with the staff of the Pushkinsky Dom, where a collection of great historical value (selected by UNESCO in its programme Memory of the World) can be enriched with the new data. In the project we are concentrating on a selection of recordings, especially those of some Siberian languages, such as Nivkh, Even, Evenki, Aleut, Nenets, Udege and other ones. Thus far we have produced a list of the available recordings in private possession. Most scholars who have collected these data, have approved the use of their recordings and are going to contribute to the project with preparation of the required metadata. Some of them also have good links with the Pushkinsky Dom and were members of the project group for the program *Voices from Tundra and Taiga*.

In other parts of Russia similar important collections can be found, not only in established institutions, but many of them in private hands and therefore endangered. As an example we would like to mention the private Nivkh collections that are available in Yuzhno-Sakhalinsk, in Vladivostok, in London and in some other locations. For most of these, it can be said that the quality of preservation is below standard and insufficient. Following our long-standing collaboration with scholars from Sakhalin, we are also planning to create facilities in Yuzhno-Sakhalinsk for the storage of sound material related to the aboriginal languages of the island. Most important are the above-mentioned Nivkh collections, but we would also like to add material on Sakhalin Ainu and Uilta. Of

some of these private collections the size is roughly known, but in other cases this first has to be estimated. For this purpose we are proposing a pilot study and hope to obtain additional financial support in the future in order to involve the “provincial” archives in Russia in a project that will result in their data also being stored in a central place, namely in the proposed facility in St. Petersburg. As part of our project and future new projects, we would like to obtain access to these collections, copy them on modern sound carriers, make a catalogue available and publish part of the material together with the related recordings in St. Petersburg. On Sakhalin and in other parts of Russia, the local scholars will be involved in the preparation of these projects and get support for this from colleagues in St. Petersburg, Austria, the Netherlands and Japan. For this purpose these centres will also be equipped with computers, software, sound recorders, literature, etc.

The technical challenge of the project is to transfer the (historical) sound documents into a safe, professionally organised digital repository. The main objectives are to retrieve signals of the best possible quality from the original, transfer them into a true file format (wave) and store these files on computer back-up tapes. It must be mentioned in this context that recordable optical discs (CD-R, DVD-R), though widely used, are not safe digital target carriers. Logistically, such work can only successfully be organised in a central place where some kind of technical infrastructure is available. The St. Petersburg Phonogrammarchiv (Pushkinsky Dom) will serve for this purpose. From the co-operation within earlier projects this institute is already equipped with basic audiovisual machines. The various collections needing safeguarding will be brought to St. Petersburg, where they will be transferred along with relevant linguistic materials from the collection of the Archive itself. Copies will be provided to the British Library and the Vienna Phonogrammarchiv.

10 Historical sound recordings of Frisian

As was mentioned in Section 2, the first phonetic investigation of the Frisian language was published in 1907 by Eijkman (1907). He worked with informants in the village of Grou where, according to the general consensus, the spoken dialect was close to the accepted standard of Frisian (Tiersma 1985). For his recordings he used the equipment of the Laboratory of Physiology of Utrecht and in his publication he mentions the fact that he also used a phonograph. The resulting phonograms

should have contained the first recordings of the Frisian language used for phonetic purposes. Unfortunately, they were lost: around 1980, when we were looking for this interesting sound material, they could not be found (De Graaf 2002b).

Later important sound recordings of Frisian were made by Siebs and his collaborators during their visit to Fryslân in 1927. Theodor Siebs was one of the outstanding German linguists who specialized in the field of West Germanic languages, in particular Frisian. His article in *Grundriss der Germanischen Philologie* (Siebs 1901) contains a detailed description of the sound system for various Frisian dialects in relation to Old-Frisian. In his publication on the Frisians and their language (Siebs 1931) he summarized the results of many years of research, providing examples of Frisian dialects in phonetic transcription, such as the dialects of Wangerooge, Saterland (East-Frisian), Sylt, Amrum (North-Frisian) and Engwigerum, Hindeloopen, Sondel, Oost-Terschelling (West-Frisian). The written examples show the great variety in dialect features of that time, which has decreased in the last century because of the growing influence of the standard languages (Low and High German in Germany, Dutch and Frisian in the Netherlands).

During his visits to Leeuwarden, Siebs interviewed a number of Frisian informants representing various parts of the province and various dialects. The shellac gramophone records he made were taken to the Berlin Lautarchiv and some copies were made for the Province of Fryslân. We copied some of these recordings on audio tape and were able to listen to very interesting speech samples, such as the language of Langerooge, a dialect of East-Frisian, of which at present there are no more speakers left. All these sound recordings have special importance for Frisian dialectology.

The sound recordings of Frisian were made as part of a large dialect survey initiated in the beginning of the 20th century by the Berlin Lautarchiv and it became part of a large collection. This sound archive was founded in 1916 and temporarily housed in the Prussian National Library. In 1931 the recordings were moved to the newly established Institute for Sound Study of the University of Berlin (Lautarchiv). After the war they were transferred to the Department of Phonetics of the Humboldt University in Berlin, where they remained until the present project of reconstruction started (Mehnert 1996).

The Berlin sound archives contain approximately 7000 shellac records, among them the Frisian dialect recordings. The content of the Frisian collection is described on catalogue cards (Personal-Bogen) with many details on the informants: duration and kind of recording,

personal data on the informants and their family, language background etc. We found a number of interesting recordings of people who later became important in the Frisian language movement and culture (Brouwer, Folkertsma, Kalma, Sipma, Wunkes). The sound recordings not only show the language use of that time, but their content as such has historical significance.

In a large project at the Humboldt University many collections have recently been digitized, stored in special databases and partly become available on the internet (Mahrenholz 2003). The various Frisian recordings have been copied from this Berlin digital database and provided to the Frisian Academy and other institutions, where they can be used for further scientific and more general applications. The same will be important for all other sound recordings in the main European archives (Vienna, Berlin, St. Petersburg), and this will stimulate the future study of minority languages and contribute to their documentation and possible revitalisation (De Graaf and Brenzinger 2005).

Notes

- 1 Copies of these dossiers can be ordered and can be downloaded from the website of Mercator-Education, where additional information can also be found: www.mercator-education.org.
- 2 Other members of this group are Markus Bergmann (Groningen University), Cecilia Odé (Amsterdam University) and Hidetoshi Shirashi (Sapporo Gakuin University, Japan).
- 3 Zhimmunsky was a famous linguist who worked in St. Petersburg/Leningrad in the early years of the 20th century. One of his main interests was the study of German dialects spoken in Russia. In the period between 1927 and 1930 he recorded many utterances, in particular songs by German settlers, on waxed cardboard discs, an unusual format, which were transferred in the Vienna Phonogrammarchiv.
- 4 The manuscript was written in Russian by the ethnographer Sophia Magid and is dated 1938, which explains why at that time it could not be published.
- 5 In this book Wissen gives many details on the peoples of Siberia, their languages and cultures, and he provides the first maps of this part of the world. For many of the Siberian languages, for example for Yakut and Tungus, word lists are provided. The fact that this book is written in 17th century Dutch makes it difficult for readers in Russia to get access to the interesting material it contains, such as the linguistic data on various languages. A few years ago, a group of Dutch scholars began preparing a Russian edition

of this work. It has already been translated into Russian and is now being supplemented with comments and annotations by specialists on the details contained in the book. To be able to do this we set up an international research team with Russian specialists and with financial support from the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO) we are able to continue this work.

⁶ She died in 1994 and with her death the Sakhalin Ainu language became extinct.

References

- Asakura, T. et al. (1986)
‘Reproduction of sound from old wax phonograph cylinders using the laser-beam reflection method’, *Applied Optics*, 25-5, 597-604.
- Burykin, A., A. Girfanova, A. Kastrov, I. Marchenko and N. Svetozarova (2005)
Kollektzii narodov severa v fonogrammarxive pushkinskogo doma. (Collections on the peoples of the North in the phonogram archive of the Pushkinski Dom). Faculty of Philology, University of St. Petersburg.
- De Graaf, T. (1992)
‘Small languages and small language communities: news, notes, and comments. The languages of Sakhalin’, *International Journal of the Sociology of Languages*, 94, 185-200.
- De Graaf, T. (1997)
‘The reconstruction of acoustic data and the study of language minorities in Russia’, *Language Minorities and Minority Languages.* Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 131-143.
- De Graaf, T. (2001)
‘Data on the languages of Russia from historical documents, sound archives and fieldwork expeditions’, in: Murasaki, K. (red.) *Recording and Restoration of Minority Languages, Sakhalin Ainu and Nivkh, ELPR report*, Japan, 13 – 37.
- De Graaf, T. (2002a)
‘The Use of Acoustic Databases and Fieldwork for the Study of the Endangered Languages of Russia. Conference Handbook on Endangered Languages’, *Kyoto. Proceedings of the Kyoto ELPR Conference*, 57-79.
- De Graaf, T. (2002b)
‘Phonetic Aspects of the Frisian Language and the Use of Sound

Archives', in: *Problemy i metody eksperimental'no-foneticheskikh issledovaniy*. St. Petersburg, 52-57.

De Graaf, T. (2002c)

'The Use of Sound Archives in the Study of Endangered Languages', in: *Music Archiving in the World, Papers Presented at the Conference on the Occasion of the 100th Anniversary of the Berlin Phonogramm-Archiv*, Berlin, 101-107.

De Graaf, T. (2004a)

'Voices from Tundra and Taiga: Endangered Languages of Russia on the Internet', in: Sakiyama, O and Endo, F (eds.), *Lectures on Endangered Languages*. 5 - Endangered Languages of the Pacific Rim C005, Suita, Osaka, 143-169.

De Graaf, T. (2004b)

'The Status of Endangered Languages in the Border Areas of Japan and Russia', in: Argenter, J A and McKenna Brown, R (eds.), *On the Margins of Nations: Endangered Languages and Linguistic Rights. Proceedings of the Eighth Conference of the Foundation for Endangered Languages*, Barcelona, 153-159.

De Graaf, T., Kleiner, Yu. and Svetozarova, N. (2004)

'Yiddish in St. Petersburg: The Last Sounds of a Language', *Proceedings of the Conference 'Klezmer Klassik, jiddisches Lied. Jüdische Musik-Kultur in Osteuropa'*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 205 - 221.

De Graaf, T. (2005)

'Dutch in the Steppe? The Plautdiitsch Language of the Siberian Mennonites and their Relation with the Netherlands, Germany and Russia', in: Crawhall, N. and Ostler, N. (eds.), *Creating Outsiders. Endangered Languages, Migration and Marginalisation. Proceedings of the IXth Conference of the Foundation for Endangered Languages*, Stellenbosch, 18-20 November 2005, 32-31.

De Graaf, T. and H. Shiraiishi (2004)

'Capacity Building for some Endangered Languages of Russia Voices from Tundra and Taiga', in: *Language Documentation and Description*, Vol. 2, The Hans Rausing Endangered Languages Project, School of Oriental and African Studies, London, 15-26.

De Graaf, T. and M. Brenzinger (2005)

Documenting Endangered Languages and Maintaining Language Diversity. Contribution to the UNESCO Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS) 6.20B.10.3.

- Dietz, K.L. (1999)
'Ainu in the International Arena.', in: *Ainu. Spirit of a Northern People*. Washington, University of Washington Press, 359-365).
Eijkman, L.P.H. (1907)
Description phonétique des sons de la langue frisonne parlée à Grouw. Haarlem, Teylers Museum.
Federal Cylinder Project (1981)
Guide to Field Cylinder Collections in Federal Agencies. Washington, Library of Congress.
Gruzdeva, E. (1998)
Nivkh. München: Lincom Europa.
Mahrenholz, J.K. (2003)
'Zum Lautarchiv und seiner wissenschaftlichen Erschliessung durch die Datenbank IMAGO'; *Berichte aus dem ICTM-National-Komitee Deutschland*, Bd. XII, hrsg. Von Marianne Bröcker, Universitätsbibliothek Bamberg, 131-152.
Mehnert, D. (1996)
'Historische Schallaufnahmen – Das Lautarchiv an der Humboldt-Universität zu Berlin', in: *Elektronische Sprachsignalverarbeitung – Siebente Konferenz Berlin. Studententexte zur Sprachkommunikation*, Heft 13, 28 - 45.
Murasaki, K. (2001)
Tuytuh: Asai Take kojutsu, Karafuto Ainu no mukashi banashi (Old stories of the Sakhalin Ainu). Tokyo: Sofukan.
Schüller, D. (Ed.) (2005)
The Safeguarding of the Audio Heritage: Ethics, Principles and Preservation Strategy (=IASA Technical Committee – Standards, Recommended Practices and Strategies, IASA-TC 03).
Siebs, T. (1901)
'Geschichte der Friesischen Sprache', in H. Paul: *Grundriss der Germanischen Philologie* I. Strassburg.
Siebs, T. (1931)
Die Friesen und ihre Sprache. Breslau.
Shiraishi, H. and G. Lok. (2002, 2003)
Sound Materials of the Nivkh Language 1 and 2. ELPR Publications A2-15 and 36.
Shiraishi, H. and G. Lok (2004)
Sound Materials of the Nivkh Language 3. Publication of the International NWO project "Voices from Tundra and Taiga", University of Groningen.
Shiraishi, H. (2006)

- Topics in Nivkh Phonology*. Dissertation at Groningen University, September 2006, 177 pp.
- Taksani, Ch.M., Pukhta, M.N., Vingun, A.M. (1982)
Nivhgu bukvar. Leningrad: Prosveshchenie.
- Tamura, S. (2000)
The Ainu Language, Tokyo: Sanseido.
- Tiersma, P. (1985)
Frisian Reference Grammar. Dordrecht, Foris Publications.
- Van der Meer, C. (2006)
'Mercator-education: A Support Service', in: *Voces Diversae: Lesser-Use Language Education in Europe*. Belfast: Cló Ollscoil na Baitíon.
- Wiser, N. (1705)
Noord en Oost Tartarye, ofte bondig ontwerp van eenige dier landen en volken, welke voormaels bekend zijn geweest. Amsterdam: Halma.

